

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 891.550 (573.3)

БОБОРАҶАБОВА ГУЛНОЗА ЗИЁВИДДИНОВНА

КОНСЕПСИЯИ ШАХСИЯТ ВА ҲУНАРИ ЧЕҲРАНИГОРӢ
ДАР ОСОРИ САДРИДДИН АЙНӢ
(Ҳимояи такрорӣ)

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи
ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ

Роҳбари илмӣ:

доктори илми филология, профессор
Муллоев Абдусамад

ДУШАНБЕ – 2023

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА	3-6
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ.....	7-12
БОБИ I. МУШКИЛОТИ ЧЕҲРАНИГОРӢ ДАР ОСОРИ	
САДРИДДИН АЙНӢ.....	13-52
1.1. Марҳилаҳои асосии ташаккули ҳунари чеҳранигорӣ дар осори Садриддин Айнӣ.....	13-31
2.2. Шахсият ва воқеият: таносуби ҳақиқати воқеӣ ва ҳақиқати бадеӣ дар ҳунари чеҳранигории устод Садриддин Айнӣ	32-52
БОБИ II. БОЗТОБИ ШАХСИЯТИ ТАЪРИХӢ ВА СИМОИ	
РАВШАНФИКРОН ДАР «ЁДДОШТҲО»-И С. АЙНӢ.....	53-111
2.1. Таҷассуми симои равшанфикрон дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ	53-87
2.2. Симои муаллиф ва нигориши руҳи замон дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ	88-111
БОБИ III. ТАҲҚИҚИ ОСОРИ АДАБӢ, ШИНОХТИ ШАХСИЯТ ВА	
БОЗТОБИ СИМОИ АҲМАДИ ДОНИШ	
ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ.....	112-146
3.1. Таҳқиқи осори адабӣ ва шинохти шахсияти Аҳмади Дониш	112-125
3.2. Шахсияти эҷодӣ ва чеҳраи ҳунарии Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо»- и Садриддин Айнӣ	126-146
ХУЛОСА.....	147-152
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ	
НАТИҶАҶОИ ТАҲҚИҚ.....	153
РӢҲАТИ АДАБИЁТ	154-167
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ...	168

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Дар саромади тамаддуни ҳар қавму миллат афроде қарор доранд, ки бо нерумандиву фарҳангсолорӣ ва хизматҳои шоиста шахсияти азим ва рисолати наҷибро соҳиб гардида, сабабгори бақо ва ҳастии фарҳанги халқу миллати хеш мегарданд. Ҳамин гуна рисолати таърихӣ ва фарҳангиро дар нимаи аввали садаи ХХ барои миллати тоҷик Садриддин Айнӣ бар дӯш гирифта тавонист.

Садриддин Айнӣ аз зумраи адибонест, ки дар сафҳаи пуршаъни тамаддун ва марҳилаи ҳассосу душвори таърихии халқҳои собиқ Аморати Бухоро бо чунин пайкори наҷибу созанда ва мақоми арҷманд дар эҳёву бақои ҳастии давлатдорӣ миллӣ ва шинохти тоҷикон дар ақсои олам ҷон ба гарав гузошта, як умр бошарафона дар ҳимояи адолати иҷтимоӣ, ғами халқу давлат ва миллат қарор дошта, дар мабной таъсире, ки баъд аз худ мероси пурарзише бар ҷой мондааст, намояи шахсияти барҷаста ва чеҳраи дурахшону мондагори халқҳои Осиёи Марказӣ дар қарни ХХ шинохта шуда, бо сарнавишти пурсӯз, зиндагонии пуразоб ва ғоҷеабор талхиву нокомиҳои давраи ҳассостарини таърихии халқи тоҷикро таҳмил намуда, дар ташаккули ҳувияти ҷомеа таъсири судманд гузоштааст.

Дар ин робита шахсият, симои наҷибу ҷовидона, концепсияи эҷодӣ ва ҷусторҳои ҳунарии устод С. Айнӣ тимсоли барҷастаи ҳунари нависандагӣ, завқу андеша ва тафаккури бадеӣ аст, ки барои ҳувият ва худшиносии миллӣ заминаи боэътимод гузоштааст. Табиист, ки С. Айнӣ дар осораш баҳри пойдории арзишҳои ахлоқиву ҳунари ва бақои умри халқ хидмат намуда, дар замони эҳёи таърихиву фарҳангӣ ба диди мушаххаси зебоишинохтӣ ва ғояҳои иҷтимоӣ тарҳу таровати тоза гузоштааст. Рӯзгор ва фаъолияти эҷодии С. Айнӣ мавзӯест гуногунпаҳлу, ғановатманд ва фароҳу доманадор ва осораш намунаи санъати зебо ва дастурамали ҳаётии мо буда, қуввати нависандагӣ ва ҳунари тасвирии ӯ дар навъи худ беназир аст. Осори безаволи С. Айнӣ ҳамчун намунаи барҷастаи насри реалистии

адабиёти навини тоҷикии садаи ХХ арзишҳои хоси ғоявӣ ва зебоишинохтӣ дошта, ба раванди инкишофи адабиёту фарҳанги халқҳои ҳамҷавор таъсири судманд гузоштааст. Бинобар ин, дар таҳқиқ ва таҳлили ҳаёт ва фаъолияти эҷодии С. Айнӣ андеша бояд бо арзёбии мунсифона ва дақиқназарона бар пояҳои солими илмӣ, ахлоқӣ ва таърихӣ бунёд ёбад ва муҳимтарин падидаҳои осори эҷодиро новобаста аз фазои ҷомеаи ҳукмрон ва маҳдудияти мафкуравӣ таъин намояд.

Дар фаъолияти эҷодии С. Айнӣ таҷассуми бадеии воқеияти давраи муайяни таърихӣ ва марҳилаи ҳассоси сарнавишти таърихии халқ моҳияти андешаи муаллиф ва махсусияти ҷустуҷӯҳои бадеиро дар қаринаи таърихиву фарҳангӣ муайян сохтааст. Таҳаввул ва ташаккули сарнавиштҳои характерҳои гуногун ва фарогирии вусъатноки шинохти маърифати бадеии таърих дар тахайюлотии эҷодии нависанда арзишманд ва ибратпазир буда, диди ҳамосии воқеият, пайванди таҳқиқи илмӣ, публицистӣ ва бадеиро падида оварда, арзиши осори нависандаро ба маротиба афзун гардондааст. Осори безавол, шахсияти наҷиб ва чеҳраи дурахшони устод С. Айнӣ ба эътирофи муҳаққиқон сабақи таърих аст ва руҳи бедори халқ ва таърихи ҷовидони миллат мебошад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Ташаккул ва таҳаввули адабиёти тоҷикии садаи ХХ бештар ба фаъолият, неруи эҷодӣ ва рисолати адабию эҷодии Садриддин Айнӣ вобастагӣ дошта, бар асари низоми худком ва тарҳрезии мафкуравии ҳукмрони даврони собиқ Шуравӣ ва меъёрҳои таҳмили таҳқиқ ва шинохти адабиёт ба таври комилу саҳеҳ мавриди таҳқиқ ва баррасии дақиқ қарор нагирифтааст. Аксари пажӯҳишгарону муҳаққиқон андешаҳои хешро аз нигоҳи равишу усулҳои таҳмили даврони ҳукмрон ва манофеи табақотию синфийтҷӯию иҷтимоъгароӣ созмон дода, аз таҳлилу арзёбии ҷанбаҳои муҳимми эҷодӣ ва асилияти шахсияти ҳунарий дар қанор монданд.

Осори С. Айнӣ ҳанӯз дар марҳилаҳои аввали фаъолияти эҷодии мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон ва пажӯҳишгарони адабиёт қарор гирифтааст. Ҳанӯз аз солҳои сиюми қарни ХХ таҳқиқот ва бинишҳои таҳқиқотии гуногун перомунӣ шахсият, осор ва ҳунари нависандагии С. Айнӣ бо ноқидҳои пуртазоди муаллифон бо эҷоди мақола, тақризу гузоришҳо, пажӯҳишҳои илмӣ, ҳамчунин китобҳои таърихи адабиёт, таълифоти назарӣ ва бадеӣ вобаста ба концепсия ва ҳунари эҷодии нависанда анҷом ёфтаанд.

Дар айнаиносоӣ таълифоти И.С. Брагинский «Садриддин Айнӣ. Мавод оид ба тарҷумаи ҳол ва хусусиятҳои эҷодӣ» (1948), «Садриддин Айнӣ. Очерки зиндагӣ ва эҷодиёти ӯ» (1954), «Зиндагӣ ва эҷодиёти Садриддин Айнӣ» (1959), «Ҳаёт ва эҷодиёти Садриддин Айнӣ» (1968), «Муаммоҳои эҷодиёти Садриддин Айнӣ» (1976), «Аз Авасто то Айнӣ» (1981) ва ғайра аҳаммияти махсуси илмӣ доранд.

Дар китоби «Зиндагӣ ва эҷодиёти Садриддин Айнӣ» И.С. Брагинский яке аз аввалинҳо шуда, оид ба сарчашмаҳои эҷодиёти С. Айнӣ, ҷустуҷӯ ва муборизаҳои ӯ, таъсири мактаби инқилоб, таълифи асарҳои «Одина», «Дохунда» ва «Ғулмон», ҳикояи «Мактаби кӯҳна», повестҳои «Аҳмади Девбанд», «Ятим», «Марги судхӯр» ва «Ёддоштҳо» изҳори назар мекунад. Ҳамзамон, И.С. Брагинский таҳқиқи андешаҳои адибони машҳур К.Федин, Л.Леонов, В.Каверин, Я.Колас, П.Тичина, Ю.Фучик, Л.Арагон ва дигаронро дар бораи устод Айнӣ аз қорҳои муҳим маҳсуб мекунад. Дар мавриди таҳқиқи масъалаҳои эҷодиёти Садриддин Айнӣ якҷанд таълифоти муҳим, аз ҷумла таълифоти Радий Фиш ва Раҳим Ҳошим «Бо амри вичдон», М. Шукуров «Садриддин Айнӣ», С. Табаров «Зиндагиномаи С. Айнӣ», А. Сайфуллоев «Мактаби Айнӣ», Л.Н. Демидчик ҷилди дувуми «Таърихи адабиёти шуравии тоҷик», «Луғатномаи асарҳои Айнӣ», андешаҳои Иржи Бечка, Н.Раҳимов ва маҷмуаи «Шухрати ҷаҳонии Айнӣ» ва ғайра анҷом ёфтааст, ки судманд мебошанд.

Осори С. Айнӣ аз оғози фаъолияташ дар иртибот ба масъалаҳои раванди адабиёти муосири тоҷик дар доираи мубоҳиса, мизҳои мудаввар, хонишҳои адабӣ, конференс ва семинарҳо, маҷаллаҳои «Барои адабиёти сотсиалистӣ», «Шарқи сурх», «Садои Шарқ» ва дигар маҷаллаву расонаҳои мавриди нақду арзёбии адабиётшиносон қарор гирифта буд.

Дар ин робита биниш ва мулоҳизаҳои судманд дар боби айнишиносӣ дар таълифоти донишмандон И.С. Брагинский, М. Шукуров, С. Табаров, Х. Мирзозода, Р. Ҳодизода, Х. Шарифов, А. Сайфуллоев, Х. Асозода, М. Раҷабӣ, А. Сатторзода, А. Кӯчаров, А. Маҳмадаминов, М. Имомов, М.Ю. Ҳоҷаева, А. Набавӣ, М. Абдуллоев, А. Муллоев, Ш. Солеҳов, Ҷ. Ҳамроев ва ҷанде баён шудааст.

Дар замони Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо фароҳам омадани озодандешӣ нақш ва ҷойгоҳи С. Айнӣ дар таърихи адабиёти навини тоҷикӣ дар робита ба концепсияи ҳунари ва фардияти эҷодӣ, ҳустуҷӯҳои тафаккури бадеӣ ва ҳунари зебоишинохтӣ бояд муайян ва мушаххас гардад. Дар айни замон таҳқиқи концепсия ва фардияти эҷодӣ дар мисоли асарҳои ҷудоғонаи С. Айнӣ дар адабиётшиносии тоҷик ба таври ҷудоғона мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор нагирифтааст. Бинобар ин, зарурати тадқиқи концепсияи бадеии шахс ва маҳорати чехранигорӣ дар осори С. Айнӣ, махсусан дар «Ёддоштҳо» ба миён омадааст.

Робитаи таҳқиқ бо барнома ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқи масоили марбут ба концепсияи шахсият ва ҳунари чехранигорӣ дар осори Садриддин Айнӣ бахше аз корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ маҳсуб меёбад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади таҳқиқ муайян кардани ҷусторҳои фардии тафаккури эҷодӣ дар шинохт ва биниши тозаи осори бадеӣ ва арзишҳои маънавию маърифатӣ буда, таҳлил ва арзёбии хусусияти ғоявию мундариҷавӣ ва бадеии осори Садриддин Айнӣ дар заминаи мавзуи мавриди назар ҳадаф ва вазифаҳои ҷустуҷӯи илмиро дарёфт ва арзёбӣ мекунад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои амалӣ гаштани аҳдофи зикршуда ба ҳалли вазифаҳои зерин таваҷҷуҳ зоҳир шуд:

- таҳлили осор ва фаъолияти эҷодии С. Айнӣ, муайян намудани марҳилаҳои ташаккули шахсият ва чеҳраи ҳунарии адиб;
- таҳаввул ва ташаккули сарнавиштҳову характерҳои гуногун ва фарогирии вусъатноки шинохти маърифати бадеии таърих дар тахайюлотии эҷодии нависанда;
- дар заминаи биниши нави таҳқиқи рӯзгору осори С. Айнӣ мушаххас намудани концепсияи бадеии эҷодиёти ӯ дар қарина ва муҳити адабии замон;
- баррасӣ ва арзёбии концепсияи мушаххаси илмию эҷодӣ дар мисоли фардияти эҷодии нависанда ва қаринаи муайяни таърихии ташаккул ва таҳаввули насри муосири тоҷикӣ;
- муайян намудани фардияти эҷодӣ ва ҳунари нависандагӣ дар мисоли «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ;
- арзёбии падидаи ҳунари, ҷанбаҳои маърифатӣ ва ахлоқӣ дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ, биниши тафаккури бадеии нависанда ва равшан сохтани равишҳои ҳунари;
- бозтоби шахсияти таърихӣ эҷодӣ, чеҳраи адабӣ, симои муаллиф ва афроди эҷодкор дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ;
- таҷассуми симои равшанфикрон, шинохти шахсият ва симои Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ.

Объекти таҳқиқи диссертатсияро масъалаҳои адабиёти муосири тичик, махсусияти жанрҳои эпикӣ дар шакли ёддоштнависӣ дар мисоли «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ ва концепсияи эҷодӣ ва фардияти ҳунари чеҳранигории С. Айнӣ ташкил додааст.

Предмети таҳқиқи диссертатсия осори насрии устод С. Айнӣ, махсусан «Ёддоштҳо» дар заминаи таҳлил ва баррасии концепсияи ҳунари чеҳранигорӣ ва бозтоби чеҳраи равшанфикрон, симои муаллиф ва Аҳмади Дониш иборат мебошад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Дар ҷараёни таҳқиқ ба дастовардҳо ва осори назарии муҳаққиқони таърихи адабиёт ва назарияи он – М.М. Бахтин, Д.С. Лихачев, Г.Н. Поспелов, Х. Мирзозода, М. Шакурӣ, С. Табаров, Р. Ҳодизода, Х. Шарифов, А. Сайфуллоев, А. Сатторзода, А. Раҳмонзода, М. Имомзода, А. Набавӣ ва дигарон таъяс шудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Асоси методологии таҳқиқро усулҳои илмии ба арзишҳои умумиинсонӣ ва миллӣ асосёфта ташкил медиҳад. Дар ин таҳқиқ арзишҳои маданӣ-таърихӣ, компаративистика, таҳлили адабӣ-структуравии матни бадеӣ, усулҳои таърихӣ-муқоисавӣ, усули умумии универсалӣ, баён, таҳлил ва усулҳои таҳқиқотие, ки дар асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷи кишвар дида мешаванд, истифода шудаанд. Принципи асосии таҳқиқ усули муқоисавӣ-таърихӣ мебошад, ки он дар ҷараёни дарки қонунҳои илми адабиётшиносӣ ва истифодаи он дар ҷараёни таҳлили танқидии асари бадеӣ истифода мешавад.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Ба сифати сарчашмаҳои асосии таҳқиқ осори С. Айнӣ, аз ҷумла «Одина», «Дохунда», «Ғуломон», «Мактаби кӯҳна», «Аҳмади девбанд», «Ятим», «Марги судхӯр» ва «Ёддоштҳо» истифода шудаанд. Ҳамчунин, дар ҳолати зарурат аз осори дигар нависандагони муосир, ки ба ягон бахши қори таҳқиқӣ рабт доранд, истифода гардидааст.

Навгонии илмии таҳқиқ аз он иборат аст, ки масъалаи концепсияи мушаххаси афкори адабӣ ҳамчун падидаи ҳунари эҷодӣ бадеӣ дар қаринаи

муайяни таърихӣ ва ҷараёни насри муосири тоҷик бо диди тоза баррасӣ шуда, таъини фаъолияти адабии нависанда дар иртибот ба ҷанбаи ҳунарию фардияти эҷодӣ дар мисоли «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ, дар пайвандии замону муҳити адабии давр, арзишҳои ҳунарий, фарогирии тадқиқоти гуногуни донишмандон ва биниши тозаи нақди адабии даврони истиқлол омӯхта ва тадқиқ шуда, масъалаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ замон, мавриди омӯзиш, таҳқиқи ҷомеъ ва арзёбӣ қарор мегирад.

Дараҷа ва савияи идроки муаммои ҳунари чехранигорӣ дар осори бадеии С. Айнӣ имкон медиҳад, ки паҳлуҳои ҷудоғонаи тафаккури бадеии нависандаро аз мавқеи нави арзишҳои умумибашарӣ ва миллӣ арзёбӣ кунем. Дар ин замина, кӯшишҳои дарки мавзӯи мазбур зимни таҳқиқи фаъолияти эҷодӣ ва ҷанбаҳои ҳунарий ба назар мерасад, вале таҳқиқ ва биниши илмӣ ин муаммо, шинохти махсусияти тафаккури бадеӣ ва инъикоси афкори адабӣ эстетикӣ мавзӯ дар эҷодиёти С. Айнӣ нав ва судманд мебошад.

Нуктаҳои асосӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Дар осори устод Айнӣ суннатҳои адабии гузашта ва ҳосса, шеваҳои чехранигорӣ насри ривоятии форсии тоҷикӣ фаровон истифода шуда, нависанда дар қиссаҳои «Ҷаллодони Бухоро», «Одина», «Марги судхӯр», романҳои «Дохунда», «Ғуломон» ва «Ёддоштҳо» чехраҳои зиёди комили бадеиро ба вучуд оварда, навҷӯиву тозакориҳои зиёд кардааст.

2. Маҷмуи андеша ва фарзияи мушаххаси илмӣ, падидаҳои адабӣ ва таъини фардияти эҷодӣ дар мисоли «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ дар насри муосири тоҷик бо диди тоза баррасӣ шуда, фаъолияти адабии нависанда дар иртибот бо замони ӯ, муҳити адабии давр, арзишҳои ҳунарий, бо фарогирии таҳқиқоти донишмандони дигар, бо биниши тозаи нақди адабии даврони истиқлол омӯхта ва таҳқиқ шудааст.

3. Ҷусторҳои ҳунари, фардияти эҷодӣ ва концепсияи мушаххаси эҷоди бадеӣ дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни омӯхта шуда, таъкид мешавад, ки симоҳои асар инъикосгари ҳаёти як давраи муҳимми ҳаёти халқ, мардумони одиву зиёиён мебошанд. Масоили мушаххаси илмӣ ва мушкилоти ҳунари эҷоди бадеӣ дар асари ҷудогонаи нависанда аз дидгоҳи ҳамоҳангии замон ва қаринаи муайяни таърихӣ тасвир шудааст.

4. Симои муаллиф дар «Ёддоштҳо» ҳамчун иштирокчи фаъол, неруманд, начиб, мушоҳид ва таҳлилгари ҳассос муҷассам мегардад. Маншаъ ва мабдаи концепсияи эҷодии С. Айни ҳамчун адиби тавоно дар инъикоси арзишҳои умумиинсонӣ ва миллӣ, тафаккури бадеӣ, фалсафӣ ва маърифатӣ таҳқиқ ва баррасӣ гардидаанд.

5. Концепсияи шахсияти эҷодӣ ва симои ҳунари дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни ҷанбаҳои умумибашарӣ, миллӣ ва таърихӣ дорад. Муаллифи рисола бо истифода аз истилоҳҳои «концепсияи эҷоди бадеӣ», «шахсият ва симои ҳунари», «симои муаллиф», «ҳунари нависандагӣ» ва монанди инҳо бозтоби андеша ва таҷассуми руҳи замон, ҳаёти халқ ва ормонҳои миллиро ёдоварӣ намуда, бо биниши тоза баррасӣ менамояд. Дар ин ҷараён, фикр ва мулоҳизаҳои нақди адабии солҳои гуногун дар нисбати осори нависанда ва махсусан «Ёддоштҳо» таҳлил ва таҳқиқ шуда, хулоса ва натиҷагирӣ шудаанд.

6. Шинохти шахсияту осори мутафаккир ва маорифпарвари бузурги халқи тоҷик Аҳмади Дониш дар охири қарни XIX ба миён омада, бозтоби муҳити сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии замони зиндагиаш дар сарчашмаҳои таърихӣ ва илмӣ маълумоти зарурӣ фароҳам оварда ва аз ҳамин ҷиҳат тадқиқи бадеии ин марҳилаи муҳимми таърихӣ халқи тоҷик тавассути бозтоби ҷеҳраи Аҳмади Дониш ва рӯшанфикрони замон дар «Таърихи инқилоби Бухоро» ва «Ёддоштҳо»-и С. Айни ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёти маънавии нимаи дууми асри XIX таҷассум ёфтааст.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ дар он зоҳир меёбад, ки бори аввал концепсияи бадеию ҷеҳранигорӣ, ҷанбаҳои маърифатиро

зебоишинохтӣ, падидаҳои ҳунари ва эҷодии осори насрии С. Айнӣ ва махсусан дар иртибот бо замон ва арзишҳои миллӣ дар «Ёддоштҳо» баррасӣ ва арзёбӣ мешавад. Дар ин замина, осори нависанда таҳлил шуда, қонуниятҳои назарӣ ва амалии таҷассуми симои адиб ва равшанфикрони даврони тасвиргардида муайян карда мешавад. Дар диссертатсия афкори назарӣ дар боби айнишиносӣ ифода гардида, хусусияти тафаккури бадеӣ ва таҷассуми концепсияи шахсият ва симои эҷодӣ дар заминаи «Ёддоштҳо» бозгӯӣ шудааст. Шинохт ва арзёбии ҳунар ва тафаккури бадеии С.Айнӣ, таблиғи равишу ҷараёнҳои пешқадами адабиёти навини тоҷик бо фарогирии арзиши аҳдофи миллӣ ва зебоишинохтӣ баррасӣ гардидааст.

Натиҷаҳои пажӯҳиширо метавон ҳангоми таълифи китобҳои таърихи адабиёти муосири тоҷик, таърихи нақди адабӣ ва адабиётшиносӣ, таълифи китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ аз таърихи адабиёти тоҷик, таҳияи таърихи ҷомеа ва раванди адабиёти муосир истифода кард.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Концепсияи шахсият ва ҳунари чехранигорӣ дар осори Садрриддин Айнӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология бо шиносномаи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ мувофиқат мекунад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Мундариҷа ва қисматҳои асосии диссертатсия дар конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии «Артиши миллӣ – сипари боэътимоди Ватан» (Душанбе, 2022) ва конференсияи анъанавии ҳамасолаи апрелии ҳайати устодону кормандони ДДОТ ба номи С. Айнӣ (солҳои 2017-2020) баён шудаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи назария ва таърихи адабиёти факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садрриддин Айнӣ (№ 8, аз 24.06.2019) муҳокима ва ба ҳимоя тавсия шудааст. Натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ дар шакли панҷ мақолаи тақризшавандаи шомили феҳристи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мунташир шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Муҳтавои асосии кори таҳқиқӣ дар 7 мақолаи муаллиф маводи конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва донишгоҳӣ ба нашр расидаанд. Аз инҳо 5 мақола дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, шаш фасл, хулосаю китобнома ва 168 саҳифаи компютерӣ иборат аст.

БОБИ I

МУШКИЛОТИ ЧЕҲРАНИГОРӢ ДАР ОСОРИ САДРИДДИН АЙНӢ

1.1. Марҳилаҳои асосии ташаккули ҳунари чеҳранигорӣ дар осори Садриддин Айнӣ

Садриддин Айнӣ - шахсияти наҷиб, неруманд ва чеҳраи дурахшонест, ки дар ҳувият ва худшиносии миллии халқи тоҷик саҳми беназир гузошта, ҳамчун адиби ҳунарманд ва эҷодкори асил маҳбуби халқу маъруфи даврон гардидааст.

Масъалаи омӯзиши ҷанбаҳои ҳунари ва адабии осори бадеӣ, аз проблемаҳои муҳимму бунёдии адабиётшиносии муосир мебошад. Таҳқиқи баррасии муфассалу фарогири ин масъала, аз ҷумла, дар асарҳои алоҳидаи бузурги С.Айнӣ имкон медиҳад, ки мо ба коргоҳи эҷодии нависандагон ворид шавем ва хасоиси веҷаи сабкию ҳунарии онҳоро ошкор созем.

Табиист, ки дар замони ҳукмронии мафкураи ҳизбӣ таваҷҷуҳи камтари муҳаққиқон ба ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва мафкуравии осори адабӣ, бисёре аз масоили муҳими ҳунари ва сабкию поэтикаи адабиёти реалистии садаи XX аз назари муҳаққиқон дур мемонд. Ин ҳодисаро дар масъалаи муносибат ба осори С.Айнӣ ҳам метавон мушоҳида намуд. Аксари муҳаққиқон осори С.Айнӣро дар солҳои 50-60 ва махсусан дар солҳои 30-40 садаи XX ба иллати мафкурагароии шадиди аҳди Шуравӣ саргарми шарҳу тафсири ҷанбаҳои иҷтимоӣ, ниёзҳои идеологӣ гардонид, бисёре аз ҷанбаҳои асили воқеии осори адабиро сарфи назар мекарданд. Аз ин рӯ, дар замони мо, ки комилан фазои дигари сиёсӣ мафкуравӣ ҳукмрон аст, метавон андешаҳо ва концепсияҳои илмиву пажӯҳиши аҳди Шуровиро бо диди нав бознигарӣ намуд.

Ин иқдоми суҳаншиносӣ ва пажӯҳишӣ имкон медиҳад, ки моҳияти адабию ҳунари ва таносуби ҳақиқати воқеию ҳақиқати бадеии асарҳои

муҳимму мондагори адабиёти тоҷикии садаи XX аз дидгоҳи тозаи нақди адабӣ ошкор карда шавад. Ба ин маънӣ, Х.Асозода таъкид менамояд, ки: «Адабиёти шуравии тоҷик мавзӯ ва масъалаҳои хоси ҷомеаи тоҷикро инъикос намудааст. Мавзӯҳои асосӣ аз ташвиқу тарғиби Инқилоби Октябр ва ғояҳои ленинӣ, масъалаҳои маорифу мактаб, мубориза ба муқобили душманони инқилоб, соҳти сотсиалистӣ, озодии занон, мубориза зидди дин ва таассуб, кулакгарӣ, саноатикунонӣ, ҷанг бар фашизм, ақибгоҳи ҷанг, барқароркунии харобиҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва ғайра иборат буданд. Мавзӯҳои мазкур моҳиятан якеанд, зеро ҳамеша аз адибон хоста мешуд, ки пайвандие миёни осори худ ва ҳаёти мавҷуда барқарор кунанд. Адабиёт мебоист дар хидмати ормонҳои, ки ҷомеаи Шуравӣ дорад, бошад» (54, 149).

Дар ин ишораи худ муҳаққиқ моҳияти адабиёти тоҷикии солҳои 30-40 садаи XX, аҳдоф ва ниёзҳои ғоявию адабии онро нишон додаст. Аз тарафи дигар, ҳамон талаботи ғоявию адабие, ки дар назди адабиёт гузошта мешуд, ба илми адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ ҳам дахл дошт. Ин қабил маҳдудиятҳои мафкуравӣ имкон намедод, ки моҳияти адабию ҳунарии осори адибони замон, аз ҷумла бузургоне мисли С. Айнӣ ба таври воқеъбинона ва аз нигоҳи падидаҳои асили адабӣ нақду баррасӣ ва пажӯҳиш шаванд. Баъди солҳои шасту ҳафтод ин раванд ва меъёрҳои шинохти адабиёт андаке тағйир ёфт, ки он ҳам барои ба таври лозимӣ ошкор намудани моҳияти ҳунарии таълифоти адибони маъруфи замон нокифоя буд.

Ба ҳамин хотир, дар замони мо зарурати бознигарӣ ва таҳқиқи воқеъбинонаи адабиёти тоҷикии садаи XX ва махсусан насру назми давраҳои аввали адабиёти навини тоҷикӣ пеш меояд ва рисолаи мазкурро низ метавон ба ҳайси гоми шогирдона дар масири бознигарӣ ва таҳқиқи адабиёти аҳди Шуравӣ аз нигоҳи нав ба шумор овард.

Сабаби дигари баррасии масъалаи мазкур дар матни осори С. Айнӣ дар он аст, ки ба қавли устод М. Шакурӣ «нахустин қадамҳои ҷиддии насри реалистии тоҷик бо номи Садриддин Айнӣ вобастагӣ дорад» (194,3).

Воқеан, дар солҳои бистум ва сиюми садаи ХХ дар эҷодиёти гуногунҷабҳаи Айнӣ хусусияти асосии муҳимтарин анвои насри бадеии тоҷик мисли қисса, роман, романи ҳамосӣ ва ғайра муайян шуд. Дар ин солҳо нақди мафкураи сиёсӣ ва танқиди иҷтимоӣро амал карда, адабиёт на аз меъёрҳои умумиэстетикӣ мавҷуму мучаррад, балки тибқи усули ҳоким баррасӣ мегардид. Махсусан, “чун суҳан аз ашхоси сарнавишташон мураккаб ва марҳалаҳои пурпечутоби таърихи илму адаб меравад, ... лозим аст, ки дар таҳқиқи худ меъёри адолатро риоя кунем”(122, 21).

Ин хусусиятҳои адабию жанрии наср дар солҳои баъд дар эҷодиёти Айнӣ ва шогирдону пайравонаш такомил ёфта, тадриҷан ба меъёрҳои муайянкунандаи ҳудудҳои адабию ҳунарии насри бадеӣ табдил ёфт. Муҳаққиқони адабиёти тоҷикӣ давраи мазкур дар баробари сифатҳои гуногуни адабию бадеӣ ҳунари чехранигориро дар насри давраи мавриди назар, аз ҷумла дар осори поягузори мактаби нависандагӣ дар адабиёти навини тоҷикӣ С. Айнӣ махсус қайд кардаанд. Ин ҷиҳати эҷодиёти нависанда ба андешаи мо аз таҷрибаи бои зиндагӣ, дониши мукаммали ҳаётӣ ва мушоҳидакорӣ ӯ сарчашма мегирад. Аз қайдҳо ва навиштаҳои мустанаду ҳуҷҷати С. Айнӣ равшан бармеояд, ки вай дар ҳамаи осори худ ҳақиқати воқеӣ ва таърихро меъёри асосии тасвири бадеӣ қарор додааст. Вай ин ҷиҳати муҳими коргоҳи эҷодии худро дар оғози «Ёддоштҳо» чунин баён кардааст: «Ёддоштҳоям ба бештарини роман, повест, очерк ва ҳикояҳои таърихӣ ба сифати материалҳои асосӣ хизмат кардаанд» (8, 7).

Ҳамин меъёри риояи ҳақиқати воқеиро С. Айнӣ дар масири чехранигорӣ адабиаш ҳам ба пуррагӣ риоят мекунад. Ба назари мо ҷараёни ташаккули ҳунари чехранигорӣ Айнӣ дар се марҳила муайян мегардад. Марҳилаи аввал ин чехраҳое мебошанд, ки ӯ дар нахустин

асарҳои пеш аз инқилобиаш офаридааст. Ин ҷо манзур ҳикояи «Ҳонадони хушбахт» мебошад. Ҳарчанд ин асар дар шакли номанигорӣ таълиф гардидааст, вале дар он бархе аз хасоиси сабкию ҳунари ва адабии нависанда равшан ба назар мерасад. Инро мо на танҳо дар шеваи баёни матлаб тавассути номаҳои Муҳаммадфарид ба падару модараш мебинем, балки аз оҳанги сухани ноқили асосӣ (муаллиф) метавон ба осонӣ чехраи воқеии қаҳрамони ҳикояро тасаввур кард. Ҳам аз номаҳои Муҳаммадфарид ва ҳам аз номаҳои ҷавобии падару модар ва бародарону хоҳараш равшан маълум мешавад, ки ҳамаи онҳо ашхоси тарбиятдида, самимӣ, бомуҳаббат, ҳалолкор ва солимақл ҳастанд. Аксари номаҳо пур аз изҳори самимияту муҳаббати хонаводагӣ ва байниҳамдигарист. Нависанда тавассути баёни ҳиссиёти нозуки инсонии қаҳрамонҳояш дар пеши назари хонанда як фазои равшани муҳити маънавиро фароҳам месозад, ки кас чехраи ҳар яке аз қаҳрамонони осори ӯро ба хубӣ тасаввур мекунад.

Дар ин ҳикоя шеваи ҷолиби чехранигориро пеша кардани муаллиф сабаб ҳам дорад, ки он аз моҳият ва вазифаи муҳимми тарбиятӣ ва маърифатии ҳуди китоби «Таҳзиб-ус-сибён» бармеояд. Ин китоб дар баробари ҳикояи мазкур инчунин фарогири як қатор андешаҳо ва навиштаҳои тарбиявӣю ахлоқии муаллиф низ мебошанд. Аз тарафи дигар, ин асар яке аз нахустин китобҳои хониш (қироат) барои мактабҳои усули нав дар Осиёи Миёна буд. Он соли 1910 ба нашр расидааст, ки дар ин бора ҳуди устод Айнӣ дар «Таърихи инқилоби Бухоро» иттилоъ додааст. Вай менависад: «Дар моҳи июли соли 1910 китоби хониши «Таҳзиб-ус-сибён» аз тарафи ширкати «Бухорои шариф» бори аввал чоп шуд. Ин китоб аз тарафи нависандаи ин сатрҳо тартиб дода шуда, китобати онро Шаҳид Мирзо карда буд. Китобат дар Самарқанд бо чопи сангӣ ду ҳазор нусха нашр гардид» (18, 6).

Ин китоб мисли китобҳои хониши Бехбудӣ, Мунзим, Расулӣ ва дигарон, ки дар он давра навишта шуда буданд, бо огоҳиномаю

мурочатнома оғоз гардида, баъдан фарогири матнҳои гуногуни адабию публитсистӣ ва дидактикӣ барои мутолиаи навҷавонон мебошад.

Марҳилаи дуҷуми инкишофи ҳунари тасвиргарӣ ва хосса чеҳранигории С. Айнӣ баъди Инқилоб, аз замоне, ки ӯ ба кори адабиёт камари ҳиммат мебандад, оғоз мешавад. Вай дар «Ҷаллодони Бухоро» ва махсусан повести «Одина» ҳунари чеҳранигориашро хеле сайқал медиҳад, ки он аз як тараф ба ташаккули сабку салиқаи нависандагии ӯ вобастагӣ дорад. Бояд қайд кард, ки то ин давра С. Айнӣ ҳамчун шоир шуҳрат пайдо карда буд, намунаи ашъораш ҳам дар шакли китобҳои алоҳида ва ҳам дар матбуоти адабии он солҳо пайваста ба нашр мерасанд.

Қабл аз он ки ба баррасии масъалаи чеҳранигорӣ дар асарҳои машҳури калони Айнӣ пардозем, мехоҳем аз як ҳикояи ҳаҷвии ӯ «Анҷоми кори як шайхи ҳиллагар» ёдовар шавем, ки таълифи он ҳам аз ҷумлаи аввалин асарҳои баъдиинқилобии нависанда аст. Дар ин ҳикоя Айнӣ чеҳраи Ҳошимэшон ном шайхеро тасвир мекунад, ки вай аслан аз туркманҳои Афғонистон буда, ба сабаби содир намудани ҷиноят аз ватанаш фирор намуда ба Бухоро омадааст. Ин шайх дар мадрасаи Кӯкалтош зиндагӣ карда, дар Бухоро ба тиҷорат машғул мешавад. Вай ҳамчун шайх аз аҳолии туркмани Марв, Хеваю, Чорҷӯю Ашқобод барои худ муридони зиёдеро пайдо мекунад.

С. Айнӣ дар баробари чеҳраи зоҳирии ин шайхи ҳиллагар, симои ботинии ӯро ҳамчун шахси мардумфиреб, ҳарису хасис ва қаллоби бедиёнат мекушояд. Вайро ба рӯбоҳи ҳиллагар ташбеҳ месозад, ки он аз рӯи амалҳои воқеӣ ва муносиби ҳолаш буд. Мазмуни ҳикояи мазкур собит менамояд, ки С. Айнӣ аз ибтидои фаъолияти адабию эҷодӣ ба ҳаёти воқеӣ муносибати ҷиддӣ намуда, симои манфури душманони озодиву пешрави кишварро ба таври воқеӣ ва боварибахш ба қалам додааст, ҳамин меъёри шинохт ва тасвири чеҳраи воқеии қаҳрамон дар осори баъдии муаллиф хеле инкишоф ёфта, ба як вижагии хоси сабки табдил меёбад.

Чунонки зикраш рафт, нахустин асари бузургҳаҷми насрии С. Айнӣ «Чаллодони Бухоро» мебошад, ки дар он яке аз пурфочеатарин ва даҳшатноктарин ҳодисаи ҷазо додани гунаҳкорон дар Бухорои давраи амирӣ ба қалам дода мешавад. Воқеаҳои асар асосан дар байни ду инқилоб, Инқилоби октябр (1917) ва Инқилоби Бухоро (1920) ҷараён мегирад. Сарбозони инқилобӣ бо сардории Колесов мехостанд Аморати Бухороро сарнагун созанд, вале бар асари хиёнати баъзе қувваҳо ин ҳаракати инқилобӣ шикаст мехурад. С. Айнӣ воқеаи мудҳиши қатли шӯришгаронро, ки аз тарафи одамони амир дастгиру зиндонӣ гардида буданд ба қалам медиҳад. Замони рух додани ин ҳодиса моҳи март соли 1918 аст.

Асари мазкур аз лиҳози сохтори бадеӣ ҳам хеле ҷолиб мебошад. Нависанда барои тасвири воқеаҳои пуршиддату зудҷараёни арафаи Инқилоби Бухоро усули баёни бадеии қисса андар қиссаро, ки дар насри классикӣ ва омиёнаи форсии тоҷикӣ мақоми хоса дошт, интихоб менамояд. Дар ҳар як ҳикояи ин асар на танҳо манзараҳо ва ҳодисаҳои пурфочеаи он рӯзгор, балки чеҳраҳои амир, қозӣ, аълам, миршаб, чаллод, гунаҳгори мазлум ва ғайра ба тасвир омадааст. Нависанда дар ин асар чеҳраҳои воқеии зоҳирии байни амалдорону масъулини аморатро ба таври воқеъбинона ва реалистӣ нишон медиҳад.

Дар оғози ин қисса муаллиф ба хотири ҷавоб гуфтан ба суоли «Ҷадид кист?» чеҳраи зоҳирӣ ва ниёзҳои маънавии ҷадидони Бухороро, ки дар он давра табақаи пешқадам, озодию ислоҳотхоҳ ба ҳисоб мерафтанд, тасвир менамояд. Дар ин тасвири Айнӣ чеҳраи умумии ҷадидон бо нишон додани сару либос, ришу мӯйлаб, шуғлаш ва тамоили андешавию ғоявиаш сурат мегирад. Бо дарназардошти ин қабил тасвирҳо Х. Асозода «Чаллодони Бухоро»-ро асари мустаманд, меномад, ки он безамина нест (54, 243).

Аз тарафи дигар, дар ин қисса чунонки ишора шуд, маҳорати чеҳранигории С. Айнӣ хеле сайқал меёбад ва муаллиф дар ин самти тасвири бадеӣ маҳорати баланд ва ҳунари хос доштани худро нишон

медиҳад. Вай дар баробари тасвири чехраи ашхоси гуногун манзаранигорӣ, махсусан, манзараҳои мудҳиш, ҷазодиҳӣ ва одамкушии ҷаллодони амир, нишон додани макону манзилҳо ва хоса атрофи арки Бухоро, ки нуқтаи марказии ҷараёни ҳодисаю воқеаҳост, маҳорати хоси нигорандагӣ нишон медиҳад. Нависанда ин манзараҳо ва чехраҳоро бо як дақиққории хос ба қалам медиҳад, ки сабаби онро Х.Асозода чунин тафсир намудааст: «Ин асар натиҷаи эҳсосоти баланди Садриддин Айнӣ ҳам ҳаст, зеро дар ин ҷадидкушиҳо бародари ӯ – Сирочиддин ҳам ба қатл расонда мешавад» (54, 242).

Бояд таъкид намуд, ки асоси воқеаҳо ва симоҳои мавриди назари Айнӣ дар қиссаи «Ҷаллодони Бухоро» асоси муътамади воқеӣ ва ҳаётиву таърихӣ дорад. Нависанда беҳуда дар поварақи нашри аввали қиссаи мазкур чунин ишора накарда буд: «Ҳақиқатест, ки аз ғоҷаҳои Бухорои соли 1918 навишта шудааст» (159, 228).

Дар маҷмуъ, чехраҳои инсонии мавриди таваҷҷуҳи нависандаро дар повести «Ҷаллодони Бухоро» метавон ба гурӯҳҳои зерин тақсим намуд. Гуруҳи аввал мансабдорон ва ҷаллодони амири Бухоро ва гуруҳи дуюм ҷадидон, озодфикрон, тараққиҳоҳон мебошанд. Дар тасвири Айнӣ хислатҳои баду манфури одамони амир дар чехраҳояшон низ мушоҳида мешавад. Ин сифатҳои ҷаллодонро мардум ба номҳои онҳо ҳамроҳ карда онҳоро Ҳайдарча, Рӯзисарносӣ, Ҳамроҳговбоз, Қурбондевона, Турдигург, Қодири буз ва ғайра меноманд. Бояд гуфт, ки яке аз хусусиятҳои муҳимми ҳунари чехранигорӣ ва тасвиркории С. Айнӣ ин дақиқ, равшан ва тасаввуршаванда будани ҷузъиёти манзара, воқеаю ҳодиса ва чехраи шахсиятҳои мавриди назараш мебошад. Масалан, манзараи аксулҳаракати муллоҳои Бухороро чунин ба қалам медиҳад: «Аз мадраса баргашта баромада ба бозор фууромадам. Дар ҳама ҷои шаҳр ошӯб барпо буд, каҳхонаи дар зери оташафтада, дудкардаистода, ки дирӯз пай бурда будам, гӯё имрӯз даргирифта буд - гӯё шаҳр месӯхт, садои ғурриши оташ, гӯё садои «во шарията» буд, ки акнун аз ҳар даҳан мезад», дар ҳама ҷо хурӯс

баробар ҷеғ мезад», дар ҳама ҷо садои «во шариата», дар ҳама ҷо ғул-ғулаи «Бигир! Бубанд! Бизан! Кашола кун!...» баланд буд. Дар ҳар ҷо одамони амир, қозӣ, раис, миршаб ва муллоён хурриятталабонро ё касонеро, ки хурриятталаб гумон карданд, дастгир карда занон-занон ва кашолакунон ба арки амир мебурданд ва дар он ҷо маҳбусаш мекарданд, гӯё акнун хаспӯш фуру рафта буд, ки оҳубаррагон ба дом меафтоданд» (3, 154).

С. Айнӣ ин манзараи пурдахшатро бо ҳама ҷузъиёту тобишҳои ғоявияш ба таври муъҷаз ба қалам медиҳад. Аксари ин қабил манзараҳоро нависанда аз мавқеи инсонпарварӣ ва башардӯстӣ тасвир менамояд, ки он чунин эҳсосро дар дилу зеҳни хонанда ҳам бар меангезад. Ба андешаи муаллифони «Таърихи адабиёти советии тоҷик»: «ғояи инсонпарварии нависанда на фақат дар изҳори ҳамдардӣ ва раҳму шафқат нисбат ба мақтулҳо, балки дар ифодаи нафрату ғазаб, кароҳат ва эътирози саҳти ҷамъияте зухур кардааст, ки боиси кушта шудани мардуми бегуноҳ мегардад» (159, 229).

Ҳадафи ин қабил тасвирҳо ва баёни андешаи адиб аслан маҳкум намудани муносибати ваҳшиёнаи амиру амалдорони аморат нисбат ба мардум мебошад. Айнӣ давлати феодалии Бухороро «машинаи торочгарӣ» ва амалдорони ҳукуматро «як қисми он машина» меномад. Чунонки қаблан ишора намудем, як бахши асосии чехранигорӣ дар повести «Ҷаллодони Бухоро» бевосита ба қаҳрамонони мусбату манфии асар иртибот мегирад. Дар ин маврид нависанда пайваста кӯшидааст, ки симои зоҳирии қаҳрамонро мутобиқ ба андешаю афкор ва ҷаҳони ботиниаш ба қалам диҳад. Як тафовути муҳимми шеваи чехранигории С.Айнӣ дар «Ҷаллодони Бухоро» дар он зоҳир мешавад, ки муаллиф вижагиҳои зоҳирии қаҳрамонҳояшро дар ҷараёни нақл вобаста ба зарурати баёни матлаби муайян мекушояд. Аз ҷумла, дар ҳикояи «Дар ҳавлича» чехраи Ҳамроҳговбозро дар як маврид «чашмашро кушода пас аз як хамёза кашидан...» ва дар мавридҳои дигар як хамёзаи дурударози дигар..., овози

худро оҳангдор карда», «ана Ҳамроҳ пир шудааст...», «рангу рӯи Ҳамроҳговбоз дигар шуд ва ӯ як вазъияти оташинона гирифт», «сари хамшудаашро аз сари синааш намебардошт» ва ғайра гуфта ба қалам медиҳад. Симои пурраи қаҳрамонро дар ин маврид хонанда тадриҷан тасаввур мекунад. Ҳамин шеваи нигориши чеҳраи қаҳрамонро дар тасвири симои Ҳайдарча дар оғози ҳикояи «Миршаббобо» чунин тасвир мекунад: «ӯ (Ҳайдарча) пас аз он ки сарашро бардорад, гарданаашро монанди хурӯси ба ҷеғ задан тайёршуда дароз карда, носи дар даҳонаш обгирифтаро ба онсӯтари намад туф кард» (3, 119).

Ҳамин гуна тасвири тадриҷии чеҳраи қаҳрамонро дар мавриди ашхоси дигар ҳам дар повести «Ҷаллодони Бухоро» мушоҳида кардан мушкил аст. Дар ин асар ба андешаи мо таваҷҷуҳи бештари нависанда ба моҳияти ҳодисаю воқеаҳои ҳузнангези давраи амирӣ равона мешавад. Ба ҳамин хотир нависанда чеҳраи қаҳрамонро зимни нақли воқеаю ҳодисаҳо, тасвири низоъҳои иҷтимоӣ ва ғайра ба қалам медиҳад.

Дар қиссаи дуҷуми С. Айнӣ «Одина» мо шеваи дигари тасвири чеҳраи қаҳрамонро мебинем, ки он воқеан далели равшани камолоти ҳунари портретнигории нависанда аст. Чунки агар дар повести «Ҷаллодони Бухоро» фоҷеаи иҷтимоии ҷомеа ба қалам дода шавад, дар қиссаи «Одина» фоҷеаи рӯзгори шахсии як нафар – Одинаи нокому шӯрбахт тасвир мешавад. Усулу шеваи чеҳранигорӣ дар ин қисса вобаста ба мавзую мазмун ва иштироки шахсиятҳои дostonӣ дар ҷараёни нақл аз ҳам фарқ мекунад. Дар қиссаи «Одина» чунонки аз номи асар ҳам маълум аст, сарнавишти инсонии мушаххас бо ҳама фоҷеаҳои шахсию иҷтимоияш баён мешавад. Ин асар дар ибтидо бо номи «Саргузашти як тоҷики камбағал» (1924) ба нашр мерасад ва он ба ҳайси нахустин қиссаи реалистӣ дар адабиёти муосири тоҷик эътироф гардидааст. Нависанда аз тариқи тасвири симои бадеии Одина муносибати гарму самимӣ, боварию муҳаббати худро ва ҳамдардиву хайрхоҳиву раҳму шафқати хешро нисбат ба мазлумон ва

намояндагони халқи одӣ равшан ифода месозад. Ин асар дар солҳои 20-30 садаи ХХ ҳамчун намунаи ҳунари нависандагӣ ва чеҳранигорӣ дар насри бадеӣ эътироф гардида буд. Чунонки М. Шакурӣ менависад: «Бо «Одина» одами одӣ ва зиндагии рӯзмарраи ӯ, фикру ҳиссиёти сода, орзую амали заминии вай ба адабиёти тоҷик дохил гардида, садои тапиши дили инсонии ӯ ба гӯши қаҳониён расид (196.155).

Айнӣ бо офаридани чеҳраи бадеии Одина на танҳо маҳорати баланди нависандагӣ доштани худро нишон дод, балки ӯ дар тасвир симои иҷтимоии инсон, маърифати бадеии воқеияти замонро собит намуд. Вақте ки кас ин қиссаи пурдардро мутолиа мекунад, дар баробари симои инсонии Одина чеҳраи иҷтимоии ӯро ҳам равшан тасаввур менамояд. Ин чиҳати образи Одина дар муносибати ӯ бо Арбобкамол, бо коргарони заводи пахта, бо касоне, ки ба роҳсозӣ мераванд ва бо касони дигаре, ки дар ихтотай ӯ ҳастанд, равшан мешавад.

Симои фардию инсонии ӯ бошад, дар муносибат, рафтору кирдораш бозтоб мегардад, ки инро мо пеш аз ҳама дар муносибати ӯ бо Бибиоиша ва Гулбибӣ эҳсос менамоем. Одина дар муносибат бо наздиконаш хеле меҳрубон, мушфиқ ва самимӣ аст, вале дар иртибот бо Арбобкамол ва эшону муллоҳои деҳа, ки қарзи ӯро бо ҳар баҳона зиёд карда, меҳоҳанд вайро ба хизматгори ҳамешагии Арбобкамол табдил диҳанд, нафрат дорад. Чунки ӯ дар синни дувоздаҳсолагӣ аз падару модари худ ҷудо гардида, бо сабаби қарзи гӯру ҷӯби онҳо гирифтори асорати Арбобкамол мешавад. Дар қисмати аввали повест симои Одина дар ҷараёни воқеаҳо ва муносибати ғайриинсонии Арбобкамол нисбат ба ӯ намоён мегардад. Дар ин маврид вай ҳамчун як бачаи деҳотии содаи мазлум дар пеши назари хонанда ба ҷилва меояд. Вале вақте ки аз деҳа фирор менамояд ва роҳи Фарғонаро пеш мегирад, симои ботинии ӯ як андоза тағйир меёбад. Нависанда бо ин амали худ образи бадеии офаридаашро дар маҷрои нақл инкишоф медиҳад, ки он мантиқӣ ҳам ҳаст. Одинаи деҳотию мазлум вақте

ки аз деҳа берун мешавад, бо ҷаҳони дигар, одамони гуногун бархӯрд менамояд, ки ҳамаи ин чашми ўро ба оламу одам боз мекунад. Вай бо вучуди душвориҳои қору зиндагӣ дар заводи пахта, танҳо ба хотири ба дидори Гулбибӣ ва бибияш расидан ба ҳамаи саҳтиҳо тоб меорад. Ба қавли муаллиф, «Одина ба ин ҳама душворӣ бо як умедворӣ зиндагӣ мекард ва барои ба даст овардани мақсад ва барои бало ва ҷафоҳо бо як азми маҳкам ва бо як дили қавӣ истодагӣ менамуд» (3, 218).

С. Айнӣ дар баробари чехраи бадеии Одина симои Бибиоиша, Арбобкамол, Мулло Хокироҳ, Сангин ва дигаронро ҳам хеле ҷаззоб ва мувофиқи вазъу ҳоли қаҳрамони марказии асараш тасвир менамояд. Аз ҷумла, ў симои Гулбибиро ҳангоми сафари дуҷуми Одина аз деҳа чунин ба қалам медиҳад: «Ҳолате, ки дар он ду-се рӯз ба Гулбибӣ рӯй дод, ба ҳеч ваҷҳ қалам тасвир карда наметавонад. Гулбибӣ як ғунҷаи ношукуфтае буд, ки умеди як олам шукуфтагӣ дар дил дошт, ба ҳавои ҳамсафарии ёри меҳрубонаш шукуфт, танҳо бо боди ҳазони навмедӣ, ки аз ин сафар рӯй дод, дар ҳолати навшукуфтагӣ пажмурда ва ба замини хорӣ рехт. Оре, Гулбибӣ ғунҷае буд, ки дар як лаҳза ҳам баҳорро дид, ҳам ҳазонро, ҳам шукуфт ва ҳам пажмурд» (159, 253).

Ин таассуроте буд, ки баъди дуҷумбора аз дӯстдори худ ҷудо шудан вучуди Гулбибиро фаро гирифта буд. Айнӣ чехраи ўро чунон ба қалам медиҳад, ки хонанда аз намуди зоҳирии ў ҳолати рӯҳонӣ ва дохилиашро ҳам ба осонӣ дарк менамояд. Бояд гуфт, ки Гулбибӣ ҳам аз ҷумлаи чехраҳои равшани бадеист, ки нависанда дар канори симоҳои марказии қисса, Одина ва Арбобкамол офаридааст. Вай дар маҷмӯъ таҷассумкунанда ва бозтоби симои духтарони беҳуқуқу дасткӯтоҳи деҳотист, ки ҳамзамон ва ҳамқисмати Одина мебошанд.

Дар насри бадеӣ ҳунари чехранигории С. Айнӣ ҳам вобаста ба муҳтавои асар ва ҳам вобаста ба анвои он инкишоф меёбад. Вай суннати тасвири симои мазлумонро дар асарҳои бузургҳаҷми бадеии худ идома

медиҳад. Бисёре аз муҳаққиқон аз ҳамин дидгоҳ, инчунин ба сабаби ба марҳалаи болотар расидани ҳунари образофаринии С. Айнӣ романи «Дохунда»-ро давоми мантиқӣ, ё идомаи повести «Одина» меҳисобиданд. Ин ақида бештар ҳангоми таҳлили қиёсии образҳои Одинаю Ёдгор ва Гулбибию Гулнор таъкид мешуд, ки он шояд замина ҳам дошт. Чунки аз нигоҳи сарнавишти иҷтимоӣ ва қисмати инфиродӣ дар байни ин қаҳрамонони асарҳои С. Айнӣ шабоҳатҳои зиёдро метавон пайдо кард. Вале ба назари мо имрӯз қаробату тафовути ин чехраҳои бадеиро бояд дар контексти замон баррасӣ намуд. Замону макон аз нигоҳи ҳунариӣ унсурҳои сохтори асари бадеӣ ҳастанд, ки дар паҳнои худ чехраи шахсияти достониро ба осонӣ равшан месозанд. Аз ин нигоҳ воқеан замони зиндагӣ ва талошу пайкори Одинаю Ёдгор як навъ ба ҳам алоқаманд, ва дуҷумла идомаи аввалист. Ёдгор чехраи инсонӣ ва бадеии замонист, ки мардуми мазлум зангӯлаи бедориро мешуниданд ва ба он боварӣ мекарданд. Неруи инсонӣ ва иҷтимоии Ёдгор аз ҳамин умеду боварӣ ба ояндаи нек, ба озодӣ сарчашма мегирад.

М. Шакурӣ ҳангоми таҳлили қиёсии ин ду асари С. Айнӣ менависад: «Дохунда» аз рӯи мавзӯ ва баъзе образҳои худ ба «Одина» наздикӣ дорад. Зиндагии вазнини деҳқонон ва муносибати ғайриинсонии феодалҳои қишлоқ ба онҳо баъзе саҳифаҳои «Одина»-ро ба хотир меорад. Мавзӯи ишқи ҷавонон- Одина ва Гулбибӣ аз як тараф, Ёдгор ва Гулнор аз тарафи дигар низ дар ҳар ду асар ҳамчун як масъалаи муҳиме, ки барои кушода шудани баъзе ҷиҳатҳои ҳаёти халқ кумак мерасонад ва боиси зуҳуроти ҷиҳатҳои гуногуни характери қаҳрамонон мегардад, мавқеи муайян дорад» (197, 249).

Ин андешаи худро муҳаққиқ дар заминаи баррасии симои бадеии қаҳрамони асарҳои Айнӣ собит менамояд. М. Шакурӣ заминаҳои иҷтимоии рӯзгори шахсиятҳои достониро ҳамчун омилҳои асосии тасвири барҷастаи бадеии онҳо ба шумор оварданд, ки он қобили тавачҷуҳ аст. Дар заминаи баррасии чехраҳои бадеии романи «Дохунда» метавон собит сохт,

ки воқеан дар асарҳои бузургҳаҷми насрӣ воқеияти иҷтимоӣ омили муҳимми фароҳам омадани мактаби чеҳранигории ӯ гардидааст.

Зиндагию бечорагии Одина ба замон ва муҳити зиндагии ӯ робитаи бевосита дорад, ки онро кас аз ҷараёни нақли ҳодисаю воқеаҳои асар ҳам эҳсос менамояд. Вале дар мавриди Ёдгор бошад масъала ранги дигар дорад. Нависанда тавассути баёни симои бадеии Ёдгор, таҳаввули шуури иҷтимоию сиёсии мардуми тоҷикро ба қалам дода, бо гузашти замон ӯро то ба дараҷаи муборизи фаъоли роҳи озодӣ мерасонад. Ба андешаи Х. Асозода «Чунин амали Садриддин Айни, ки аз нияту орзуҳои ӯ сарчашма бардоштааст, дар заминаи ҳаёти воқеии солҳои сиёми садаи ХХ сураат гирифтааст» (54, 251).

Мавзуи марказии «Дохунда» чунонки маълум аст, ҷанги дохилӣ ва талошу муборизаи халқ барои инқилоб ва сохтмони ҷомеаи сотсиалистӣ мебошад. Нависанда тавассути тасвири чеҳраҳои бадеии Ёдгор, Гулнор хостааст, ки масъалаи нақшу мақоми шахсиятро дар тағйири муҳити иҷтимоӣ ба миён гузорад. Баёни афкори нависанда фаъолияти Ёдгору Гулнорро аз миёни ҷавонони тоҷики он солҳо то ба дараҷаи шахсияти таъсиргузори ҷомеа мерасонад. Ҷараёни воқеаҳо дар ин роман чунон пуртаззоду пуршиддат ҳастанд, ки дар як фосилаи муайяни замонӣ Ёдгорро аз як нафар мазлуми бекасуқӯй ва овораю саргардон то ба дараҷаи созандаи ҷомеаи нав мерасонад. Ин ҳадафи эҷодии Айни аз таълифи роман буд, ки бо камоли ҳунар ба он мерасад. Вай беҳтарин сифатҳо ва фазилятҳои инсонии мардуми тоҷикро дар чеҳраҳои Ёдгору Гулнор нишон медиҳад.

Дар романи «Дохунда» вобаста ба вусъати жанрии он С. Айни як қатор чеҳраҳои муҳимро тасвир мекунад, ки ҳамаи онҳо сарфи назар аз мусбату манфӣ буданашон дар сохтори бадеии асар, дар ифодаи концепсияи адабию бадеии муаллиф нақши муҳим мебозанд. Чеҳраи бадеии Ёдгор нисбат ба Одина фаъолтару муборизтар мебошад, ки ин ба муҳити камолоти шахсияти ӯ иртиботи қавӣ дорад. Аз тарафи дигар, дар

романи «Дохунда» манзараҳои ҳаёти иҷтимоии мардум, зиндагии халқи тоҷик ба таври пурвусъат нишон дода шудааст. Нависанда воқеаҳои ҳаёти ва тағйири афкори андешаи мардумро на ҳамчун воқеанигори муқаррарӣ, балки ҳамчун санъаткор ва адиби тавонои реалист бо образҳои чехраҳои равшани инсонӣ ва нақшу ҳодисаю воқеаҳои дорои арзиши адабӣ эстетикӣ тасвир намуда, дар паҳноии воқеаҳои бузурги сиёсӣ тағйир ёфтани симои маънавии инсонро нишон медиҳад. Дар ин асар, ки романи серовоза (полифонӣ) аст, чехраҳои табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ аз қабилӣ бойҳо, арбобони дин, ходимони давлатӣ, сипоҳиёну сарбозон, дуздҳо, босмачиҳо ва аз тарафи дигар симоҳои деҳқонон, чоряккорҳо, инқилобчиҳо, зиёӣён ва ходимони давлати Шуравӣ ва ғайраро фаро мегирад. Ин чехраҳо дар тасвири Айнӣ ифодакунандаи хислату характер ва афкори андешаи табақаҳои гуногуни иҷтимоии замон ҳастанд. Нависанда дар тасвири симои ботинии мавриди назараш дар романи «Дохунда» аз фактҳои таърихӣ истифода мекунад. Умуман вусъати назари таърихӣ Айнӣ дар тасвири симоҳои бадеии офаридаи ӯ, кушодани моҳияти шахсиятҳо ва ҳодисаҳо нақши калон мебозад. Вай дар ин роман аз зиндагии бадбахтонаи як хонаводаи камбағал сар карда, то рӯзгори разилонаи феодалҳо, дуздию ғоратгарии мансабдорони замон, ахлоқи вайрони уламои дин, хунхорию қушбегию қозикалон ва дар маҷмуъ тамоми паҳлуҳои асосии ҳаёти ҳамондавраро ба қалам медиҳад. Дар қисмати охири роман замони нав, чехраҳои нав бо ниёзҳои маънавию ахлоқии нав ба тасвир меоянд, ки он нишондиҳандаи таҳаввули хислату характери одам дар маҷрои замон мебошад.

Ба қавли муаллифони китоби «Таърихи адабиёти советии тоҷик» дар романи «Дохунда» ду тарзи тасвири чехраи қаҳрамони мусбат ба мушоҳида мерасад, ки яке мубориза ва дигаре мувофиқат аст (159, 273).

Дар асар вақте ки низоми куҳна нишон дода мешавад, мо муқобилият ва муборизаи қаҳрамонони онро мушоҳида мекунем. Намунаи ин гуруҳи

чеҳраҳои фаъол Ёдгор, Абдуллоҳоҷа ва дигарон ҳастанд. Вале дар мавриди баёни воқеияти замони нав қаҳрамони мусбат худро як узви комилхуқуқ ва созандаи ҳамин ҷомеа меҳисобад. Айнӣ тавассути ба қалам додани чеҳраи бадеии Бозор, Рустам, Собир, Зуфор, Қурбон ва дигарон рӯзгори мардуми ранҷбарро нишон дода, моҳияти инсондӯстӣ ва адлу инсофи онҳоро мекушояд. Дар симои Азимшоҳу Якуббой ва ҳамрадиҳои онҳо нависанда чеҳраҳои комилан мухолифро нишон медиҳад.

Бояд гуфт, ки Ёдгор дар романи мазкур чеҳраи хеле барҷаста буда, бо амалу кирдор ва ахлоқу рафторҳояш аз чанд ҷиҳат симоҳои дигари мусбату манфии романро равшан месозад. «Ёдгор аввалин образи типии одами нав дар адабиёти советии тоҷик аст, ки ҷаҳонбинӣ, хислату характер, муносибатҳои шахсию ҷамъиятӣ, одамият, роҳи зиндагонӣ ва фаъолияти инқилобии ӯ пурра тасвир шудааст» (159, 276).

Воқеан, симои Ёдгору Гулнор дар паҳноии бадеии роман зина ба зина вобаста ба ҷараёни воқеаҳо такмилу пурра мешаванд. Онҳо вобаста ба тағйиру таҳаввули ҷомеаи нав андешаю афкор ва шууру ақидаи худро дигаргун месозанд. Инро мо дар симои шахсиятҳои дигари пешқадами роман ҳам мушоҳида мекунем. Муаллифони китоби «Таърихи адабиёти советии тоҷик», (ҷ.1) дуруст таъкид мекунанд: «Айнӣ аз аввалин образи қаҳрамони нави адабиёт Муҳаммадфарид («Тазҳиб-ус-сибён») то Ёдгор («Дохунда») роҳи мураккаби эҷодиро тай намуд. Ин роҳ, пеш аз ҳама, роҳи ҷустуҷӯи қаҳрамонони мусбат ва такомули маҳорати адабии нависанда мебошад» (159, 282).

Асари дигари аз нигоҳи чеҳранигорӣ ҷолиби таваҷҷуҳи С. Айнӣ романи муҳташами «Ғулмон» мебошад. Таълифи ин асар ҳамаи қудрату маҳорати насрнависии С. Айниро ошкор намуд, ки онро мо ҳам дар тасвири чеҳраҳои ҳунари, ҳам дар банду басти бадеӣ ва ҳам дар маърифату тасвири воқеаҳои таърихӣ ба мушоҳида мегирем. Вобаста ба ҳашамати ҳодисаҳои таърихӣ баёншаванда дар ин роман миқдори чеҳраҳои фаъол хеле зиёданд. Персонажҳои ин романи Айнӣ аз 200 нафар бештар мебошад.

Вобаста ба ин чехраҳои барҷастаи адабӣ, ки муаллиф ба таври мукамал тасвир менамояд, дар ин роман кам нест. Вусъати жанри таърихӣ имкон медиҳад, ки чехраҳои инсонӣ ҳам пурдомана ва муфассал ба қалам дода шаванд. Ба қалам дода шудани симои бадеии се насли ғуломон далели то кучо вусъат доштани паҳноӣ ҳамосии асар мебошад.

Х. Асозода романи «Ғуломон»-ро аз нигоҳи вусъати муҳтаво ва шахсиятҳои дostonӣ бо романи «Қори Артамоновҳо»-и М. Горкий муқоиса менамояд. Дар романи М. Горкий ҳам кори як авлоду се насли фабрикантҳои рус ба қалам дода мешавад. Бояд гуфт, ки дар ин қабил асарҳои серовоза дар баробари чехраҳои зиёд боз як чехраи умумӣ ва муштарак офарида мешавад, ки он чехраи халқ ва миллат аст. Айнӣ дар романи «Ғуломон» дар баробари тасвири симои зоҳирию ботинии се насли ғуломон ва бойҳову ғуломдорони ҳамон давра боз дар маҷрои нақл як неруеро дар назар дорад, ки он кулӣ ва тавоно мебошад. Ин неру ва ин қувваи бузург ба эътирофи аксари муҳаққиқон халқ мебошад, ки вай созанда ва танзимкунандаи таърих ва равандҳои таърихӣ аст. Ин ҷиҳати сабки чехранигории Айниро ба мушоҳида гирифта М. Шакурӣ дуруст қайд мекунад: «ба фардияти инсон диққати махсус додани нависанда (Айнӣ) имкон фароҳам кард, ки сифатҳои асосии симои маънавии халқ боз ҳам амиқтар падида оварда шавад, нафақат хорию зории халқ дар гузашта ва ҷидду ҷаҳди ӯ ба сӯи адлу инсоф ва озодӣ, балки мураккабият ва хусусиятҳои маънавияти ӯ, ақлу хирад ва дилу нияти ӯ беҳтар нишон дода шавад» (196, 165).

Воқеан, тавачҷуҳи бештари Айнӣ ба шахсияти қаҳрамон дар асарҳои ӯ ва хосса дар «Ғуломон» барин як романи муҳташам сабаби барҷаста баромадани чехраҳои асосии мавриди назари адиб гардидааст. Инро мо ҳам дар симои Раҳимдоду Эргашу Сафарғулом ва ҳам дар чехраи Қиличхалифаю Абдурахмон ва ҳам дар тасвири симои Қулмуроду Рӯзӣ ва дигарон мушоҳида мекунем. Аксари ин шахсиятҳоро Айнӣ хуб омӯхтааст

ва баъзеи онҳоро, аз ҷумла Некқадамро аз тариқи нақлҳои Бобоғулом боз ҳам беҳтар медонист. Ба ҳамин хотир, чеҳраи ӯро дар маҷрои фаъолияти ҳаррӯзааш тасвир мекунад. Махсусан, вазъу ҳолати андешамандонаи ӯ, ки одатан дар чунин мавридҳо саргузашти талху пурфочеааш аз пеши назараш мегузашт, барои нависанда муҳим аст. Дар маҷрои нақл Некқадам фочеаҳои вазнину хуниро пеши назар меорад, ки онҳо дар маҷмуъ чеҳраи замони зиндагӣ, замони паси сар намудани ӯро дар паҳноии бадеии романи С. Айнӣ бозтоб менамояд. Фочеаи марказии рӯзгори ӯ ба қавли С. Табаров «ба ғуломӣ гирифта гардидани аҳли хонаводааш мебошад» (156, 123).

Дар аксари асарҳои насри, аз ҷумла роману қиссаҳои Айнӣ тасвири чеҳраи қаҳрамон ба шеваи қиссапардозӣ ва маводи зиндагии воқеӣ вобаста аст. Вале Айнӣ дар ин маврид аз суннатҳои адабии гузашта ва хосса аз шеваҳои чеҳранигорӣ насри ривоятии форсии тоҷикӣ фаровон кор мегирад ва дар натиҷа дар қиссаҳои «Чаллодони Бухоро», «Одина», «Марги судхӯр» ва романҳои «Дохунда» ва «Ғуломон» чеҳраҳои зиёди комилу пурраи бадеиро ба вучуд меорад. Вай дар шеваи чеҳранигорӣ худ аз ҷузъиётҳои кор мегирад, ки бо вучуди зоҳирӣ будан ғаму андуҳи дохилӣ ё шодию хурсандии ботинӣ шахсро ошкор месозад. Боре П. Толис аз С. Айнӣ пурсидааст, ки чеҳраи қаҳрамонро чӣ гуна баҳо додан беҳтар аст. Онро якбора бояд тасвир кард ё кам- кам дар радифи воқеаҳо. Устод Айнӣ мегӯяд, ки агар қаҳрамони асосӣ бошад, беҳтар аст, ки чеҳраи ӯро дар рафти воқеаҳо тасвир намоӣ, агар қаҳрамон камаҳаммият бошад, симои онро дар як ҷо тасвир кунед, беҳтар аст (159, 302).

Чунон ки дар асарҳои алоҳидаи Айнӣ дидем, ин шеваи чеҳранигориро худӣ ӯ дар аксари асарҳои насриаш риоят намудааст. Вай чеҳраи Ёдгорро замоне ба қалам медиҳад, ки аз дасти Азимшоҳ азияти зиёд дида буд. Айнӣ ин ҳолати Ёдгорро баён карда менависад: «Рӯи худро пажмурда, чашмони худро афсурда ва ҳолати худро парешон ва пароканда ёфта буд» (159, 302).

Дар дараҷаи дигар вобаста ба тағйири вазъу ҳолати зиндагӣ ва муҳит чеҳраи Ёдгору Гулнорро чунин нишон медиҳад: «Дар яке аз истгоҳҳо як марду як зани миёнсол, ки ба тани худ либосҳои аврупоӣ доштанд аз вагон фуромаданд... Марду зан дар ҳолате ки ба дасти яке чамадонҷаи дастӣ ва ба дигаре як сумкаи занона буд, пиёда ба роҳ даромада ба тарафе рафтанд» (160, 429 - 430).

Ҳамин гуна тасвири тадриҷии чеҳраи қаҳрамонро ҳам дар мисоли Одинаю Ёдгор, Гулбибию Гулнор ва ҳам дар мавриди Арбобкамолу Азимшоҳ ва дигар чеҳраҳои мусбату манфии асарҳои С. Айнӣ дидан мумкин аст. Вале муҳим он аст, ки дар чеҳранигории бадеии Айнӣ на танҳо симои ботинии қаҳрамон бозтоб мешавад, балки моҳияти андешаи эҷодии ӯ, мақсаду ғояи асар ва ҳақиқати воқеию таърихӣ рӯзгори қаҳрамон бозтоб мегардад. Ин шеваҳои чеҳранигории Айнӣ як рукни муҳимми мактаби адабии ӯст, ки баъдан аз тарафи шогирдону пайравонаш мисли Ҷ. Икромӣ, С. Улуғзода, Р. Чалил, П. Толис, Ф. Ниёзӣ ва дигарон идома ёфта, дар насри реалистии садаи ХХ ҳунару мактаби чеҳранигории бадеиро инкишоф дод.

Ба ҳамин тариқ, Садриддин Айнӣ ҳамчун шахсияти неруманд ва чеҳраи дурахшон дар ҳувият ва худшиносии миллии халқи тоҷик, офаридани осори безавол ва арзишманди бадеӣ тавфиқ ёфта, маҳбуби халқу маъруфи даврон гардидааст. Масъалаи омӯзиши марҳалаҳои асосии ташаккули ҳунари чеҳранигорӣ ҷанбаҳои ҳунари ва адабии осори С. Айнӣ аз мавзӯҳои муҳиму бунёдии адабиётшиносии муосир мебошад. Таҳқиқу баррасии муфассалу фарогири ин масъала аз ҷумла дар асарҳои алоҳидаи бузурги С. Айнӣ имкон медиҳад, ки мо ба коргоҳи эҷодии нависандагон ворид шавем ва хасоиси вежаи сабкию ҳунарии осори бадеии онҳоро ошкор созем. Дар ҳамин асос, ба чунин натиҷаҳо расидем:

1. Дар шинохти шахсияти инсонӣ ва ҳайсияти ҳунарии С. Айнӣ омилҳои фарҳангиву таърихӣ, мактабу маориф, шахсони ҷудоғона нақши муассир дошта, аз оғоз талошҳои маърифатпарварӣ ва тамоюли

ахлоқписандӣ чехраи ҳунари ва ахлоқии ўро шакл додааст, ки заминагузор ва таҳаввулбахши ҳунари адиб мебошанд.

2. Фаъолияти эҷодии С. Айнӣ пас аз хатми мадраса шурӯъ шуда, осори адабии ӯ гувоҳи ташаккул ва таҳаввули тадриҷии ҳунари эҷодкорӣ мебошад. Биниши амиқи таҳлилӣ дар шинохти воқеияти зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ василаи шинохти тамоюлҳои муфид ва зиёновари иҷтимоиву ахлоқии ҷомеа шинохта шуда, шеваи чехранигории худӣ ӯ дар аксари асарҳои насриаш риоя шудааст.

3. Дар осори насрии Айнӣ тасвири чехраи қаҳрамон ба шеваи қиссапардозӣ ва маводи зиндагии воқеӣ вобаста буда, аз суннатҳои адабии гузашта ва хосса аз шеваҳои чехранигории насри ривоятии форсии тоҷикӣ фаровон истифода шуда, дар қиссаҳои «Чаллодони Бухоро», «Одина», «Марги судхӯр», романҳои «Дохунда» ва «Ғуломон» чехраҳои зиёди комилу пурраи бадеиро ба вуҷуд овардааст.

4. Таҳлил ва таҳқиқи марҳилаҳои асосии ташаккули ҳунари чехранигорӣ дар осори С. Айнӣ дар заминаи таҳқиқи дақиқи санадҳои муҳимми ҳаёти адиб ўро ҳамчун шахсияти тавоно ва симои начиби муаррифӣ намуда, шахсият ва чехраи адабии С. Айнӣ мутобиқи риояи таносуби воқеияти ҳаёт ва ҳақиқати бадеӣ таҷассум ёфтааст.

5. Дар заминаи биниши нави таҳқиқи рӯзгору осори С. Айнӣ концепсияи арзишманди афкори эҷодии ӯ дар қарина ва муҳити адабии замон мушаххас гардидааст. Баррасӣ ва арзёбии концепсияи мушаххаси илмию эҷодӣ дар мисоли асари ҷудогонаи нависанда ва қаринаи муайяни таърихӣ ташаккул ва таҳаввули насри муосири тоҷикӣ сурат гирифтааст.

1.2. Шахсият ва воқеият: таносуби ҳақиқати воқеӣ ва ҳақиқати бадеӣ дар ҳунари чеҳранигории Садриддин Айнӣ

Яке аз масъалаҳои бунёдии адабиётшиносии муосир ва махсусан таҳқиқи ҷанбаҳои ҳунарии осори адабӣ таносуби ҳақиқати воқеӣ ва ҳақиқати бадеӣ мебошад. Аз тариқи баррасии масъалаи мазкур мо метавонем ба коргоҳи эҷодии адиб ворид гардида, шеваҳои аз маводи зиндагӣ, аз ҳодисаю воқеаҳо ва шахсиятҳои дорой арзиши адабӣ кор гирифтани нависандаро равшан намоем. Таҷрибаи таҳқиқи адабиётшиносӣ собит менамояд, ки агар нависанда ҳар қадар таҷрибаи ғании зиндагӣ дошта бошад, ҳар қадар назараш фарох ва мушоҳидааш фарогир бошад, ҳамон қадар дар шиноخت ва тасвири ҳаматарафаи ҳақиқати воқеӣ ё маводи рӯзгор қудрату тавоноӣ зоҳир менамояд.

Садриддин Айнӣ аз ҷумлаи адибони дорой таҷрибаи бузурги зиндагӣ мебошад, ки бозтоби онро дар ҳар як асари хурду бузургаш метавон ба мушоҳида гирифт. Ин сифати адабию эҷодӣ ва инсонӣ нависандагии ӯро аксари муҳаққиқони аҳволу осораш эътироф ва таъкид намуданд. М. Шакурӣ дар атрофи эҷодиёти С. Айнӣ андеша ронда дуруст таъкид мекунад: «Дар сарнавишти пурғунҷоиши Айнӣ гӯё як қисми саргузашти халқаш, баъзе лаҳзаҳои муҳимми таърихи пурсарвату пурнаҷобат ва сервоқеаву сермусибати тоҷикон, инчунин тамоми роҳи онҳо ба сӯи Октябр ва дигаргуниҳои азими сотсиалистӣ инъикос гардидааст» (196, 147).

Воқеан, Айнӣ дар осори гуногунжанр ва гуногунранги худ решаҳои мардумии рӯзгори худ, мазмуни иҷтимоии рӯйдодҳои атрофро гаштаву баргашта ба андеша гирифта, аз дарки амиқу воқеияти рӯзгори шахсӣ ва иҷтимоии худ ба фаҳмиши фалсафии ҳақиқати замон, ба дарки равшани қонуниятҳои ҷараёни таърих омада расид. Вай дар рӯзгори иҷтимоӣ ва адабию эҷодии худ тавонист, ки гузаштаи халқи худро омӯзад ва моҳияту арзиши таърихӣ онро муайян намояд. Ба қавли муҳаққиқони осораш

таҷрибаи рӯзгор барои Айнӣ асоси фаҳмиши мазмуни таърихии замони худ гардида буд. Дар эҷоди асарҳояш он чизҳо ва ҳодисаҳое, ки бо чашми ибратбини худ дида ва бо дили ҳассоси худ дарк карда буд, барояш аҳаммияти бештар доштанд. Чунонки М. Шакурӣ менависад: «Устод Айнӣ аз фаҳмиши таҷрибаи мураккабу гуногунҷиҳати шахсии худ на фақат ба дарки моҳияти таърихии замони худ, балки аз фаҳмиши маъноии таърихии замони худ ба мулоҳизаи мазмуни аслии тамоми таърихи халқаш гузашт» (196, 147).

Вай бо дарки ҳақиқати таърихӣ байни гузашта ва имрӯзу ояндаи зиндагии халқ пайвандҳоро меҷуст, ки раванди таърихро ба ҳам мепайванданд.

Ҳодисаҳои замони Инқилоб ва дигаргуниҳои баъдӣ Айнӣро водор намуд, ки ба таҳқиқ, таҳлил ва шинохти воқеӣ ва ҳақиқии фалсафаи таърих камар бандад. Нахустин нишонаҳои шинохту таҳқиқи бадеии ин ҳақиқатро дар қиссаҳои «Ҷаллодони Бухоро» (1922) ва «Одина» (1924) мебинем. Дар баробари ин асарҳои бадеӣ ҳамзамон Айнӣ асарҳои илмию публицистии «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» (1927) ва «Материалҳои таърихии инқилоби Бухоро» (1926) –ро навиштааст. Ба ин васила ӯ таваҷҷуҳи мардумро ба решаҳо, сабабҳо ва омилҳои таърихии инқилоб ҷалб менамояд. Дар ин асарҳояш Айнӣ қариб таърихи сесади соли охири халқро таҳқиқ менамояд. Дар китоби «Намунаи адабиёти тоҷик» бошад, марзи андешаҳои таърихии муаллиф то ба замони Рӯдакӣ ва аҳди Сомониён мерасад.

Чунон ки мебинем, дар осори С. Айнӣ таҳқиқи бадеии воқеияти зиндагӣ бо таҳқиқи илмии он баробар ҷараён меёбад. Ба таърих ва замони муосир ҳам ҳамзамон менигарад, ки омили асосии таърихияти устувори асарҳои адабию бадеии ӯ гардидаанд ва мисоли равшани он романи «Ғулумон» мебошад. Дар ин асар нависанда гӯё ҳамаи давраҳои асосии муборизаҳои озодичӯии халқро бо як назари васеъ фаро гирифтааст ва ин назари фарох ояндаи халқро ҳам равшан менамояд. Дар ҳақиқат, таърих

он гоҳ маъние хоҳад дошт, ки дар дасти мардумон ҳамчун силоҳи мубориза ва озодӣ барои фардо бошад. Воқеан, ин таъкидҳо барои шахсияти Айнӣ ва осори безаволи ӯ ҳам дахл дорад. Чунки ба эътирофи муҳаққиқон мавзую мазмуни тамоми осори Айнӣ зикру таъкиди тақдири таърихии халқи азизаш мебошад. Осори Айнӣ сабақи таърих аст ва ӯ худ таърихи зинда ва руҳи бедори халқ мебошад. Таърих, сабақи ҳаёт ва дардҳои халқ дар асарҳои Айнӣ дар ҳамбастагии устувору мантиқӣ падидор шудааст. Арзиши осори Айнӣ дар он аст, ки моҳияти таърихии зиндагии халқи тоҷикро ба таври бадеӣ, бо ҳунари баланди санъаткорона бозтоб менамояд.

Ба ибораи дигар, дар тасвири воқеаҳои хурду бузурги зиндагӣ Айнӣ аз ҳақиқати воқеӣ дур намеравад, вале моҳият ва арзиши адабии онҳоро хеле устодона ва моҳирона пайдо карда дар қолаби калом бадеӣ баён мекунад. Ин меъёри устувори дарку маърифати бадеии ҳақиқати воқеиро мо беш аз ҳама дар чеҳранигорӣ ва тасвири симои бадеии ҳамзамонаш мебинем. Доираи қаҳрамонҳо ва чеҳраҳои, ки ӯ дар асарҳояш тасвир мекунад, мисли ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ хеле густарда ва фарох мебошад. Дар асарҳои ӯ намояндагони ҳама табақаҳои иҷтимоӣ тасвир шудаанд, ки онро дар маҷмӯъ муҳаққиқон халқ номидаанд. Яъне қаҳрамони асарҳои Айнӣ худи халқ мебошад, ки он дорои розу ниёз, умеду орзу, психология ва таъриху суннатҳои хоси миллӣ ва ахлоқию иҷтимоист. Ин сифатҳо дар симои ашхоси алоҳидае мисли Одина, Ёдгор, Гулнор, Гулбӣбӣ, Некқадам, Қориисмат ва дигарон таҷассум ёфта, ҳар яки онҳоро ба сатҳи шахсияти достонии умумиятёфта мерасонад. Ин ҷо нақши ҳунари шахсиятофаринӣ ва чеҳранигории Айнӣро махсус бояд таъкид кард.

Чунон ки ишора шуд, дар канори ҳодисаю воқеаҳои ҳаётию таърихӣ аксари чеҳраҳои бадеие, ки Айнӣ офаридааст, поя ва заминаҳои ҳаётию воқеӣ доранд. Ин ҷиҳати муҳимми коргоҳи эҷодии худро нависанда дар «Ёддоштҳо» ва асарҳои дигари шарҳиҳолию публицистиаш махсус таъкид

менамояд. Баррасии ин шеваи кори эҷодии С. Айнӣ имкон медиҳад, ки баъзе вижагиҳои хоси мактаби адабии ӯ равшан шавад.

Х. Асосзода дар бораи моҳияти ишораҳои С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» таъкид кардааст, ки: «Мактаби эҷодии устод Айнӣ то ҳанӯз ба таври бояду шояд мавриди баҳси адабиётшиносӣ қарор нагирифтааст. Дуруст аст, ки баъзан дар мақолаву рисолаҳои айнишинсон ишораҳоеро оид ба тарзи эҷоди С. Айнӣ ва лабораторияи эҷодии ӯ ба мушоҳида мегирем, аммо басанда нест, балки месазад, ки ба ин ҷиҳати фаъолияти эҷодии С. Айнӣ машғул шавем ва саҳифаҳоеро аз боби назарияи адабиётшиносии устод равшан созем. Пайваста ба лабораторияи эҷодии С. Айнӣ бояд гуфт, ки ӯ дар ҷаҳод қисми «Ёддоштҳо» 95 ишора дар қавсайн дорад, ки дар бораи истифодаи ин ё он мавзӯ, тасвир, образҳо, шахсиятҳо, лаҳзаҳо, ки ба иқрори адиб дар ҳикояву очерк ва повесту романҳои ӯ, ки то «Ёддоштҳо» навишта шудаанд, ҳамчун маводи асосӣ хизмат кардаанд» (Х. Асосзода. Воқеият, сиёсат ва С. Айнӣ, саҳ. 82).

Чунин тарзи кори эҷодиро дар фаъолияти адабии нависандагони бузурги ҷаҳон ҳам мушоҳида мекунем. Вале ин шева ва таҷрибаи эҷодии С. Айнӣ хоси коргоҳи адабии худӣ ӯст.

С. Айнӣ дар қисми якуми «Ёддоштҳо» дар бораи фаъолияти пахтакашонӣ ва пахтаҷаллобон маълумот дода, дар қавсайн ишора менамояд, ки ман ин маводро дар романи «Ғуломон» истифода кардаам.

Бо ин ишора нависанда на танҳо ба заминаи ҳаётию воқеӣ доштани тасвираш ишора менамояд, балки хонандаро водор месозад, ки романи «Ғуломон»-ро хонда дар ин хусус маълумоти бештаре ба даст биёрад. Дар ҷои дигар аз хотираҳои давраи баччагиаш ёдовар шуда, ба нақлу афсонагӯиҳои Тӯтапошшо ишора карда ҳикояҳои марбут ба дева ачинаҳоро ба хотир меорад. Вай таъкид менамояд, - ман дар заминаи афсонаи ҷанги Рустам бо «деви баттоли, бадкирдори, баччадузак», ки аз Тӯтапошшо шунида будам, дар солҳои ҷанг фашистони немисро ба ҳамон

дев монанд карда, дар ҳикояи «Девӣ ҳафтсар» тасвир намудам. Боз ба ҳамин нақлҳои дар баччагӣ шунидааш ишора карда, таъкид менамояд, ки ман ҳикояи «Аҳмади девбанд»-ро низ дар ҳамон замина навишта будам. Аз ин ишораҳои Айнӣ бармеояд, ки дар асарҳои то «Ёддоштҳо» эҷодкардааш низ чунин ишораҳо намудааст: Х. Асозода аз амали нависанда натиҷагирӣ намуда, менависад, ки сабаби дар асарҳои пешинааш ба чунин ишораҳо даст задани нависанда дар он аст, ки устод С. Айнӣ барои дар оянда хотираю ёддошт навиштан чандон боварӣ надоштааст (60, 84).

Бояд қайд кард, ки дар таносуби ҳақиқати воқеию ҳақиқати бадеӣ дар аксар асарҳои бадеии С.Айнӣ чунин муносибати ҳақиқатнигоронаро мушоҳида кардан мумкин аст. Айнӣ воқеаҳои пурдаҳшати одамкуширо, ки асоси сужети повести «Чаллодони Бухоро»-ро ташкил медиҳанд, дар очерки таърихӣ худ «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» ба таври муфассал шарҳу тафсир намудааст. Агар ин ду шеваи ниғориши як воқеаро қиёс намоем, вусъати тасвири бадеӣ ва вижагиҳои дигари мактаби нависандагии ӯро метавонем хубтару беҳтар шиносем. Дар «Чаллодони Бухоро» таъкид мешавад, ки баъди шикаст хӯрдани ҳаракати Колесов амир бо мақсади нест кардани ҷадидон, барои дошта нобуд сохтани ҳар як озодфикр ва хайрхоҳи ин ҳаракат дастур медиҳад. Худи нависанда дар асоси воқеаҳои таърихӣ ва ҳикояти шахсони воқеӣ таълиф шудани повести мазкурро борҳо таъкид менамояд. Вай дар оғози ин асар менависад: «Ин ҳақиқатест, ки аз ғоҷаҳои Бухорои соли 1918 навишта шудааст» (159, 228). Ё дар мавриди воқеӣ будани ҳикояи «Пирзода» ба шоҳиди бевоситаи он будани Аҳмадҷонмахдуми Ҳамдӣ ишорат менамояд. Дар худи дохили повест ҳам ин гуна таъкидҳои таъкидкунандаи воқеӣ будани ҳодисаҳои мавриди тасвири нависандаро мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ҷумла, Маҷиди Қаҳқашонӣ, яке аз чеҳраҳои равшани қиссаи «Чаллодони Бухоро» бо воқеияти комил доштани нақлҳои ишора карда таъкид менамояд: «Ман шуг намегӯям, чизҳоеро гуфта медиҳам, ки ҳамаи онҳоро бо чашми

худ дидаам» (Куллиёт, ҷ.1.с.161). Чунонки мебинем, Айнӣ тасвири ҳақиқати зиндагиро дар осори бадеиаш ба ҳайси меъёри асосии тасвир интихоб намуда, онро дар ҳама ҳолат ба пуррагӣ ва бо камоли адолату инсофи эҷодӣ риоят менамояд. Ҳамин гуна вуқӯъгароии эҷодиро дар шеваҳои чеҳранигорӣ ва тасвири характеру типҳои бадеӣ ҳам мушоҳида менамоем. Ба назари мо шукӯҳи хос, равшану комил ва хотирмон ба қалам дода шудани чеҳраҳои бадеӣ дар осори Айнӣ низ ба ҳамин меъёри устувори шинохту маърифати бадеии воқеияти зиндагӣ, ки дар эҷодиёти нависанда мавқеи устувор дорад, алоқаманд мебошад.

С. Айнӣ дар чеҳранигории бадеӣ маҳорати хос дорад, ки онро метавон ба ҳайси як рукни муҳимми мактаби адабии ӯ баррасӣ намуда, коргоҳи эҷодиро аз нигоҳи таносуби ҳақиқати одамшиносӣ ё ба истилоҳи файласуфҳо антогонизм равшан месозад. Мисли тасвири ҳодисаю воқеаҳои иҷтимоию таърихӣ Айнӣ дар нишон додани чеҳраҳои бадеии одамони гуногун ба ҳақиқати воқеӣ ва таърихӣ такя менамояд. Инро мо махсусан дар тасвири чеҳраи бадеии ҳокимон ва мансабдорони аморат бештар мушоҳида мекунем. Айнӣ ҳангоми нишон додани симои зоҳирию ботинии онҳо бо як ҷасорати хоси адабӣ сифатҳои золимӣ, ҳаққимардумхӯрӣ, фосиқӣ, дурӯғгӯӣ, ришвахӯрӣ ва дигар хислатҳои манфии онҳоро бо далелҳои равшан ва бо баёни боварибахши бадеӣ ба қалам медиҳад. Чунонки ишора шуд, мо ҳақиқат ва воқеият доштани ин қабил чеҳраҳои золиро дар замони мавриди назари муаллиф, дар асарҳои таърихӣ ва тарҷимаиҳолии ӯ ҳам мушоҳида мекунем. Ин ҷо Айнӣ комилан таносуби ҳақиқати воқеӣ ва ҳақиқати баёнро мунсифона риоят менамояд.

Масъалаи дигари муҳим дар мактаби чеҳранигории Айнӣ ин проблемаи қаҳрамони мусбат мебошад. Ҳарчанд дар адабиётшиносии муосир масъалаи ба қаҳрамонҳои мусбату манфӣ ҷудо кардани шахсиятҳои достонӣ таҷдиди назар меҳаҳад. Вале дар осори С. Айнӣ дар муқобили гуруҳи қаҳрамонҳое, ки дар боло зикр шуд, ашхосе меистанд, ки

бо инсондӯстӣ, раҳму шафқат ва адолатпарварӣ фарқ мекунад. Инҳо намояндагони оммаи мазлум ва халқи меҳнаткаш мебошанд. Ҳамаи сифатҳои инсонии ин қабил чехраҳои адабии офаридаи нависанда, аз маърифату хирад, ахлоқу ормонҳои суннатии мардум сарчашма мегирад. Дар андешаи инҳо «муъмин бародари муъмин аст», «хақи касро хӯрдан гуноҳи азим аст», «ба касе зулм кардан дар назди Худованд ҷавобгарӣ дорад» ва ғайра мебошад.

Яке аз чехраҳои дурахшону пурҷило ва барҷастаи мавриди тасвири С. Айнӣ дар романи «Дохунда» симои бадеии Гулнор мебошад. С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» ҳангоми тасвири таҳсилаш дар мактаби куҳна аз Ҳабиба ном духтари шарикдарсаш, ки шеърдону адабиётдӯст буд, ёд мекунад. Вай ба шахсияти ин духтар тавачҷуҳи бештар зоҳир карда, ҷиҳати дараҷаи муҳаббат, ғайрат, вафодорӣ ва сахтиродагиро дар сиришти Ҳабиба тақвият дода, иқрорашро нисбат ба ин мавзӯ дар қавсайн меорад. Вай дар «Ёддоштҳо» дар мавриди нақли қиссаи дар мактаби куҳна хондани худ аз ҳамсабақону атрофиёнаш нақл карда менависад: «Ман баъд аз калонсолтар шуданам никоҳи духтарони гурезаро дар қозихонаҳои Вобканд, Зандоне, Ҷондор ва Қароқӯл чандин бор дидам. Бинобар ин, Ҳабиба дар ин ёддошт, чунонки як номи реалӣ шуда даромад, дар айни замон ин духтар типии он духтаронест, ки ба муқобили истибдод ва шиканҷаҳои аз ҳад зиёди замони амирӣ исён ва қаҳрамонӣ нишон дода, бо дилдодагони худ бо овози баланд никоҳи худро талаб мекарданд» (8, 105).

Бо ин ишораи худ нависанда, на танҳо дурахшонии чехра, маънавияти бой, ақлу фаросати баланди симои бадеии офаридаашро (Гулнорро) собит менамояд, балки заминаи воқеӣ ва ҳаётӣ доштани қаҳрамони асарҳояшро низ таъкид мекунад. Агар мо ба симои адабию ҳунарии Гулнор ҳамчун чехраи бадеӣ дар романи «Дохунда» назар андозем, ба хубӣ эҳсос менамоем, ки нависанда дар ҷараёни воқеаю ҳодисаҳои пуртуғён хислату характери ин духтари оддӣ деҳотиро тағйир

дода, марҳила ба марҳила то ба дараҷаи як типии барҷастаи адабӣ мерасонад. Дар ҳамаи қисмати «Дар рӯзҳои мактабхона» ва «Баъд аз мактабхона» симои як духтари дигар бо номи Қутбия ёд мешавад, вай ҳам аз шарикдарсонии муаллиф дар мактаби кӯҳна мебошад. Қутбия духтари хатиби ҳамаи мактаб буда, дар синну сол баробари Ҳабиба аст. Чехраи воқеии ин духтаронро ба таври қиёсӣ С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» чунин менигорад: «Рӯи ӯ (Қутбия) аз рӯи Ҳабиба бисёр фарқ дошт: агар рӯи Ҳабиба ба гули гулобӣ монанд бошад, рӯи ӯ монанди гули сафед менамуд» (8, 97).

Дар идомаи тасвири худ Айнӣ аз номи ҳамсабақон ба «бадмуомила», «бадгап», «калонгир ва аз болои падару модараш калонӣ мекунад» барин сифатҳои манфии ин духтар ишора намуда, ба истилоҳи Х. Асозода дар қавсайн ишора менамояд, ки «ман образи Қутбияро бо номаш дар охири романи «Ғуломон» тасвир кардам» (8, 97).

Бояд гуфт, ки нависанда дар коргоҳи эҷодии худ ба раванди тасвири ҳодисаю воқеаҳои муҳимми таърихӣю иҷтимоии замони мавриди назараш ва даст ба чехранигорӣи шахсиятҳои мезанад, ки онҳо сарфи назар аз мусбату манфӣ буданашон бо муаллиф бархӯрде доштанд ё дар сарнавишти ӯ нақше гузоштаанд. Мисоли ин симои бадеии амалдори золим аст, ки дар романи «Ғуломон» тасвир мешавад. Аз рӯи ишораи нависанда дар «Ёддоштҳо» заминаи образи амалдор ҳамаи Қарабек аст, ки дар тумани Ғиждувон деҳқононро бо ҳар баҳона аз подшоҳ қарздор мекард. Ғайр аз ин, дар ҳамаи асар Айнӣ чехраи Мулло Наврӯзро, ки дар маҳаллаи Боло бо мардумозорӣю ҳаромхӯриаш машҳур буд, тасвир мекунад. Вай дар ёддоштҳои ба ин амали эҷодии худ ишора карда менигорад, ки кирдорҳои бади Мулло Наврӯзро дар романи «Ғуломон» тасвир кардааст.

Тарзи интиҳоби қаҳрамон ва шеваҳои адабию ҳунарии чехранигорӣи С. Айнӣ собит менамояд, ки ӯ дар ин мавридҳо бештар ба таҷрибаи ҳаёташ, дидаю шунидаҳои ва махсусан воқеаҳои муҳимми сиёсӣю

иҷтимоии аз сар гузарондааш така менамояд. Нависанда бисёр аз шахсони ҳангоми таҳсил дар мадрасаҳои Бухоро дидаашро ба хатти сужети асарҳои адабиаш ворид менамояд ва чехраи бадеии онҳоро бо камоли диққатнигорӣ ва ҳунар ба қалам медиҳад. Вақте ки кас «Ҷаллодони Бухоро», «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон»-ро мутолиа мекунад, ба воқеӣ будан ва заминаи устувори ҳаёти доштани чехраҳои бадеии офаридаи муаллиф ягон шубҳа намекунад. Ин сирри эҷодии худро дар мавриди хислатофаринӣ ва ифшо сохтани шахсиятҳои осораш дар «Ёддоштҳо» ошкор месозад. Воқеан, мактаби эҷодии Айнӣ барин адибони бузург ва поягузори равияҳои тозаи адабӣ дар заминаи мактаби ҳаётии онҳо арзи вуҷуд менамояд. Аз ҷумла, Айнӣ чунон ки худаш ишора менамояд, аз хурдӣ ба истилоҳи худаш «кунҷков» буд ва ба ҳар гуна навигариҳо дар ҷомеаи Бухоро таваҷҷуҳ мекард, сабабу моҳияти онҳоро аз китобҳо, рӯзномаҳо ва суҳбати мударрисону донишмандон ва ашхоси муътабари замон меҷуст. Дар маҷмӯъ, ин ҳама талошҳо ва кӯшишҳо муътабарӣ ҳаётии ӯро ташкил медиҳанд. Маҳз ба ҳамин васила ӯ бо чехраҳои маъруфи замон, одамони гуногунхислати аҷиб, мисли Маҷиди Қаҳқашонӣ шинос мешавад. Нависанда дар «Ёддоштҳо» дар бораи дуздҳо ва сардори онҳо Маҷиди Қаҳқашонӣ нақл карда ишора менамояд, ки образи ӯро дар «Ҷаллодони Бухоро» бо номи худаш ба қалам додааст. Меъёри дигари устувор дар сабки чехранигории Айнӣ ин аз воқеияти зиндагӣ дур нарафтани аст. Ҳар воқеа ва шахсияте, ки дар ин ё он асари хурду бузурги ӯ тасвир мешавад, ҷанбаи типӣ дорад. Ин маъниро дар қиссаи «Одина» ва романи «Ғуломон» хеле равшан мушоҳида мекунем.

Айнӣ ҳам дар қиссаи «Одина» ва ҳам дар романи «Ғуломон» манзараи пахтакашӣ ва чехраи бадеии пахтаҷаллобонро тасвир мекунад, ки он воқеӣ ва боварибахш мебошад. Чунки худи ӯ ҳангоми дар заводи пахтаи Қизилтеппа кор карданаш бисёре аз ин ҳодисаҳо ва ашхосеро бо чашми сар дида буд. Вай дар ин хусус менависад: «Ҳикояҳои

Муродпахтакаш дар бораи пахтакашии худ ва пахтачаллобон такрори он воқеаҳое буд, ки ман дар деҳаи Маҳаллаи Боло қисман аз тағои пахтакаши худ – Қурбонниёз шунида будам. Инҳо тафсили ҳамон ҳикояҳтҳо буданд, ки мухтасари онҳо аз тарафи нависандаи ин сатрҳо дар бобҳои 9-10 ва 12 қисми якуми романи «Ғуломон» тасвир ёфтаанд» (8, 406).

Чиҳати дигари бисёр муҳимми коргоҳи эҷодии С. Айнӣ дар он аст, ки ӯ дар таълифи асарҳои бадеӣ ва навиштаҳои ҳуҷҷатию публицистиаш хурдтарин ҷузъиёти воқеияти зиндагӣ, рафтору кирдори қаҳрамон ва ҳаводиси сиёсӣ иҷтимоии замонро ба назар мегирад, онҳоро месозад ва баъдан ба маҷрои нақл ворид мекунад. Вай аз ин роҳ моҳияти маърифатӣ ва иттилоърасонии навиштаҳояшро устувор мегардонад. Аз ҷумла, дар мавриди ба меҳмони Мулло Абдусалом омадани Шарифҷон Махдум Айнӣ аз як нафар иштирокчии ҳамин маҳфил бо номи Мулло Раҳмати сартарош ёд мекунад, ки дар ҳамон меҳмонӣ қиссаҳои зиёдро аз саргузаштҳои худ нақл мекунад. Дар ин ҳангом Айнӣ ҷавон ҳам дар як гӯшае ин суҳанонро бодикқат гӯш мекунад. Вале таъкид менамояд, ки ман ба воқеияти ин нақлҳо чандон боварӣ надоштам. Вай менависад, ки ман дар он вақтҳо ба ҳикояҳои Мулло Раҳмат бовар накарда будам. Лекин дар соли 1912 худам дар Марғелон дар ҳамон заводи пилла, ки Мулло Раҳмат ҳикоя карда буд, монанди ҳамин як воқеаро дидам, баъд аз он суҳанони Мулло Раҳматро бовар кардам ва дар вақти таҳрир камбудии ҳикояи ӯро бо чизҳое, ки худам дида будам, пурра кардам. Бояд гуфт, ки Айнӣ дар офаридани чеҳраи бадеии Одина ва ҳодисаю воқеаҳои марбути сарнавишти пурфоҷеаи ӯ аз маводи ҳангоми дар заводи пахта кор карданиш ва дар зеҳни худ ҷамъовардааш фаровон истифода менамояд. Ба назари мо шукӯҳу ҷилои бадеии чеҳраи Одина дар қиссаи ҳамноми Айнӣ низ аз ҳамин ҷо сарчашма мегирад.

Аз нигоҳи назариядонони адабиёт дар сохтори бадеии асари адабӣ симои инсон ё ба истилоҳ образи бадеӣ муҳимтарин василаи созмон додани

он мебошад. Ҳамаи низоъҳо ва воқеаю ихтилофоте, ки сужети адабиёти дostonӣ, аз ҷумла насри бадеиро ташкил медиҳад, асосан тавассути иштирок ва фаъолияти чехраҳои дostonӣ ё образу характеру типҳо ҷараён меёбад. Тазоди таъминкунандаи суръати воқеаҳо дар сужети асари бадеӣ, аз ҷумлаи қонуниятҳои устувори офаридани адабиёти дostonӣ аст, ки он аз қадим ҳам дар осори адабии китобӣ ва ҳам дар осори адабии шифоҳӣ риоят мешавад. Аз ҷумла, дар дostonҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва афсонаҳои халқии тоҷикӣ ихтилофу зиддияти байни қаҳрамонҳои мусбату манфӣ як қонунияти устувори сюжетсозӣ ва умуман офариниши асари эпикӣ мебошад. Ин суннати адабиро С. Айнӣ дар адабиёти тоҷикии аҳди ҷадид ба таври нав ва эҷодкорона идома дод, ки он воқеан дар барҷаста ва ташхисшаванда ба тасвир омадани чехраҳои бадеии офаридааш нақши муҳим гузоштан. Муҳимтарин, ҷиҳати ин шеваи чехранигорӣ ё образофарини С. Айнӣ ҷунонки қаблан ишора шуд, таҷрибаи зиндагии худӣ муаллиф мебошад. Воқеаҳои таърихӣ дар роману повестҳои С. Айнӣ бо шевае ба қалам дода мешаванд, ки гӯё қаҳрамонҳояш аз худӣ дохили ҳамин ҳодисаю воқеаҳо зухур ва чехранамоӣ мекунанд. Чунки ҳодисаю воқеаҳои мавриди назари Айнӣ бидуни зухури шахсиятҳо ё чехраҳои ҳунарие мисли Одина, Арбобкамол, Гулбӣбӣ, Ёдгор, Гулнор, Раҳимдод, Қориисмат ва дигарон инкишоф намеёбад, туғён наменамояд, моҳияти фалсафию таърихӣ касб намекунад. Ба ақидаи М. Раҷабӣ: «С. Айнӣ дар «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон» барои ҳамаҷониба падид овардани руҳи замон ва амиқ муайян кардани моҳияти воқеаҳо ба таҷрибаҳо ва ба дидаю шунидаҳои хеш така намуда, инчунин дар тартиб додани сохтори бадеӣ ва воқеабандии баъзе асарҳояш низ аз махсусиятҳои сарнавишти худ ба андозае истифода кардааст» (135, 7).

Дар ҳақиқат, ин ҷо агар тарҷумаи ҳоли муаллиф нақше дошта бошад ҳам, дар офаридани чехраҳои адабӣ нақши воқеаҳои таърихӣ замони мавриди назари ӯро набояд аз ёд бурд. Масалан, мушоҳидаҳои Айнӣ дар

заводҳои пахтаи Қизилтеппа ва Фарғона дар офаридани симои бадеии Одина хеле муҳиманд, вале сарнавишти пурфочеаи Одина ин сарнавишти як насли мардуми деҳоти Осиёи Миёна аст, ки дар ҷустуҷӯи кор ба шаҳрҳои рафта, бо чунин фочеаҳо ва бадбахтӣ дучор мегарданд. Ба ақидаи М. Раҷабӣ маҳз ҳамин амали ба ҷустуҷӯи кор ва зиндагии беҳтар ба шаҳрҳои сафар намудан шуур, андеша ва тафаккури сиёсӣ иҷтимоии ҷавонони муосири Одинаю Ёдгорро дигар месохт, онҳо тадриҷан ба моҳияти тағйири замон ва тағйири ниёзҳои иҷтимоӣ сиёсии ҷомеа сарфаҳм менамоянд. Ин равандҳои таърихӣ симои ботинӣ, хислату характер ва рӯҳу равони қаҳрамонҳои Айниро ҳам дигар месозад. Бозтоби тарҷумаи ҳоли нависандаро мо дар асарҳои мухташамии Айни ҳам дучор мешавем, ки он далели дигари гароиши амиқи ӯ ба ҳақиқати зиндагӣ дар чеҳранигорӣ ва умуман тасвири бадеӣ аст.

Аксари чеҳраҳои бадеии офаридаи С. Айни хусусияти созмондиҳии сохтори асарро доранд, ки онро ҳам дар ҳикояи нависанда ва ҳам дар асарҳои бузургҳаҷми ӯ мисли «Одина», «Марги судхӯр», «Ятим» ва «Дохунда» дидан мумкин аст. Аз ҷумла, чунин хусусияти симои бадеии Одина барои тақвияти ин шеваи ниғориши бадеӣ дар марҳилаи аввали инкишофи насри реалистии тоҷикӣ нақши муҳим бозид. Ҷ. Икромӣ дар мақолаи «Мақтаби устод Айни» ин нуқтаро махсус таъкид карда, менависад: «Дар солҳои нав ташкил шудан ва барқарор гардидани ҳокимияти Советӣ...ташнаи хондан ва шавқманди хондан будем. Ана дар ҳамин вақт устод Айни ба дасти мо аввалин повести худ «Саргузашти як тоҷики камбағал» («Одина») –ро гузошт, ки онро гаштаю баргашта хондем, шеърҳои аз бар кардем, услубашро ба ёд дошта, ба он тақлид кардем ва дар дили ҷавони пурҷӯшу хурӯши мо орзуҳои бузург ба амал омаданд. Содагӣ, равонӣ ва ҳамафаҳмии «Одина» моро мафтун карда буд ва бисёр ҷавонҳо пас аз хондани он ба роҳи адабиёт қадам гузоштанд ва аввалин ҳикоя, дostonҳои худро навиштанд» (99, 37).

Воқеан дар он солҳо дар адабиёти навини тоҷикӣ зуҳур кардани асаре мисли «Одина» як ҳодисаи нодири адабӣ буд. Аксари муҳаққиқон ва аҳли адаб содагӣ, оммафаҳмӣ, равонӣ ва забони сабку забони ин асари муҳимми адабиёти тоҷикии садаи ХХ-ро махсус таъкид намуданд. Дар ҳақиқат, повести «Одина» аз нигоҳи забон, услуб, шеваҳои нақлу устухонбандӣ, тасвири характер ва амалиёти қаҳрамонҳо на фақат аз қиссаҳои маъруфи пешинаи адабиёти классикӣ, балки аз асари «Ҷаллодони Бухоро» тафовутҳои кулӣ дошт. Агар дар ташкили сюжет ва созмон додани сохтори бадеии «Ҷаллодони Бухоро» қиссаҳо, афсонаҳои халқӣ ва саргузашти қаҳрамонон нақши асосӣ дошта бошад, дар фароҳам омадани сохтори бадеии «Одина» рафтор ва амалиёту ҳаракати қаҳрамонон, махсусан Одина, Арбобкамол, Гулбибӣ ва дигарон муҳиманд. Муносибат, бархӯрд ва махсусан ихтилофи Одина бо Арбобкамол асоси сюжети қиссаро ташкил додаст. Дар ин асар хунари чехранигории Айнӣ ба таври густарда ва бо ҳама паҳнои хунарию адабиаш бозтоб мегардад. Агар марҳилаҳои баъдии мактаби чехранигорию дар насри тоҷикии нимаи аввали садаи ХХ дақиқ аз назар гузаронем, равшан мегардад, ки аксари адибон, аз ҷумла Ҷ.Икромӣ, А. Деҳотӣ, П. Сулаймонӣ, С. Улуғзода ва бисёр аз нависандагони маъруфи ўзбек аз ҳамин асари мондагори С. Айнӣ баҳра бурдаанд.

С. Айнӣ дар як номаи худ ба М. Турсунзода аз таълифи осораш ба адибони ҷавон суҳан ронда менависад, ки «Ёддоштҳо»-и ман аз нигоҳи фарогирии воқеаҳои хурду бузург ба «ҷавонони ҳаваскори нависанда» фоидаи калон мерасонад. Фоидааш дар он аст, ки вақте ки онҳо «Ёддоштҳо» -ро мехонанд, дар кадом асари ман чи гуна нақл кардани воқеаҳоро мефаҳманд. Ин ҷо Айнӣ ба таносуби дурусту мантиқӣ ва воқеии ҳақиқати воқеию ҳақиқати бадеӣ дар сохтори осори адабӣ ишорат менамояд. Вай дар сохтори нақл ва махсусан кушодани чехраи шахсияти

достонӣ аҳаммият доштани воқеаҳои «майдачуйда»-и зиндагиро махсус таъкид мекунад.

Тарзи қаҳрамонинтиҳобкунии С. Айнӣ дар асарҳои насрии давраи аввали эҷодиёташ нишон медиҳад, ки ӯ ҳангоми таҳсил дар мадрасаҳои Бухоро ва кор карданаш дар заводҳои пахта бо одамони зиёди дорои сарнавишт ва касбу кори гуногун вохӯрда бо ҳаёти шахсӣ ва иҷтимоии онҳо аз наздик шинос шуда будааст. Бо вучуди ин ҳангоми мутолиаи «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон» кас ба осонӣ пай намебарад, ки бо ашхоси мавриди назараш муаллиф дар зиндагии воқеӣ ошноӣ дошта бошад. Ҳарчанд дар зиндагии воқеӣ аксари онҳоро муаллиф мешинохт ва саргузаштҳои онро мисли Одина, Гулнор ва Бобоғулом аз забони худашон шунида буд. Бофти бадеии нависанда дар асарҳои номбурда ба дараҷаест, ки шахсиятҳои воқеиро то ҳадде умумият ва бадеият медиҳад, ки хонанда шахсияти воқеӣ будани онҳоро пай намебарад. Ин ашхос дар сохтори повесту романҳои Айнӣ хасоиси бештари ҳамосӣ касб намуда, то ба дараҷаи чехраҳои дурахшони адабӣ мерасанд. Ҳарчанд аксари шахсиятҳои достонии офаридаи Айнӣ аз зиндагӣ, аз рӯзгори пасисарнамудаи худи адиб ва халқи ӯ гирифта шудаанд. Х. Асозода барҳақ таъкид менамоянд, ки «Мактаби эҷодии С. Айнӣ дар заминаи мактаби зиндагии ӯ арзи вучуд кардааст (60, 92).

Дар маҷмӯъ, чехраҳои адабии дар асарҳои бадеии Айнӣ офаридашударо метавон ба ду гурӯҳ ҷудо кард. Аввалан, чехраҳои бадеии марказӣ, мисли Одина, Арбобкамол, Гулбӣбӣ, Ёдгор, Гулнор, Абдуллоҳоҷа, Некқадам, Раҳимдод, Ҳасан, Қиличхалифа ва дигарон, ки дар қиссаю романҳои ӯ тасвир шудаанд ва ин образҳо ё чехраҳои бадеӣ чунон ки дар боло ишора шуд, дар баробари вазифаи дигари адабию эҷодӣ вазифаи созмондиҳандагии сохтори ҳунарии асари бадеиро бар дӯш доранд.

Намунаи барҷастаи ҷанбаи ҳамосӣ ва сохторӣ касб кардани образи бадеиро дар симои Қори Исмаи аз қиссаи «Марги судхӯр» мушоҳида

мекунем. Дар ин асар чеҳраи Қори Исмат аз оғоз то охири маҷрои нақл раванди воқеаҳои сужетро танзим менамояд. Дар ҳар саҳифаи ин повест хонанда нигарони зуҳури боз як хислати тозаи мусиқӣ ва судхӯрии Қори Исмат аст. Ҳарчанд дар асар чеҳраҳои зиёде аз қабили худи Айнӣ, Раҳими Қанд, Сартарош, занҳои Қори Исмат ва қарзгирандагони дигар ба тасвир меояд.

Устод Айнӣ аз оғози қиссаи мазкур бо як таҳлили кӯтоҳи номи қаҳрамонаш чеҳраи бадеии ӯро равшан месозад. Вай нақл мекунад, ки ман вақте ки «талабаи мадраса» будам, «бе бошишгоҳ» мондам ва барои зиндагӣ ҳуҷра мечустам. Дар ҳамаи рӯзҳо яке аз дӯстонам ба ман гуфт, ки дар Бухоро «Қорӣ -Ишкамба» ном шахсе ҳаст ва «чанд ҳуҷраи зархарид» дорад, агар аз вай пурсӣ, шояд яке аз ҳуҷраҳояшро ба ту ба иҷора диҳад. Айнӣ таъкид менамояд, ки дар ин суҳбат пеш аз ҳама номи «Қорӣ-Ишкамба» таваҷҷуҳи маро ба худ ҷалб кард. Дар тасаввури ҷавонии ман «ин ном хеле ғалатӣ» буд. Ман сабаби чунин ном гирифтани Қори Исмати воқеиро пурсидам. Дӯстам ба ман эзоҳ дод, ки бо сабаби шиками калон доштан он касро «Қорӣ Исмати Ишкам», «Қорӣ Исмати Ишкамба» ва ниҳоят «Қорӣ - Ишкамба» меноманд. Айнӣ бо дақиқназарӣ дармеёбад, ки аз касе ки ӯ лақаби «Ишкамба» дорад, кори хайр интизор шудан мумкин нест. Чунки ӯ онро аз таҷрибаи зиндагӣ, ки дар синни ҷавонӣ ғун карда буд, медонист. Баъде, ки бо Қорӣ Исмат вохӯрда суҳбат менамояд, бори дигар ба ин ҳақиқати дар зеҳндоштааш мутмаин мешавад. Вай дар муқаддимаи кӯтоҳе ба повести мазкур таҳти унвони «Як-ду сухан дар бораи «Марги судхӯр» менависад: «Дар вақтҳои ба вуҷуд омадани амалиёти судхӯрии Қорӣ-Ишкамба судхӯрии шахр ва аз он ҷумла Қорӣ-Ишкамба ҳам, ки як шахси реалии таърихӣ аст, баъзан худхоҳон ва бештарин ба воситаи судхӯрони заминдори деҳот, деҳқонони меҳнаткашро тороҷ мекарданд» (6, 7).

Дар идомаи фикри худ нависанда таъкид менамояд, ки ман дар ин асар шахсони реалиро тасвир намудам. Аз ҷумла, образи намояндагони

ҳукумати Бухоро Мирзохӯҷаро, ки ноиби қозикалон буда, дар тороч кардани деҳқонон даст дошт, бо номи худаш овардам. Ин гуна вуқӯъгароии эҷодиро дар романи «Дохунда» дар боби «Мусиқии навбаромад», дар романи «Ғуломон» дар бобҳои нухум, даҳум ва дувоздаҳум, ки саргузашти Муродпахтакаш нақл мешавад, мушоҳида мекунем. Дар «Чаллодони Бухоро» чехраи бадеии муллоҳои айёру ҳаромхӯри замонаро С. Айнӣ дар симои Пирзода ба қалам медиҳад. Нависанда чехраи бадеии ӯро ҳам дар масҷид ҳангоми намозхонӣ, ҳам ҳангоми мулоқот бо савобталабон ва қарзгирандагон, ҳам ҳангоми амри маъруф кардан ва аз ҳама муҳим ҳангоми бадахлоқию ҳаромкориҳояш ба қалам медиҳад. Ин чехраи манфурест, ки ба ҳама гуна хиёнат уҷуб омодааст. Вай дар тасвири Айнӣ шахси худбин буда, манобеи инсонияш бо манобеи халқ муҳолиф мебошад. Айнӣ бо офаридани ин қабил чехраҳои равшани бадеӣ манзараи умумии ҳаёти иҷтимоии Бухорои амириро равшан месозад.

С. Айнӣ тибқи эътирофи аксари муҳаққиқони осораш на танҳо дар тасвири воқеаҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ, балки дар офаридани чехраҳои гуногуни бадеӣ, тасвири симои зоҳирию ботинии намояндагони табақаҳои мухталифи иҷтимоӣ маҳорати баланд дорад. Аз нигоҳи ҳунари нигорандагӣ ва арзиши адабию бадеӣ аксари қаҳрамонҳои ба истилоҳ мусбату манфии асарҳои ӯ дар пояи баланди ҳунарию бадеӣ қарор доранд. Аз ҷумла, чехраи бадеии Қорӣ Ишкамба аз нигоҳи ҳунари чехранигорӣ дар адабиёти ҷаҳон ҳамсону ҳампоя ва ҳамрадиқ надорад. Инро бисёре аз нависандагони бузурги муосири Айнӣ эътироф намудаанд. Манзараҳо ва образҳои, ки дар асарҳои нависанда тасвир мешаванд, бофта ё аз тариқи тахайюли эҷодӣ сохта нест, ин қиссаҳои даҳшатнок ва сарнавиштҳои пурфӯҷеаро танҳо ҳунарманде тасвир карда метавонад, ки ҳамаи он воқеаҳоро дида, аз сар гузаронида, дар хуну пӯсти худ эҳсос карда бошад.

Вале муҳим он аст, ки Айнӣ кадом чеҳрае ё кадом воқеаеро тасвир намояд, аз маводи ҳимояи манфиатҳои халқ, аз адолату инсоф ва аз ҳақиқати зиндагӣ дур намеравад. Инро мо дар тасвири Бозор, Меҳримоҳ, Рустам дар романи «Дохунда», ки чеҳраҳои дуҷумдараҷа ҳастанд ба хубӣ эҳсос менамоем, чунонки дар боло ишора шуд, С. Айнӣ дар асарҳои тарҷимаиҳолиаш аз ҷумла, дар «Ёддоштҳо» борҳо дар барои заминаи муътамади воқеӣ ва ҳаётӣ доштани шахсиятҳои дostonӣ ва ҳодисаю воқеаҳои муҳими дар «Одина», «Ҷаллодони Бухоро», «Дохунда» ва «Ғуломон» тасвиршуда ишора менамояд. Ин далели дигари на танҳо аз воқеаҳои муҳими сиёсӣ иҷтимоии замон, балки бо ҳаёти шахсӣ ва сифатҳои мусбату манфии чеҳраҳои мавриди тасвираш аз наздик ошно будани ӯ далолат менамояд.

Айнӣ дар офаридани чеҳраҳои бадеӣ ҳам ба суннатҳои адабии гузашта ва ҳам ба суннатҳои навини адабиёти рус ва шуравӣ такя менамояд. Муҳимтарин тафовути чеҳраҳои офаридаи Айнӣ дар асарҳои хурду бузургаш дар он зоҳир мешавад, ки нависанда ҳангоми ба қалам додани ҳар як ҷузъиёти хурд ва ҳатто симои зоҳирии онҳо аз ҳақиқати воқеӣ дур намеравад. Вай образи бадеиро тибқи ниёзи ғоявии асар ва идеали адабӣ эстетикӣ худ интихоб менамояд. Дар барҷастасозии ин чеҳраҳо чунонки мушоҳида шуд, Айнӣ на танҳо аз зарфияти бадеии воқеию ҳодисаҳои зиндагӣ, балки аз имкониятҳои сохторӣ ва созмондиҳандагии замону макони бадеӣ, пейзаж ва манзаранигорӣ низ фаровон истифода мекунад. Шукӯҳу азамати қаҳрамонҳои асарҳои Айнӣ дар паҳноӣ ҳодисаю воқеаҳои бузург ва замони ҳассосу сарнавиштсози таърихӣ ба қалам дода мешавад.

С. Айнӣ дар чеҳранигории публитсистӣ ҳам маҳорати бузург доштани худро дар «Таърихи инқилоби Бухоро», «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» ва махсусан ҷаҳр қисми «Ёддоштҳо» нишон медиҳад. Дар ин бахши осори ӯ, ки тасвири

ҳақиқати таърихӣ ва санадписандӣ меъёри асосӣ аст, шеваи чеҳранигории муаллиф ҳам фарқ мекунад. Дар асарҳои таърихӣ мисли «Таърихи инқилоби Бухоро» ва «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» симои ашхоси таърихӣ дар ҷараёни нақли воқеаҳои мушаххаси таърихӣ ба қалам дода мешавад. Махсусан, чеҳраи амирон, қозиҳо, мударрисон ва дигар мансабдорони аморат, намояндагони сафоратхонаҳои Русия, мактабдонону мусулмонони мактабҳои ҷадидия, намояндагони зиёӣони пешқадам, ҷадидон ва маорифпарварони Бухоро бо номҳои онҳо ва бо нишон додани замону макони воқеии қору фаъолияти онҳо тасвир мешавад. Аз ин бахши асарҳо С. Айнӣ бештар дар «Ёддоштҳо», ки ҷанбаи бештари адабию ҳунари дорад, дар тасвири чеҳраҳои бадеӣ худро озодтар эҳсос менамояд. Чунки асар аз нигоҳи жанри хеле фарох буда, дар он воқеаҳои зиёд ва ашхоси бисёре ба тасвир омадаанд. Ин чеҳраи худи муаллиф дар сохтори асар нақши марказӣ ва созмондиҳандагӣ дорад.

Дар ҳақиқат, қаҳрамони асосии «Ёддоштҳо» Садриддин мебошад. Дар баробари ин, боз як қатор чеҳраҳои нависанда ба қалам медиҳад, ки ҳар кадоми онҳо дар рӯзгори иҷтимоӣ ва маънавию сиёсии замони нақши худро доранд. Намунаи инҳо чеҳраҳои бадеии Сайидмуродхоҷа, Устоамак, Лутфуллоғӯппон, Махдуми Гав, Пирак, Ҳабиба, Шуқурбек, Мулло Туроб, Садри Сарир, Шарифҷон Махдум, Ҳайрат, Мулло Амон, Аҳмади Дониш, Мунзим ва дигарон ҳастанд. Бешубҳа, чунин симоҳои намои муайяни иҷтимоӣ буда, сифатҳои иҷтимоӣ ва хислатҳои шахсии онҳо ба ҳубӣ равшан зоҳир шудааст.

Воқеан, ҳар кадоми инҳо ва баъзан чанд нафарашон дар якҷоягӣ чеҳраи умумии ин ё он табақои ҷомеаи ҳамондавраи Бухороро таҷассум менамоянд. Аз тарафи дигар аксари чеҳраҳои, ки дар «Ёддоштҳо» тасвир мешаванд аз ин ё он ҷиҳат ба Садриддин алоқаманданд ё дар сарнавишти ӯ нақше гузоштаанд. Дар ин ҳайат дар баробари чеҳраҳои мусбат як қатор чеҳраҳои манфӣ низ мисли Ҳайдарқулхӯҷа, Ҳоҷи Зокирбои ғӯзаҷаллоб,

Парвардигорхӯча, Чунбул махдум, Абдурахмони Рафтор ва амсоли онҳо ҳастанд, ки симояшон бо ранги дигар тасвир мешавад. Вале ин симоҳо аз чеҳраҳои дар боло зикргардида камтар таваҷҷуҳи нависандаро ба худ ҷалб мекунад ва аз ҳамин рӯ тасвири чеҳраи бадеии онҳо дар асар хеле мухтасар ва кӯтоҳ аст.

Дар «Ёддоштҳо» чунон ки дар боло ишора шуд, дар маркази диққати муаллиф образи халқ меистад. Ин ҷо чеҳраҳои бадеии падару модар, бародарон ва пайвандони Садриддин, ҳунармандон, косибон, мударрисон, толибилмон, равшанфикрон ва ғайра дар маҷмӯи чеҳраи мардуми Бухорои охири асри XIX ва ибтидои асри XX-ро таҷассум ва ифода мекунад. Ин чеҳраҳо на танҳо аз нигоҳи хислатҳои инсонӣ аз ҳам фарқдоранд, балки касбу кор, пеша ва доираи манфиатҳои онҳо ҳам аз ҳамдигар мутафовитанд. Ҳангоме ки нависанда дар маҷрои нақл онҳоро ба ҳамдигар дар алоқамандӣ ба тасвир мегирад, як образ ё чеҳраи мукамал ва муҳташама дар пеши назари хонанда ба ҷилва меояд, ки он чеҳраи халқ ва симои мардум мебошад. Образи халқ дар ин асар бо руҳи исёнкорона, умедворӣ ба оянда, меҳнатдӯстӣ, меҳру муҳаббат доштан нисбат ба илму адабиёт, мактабу маориф ва ғайра фарқ мекунад. Мо дар асарҳои пешинаи Айнӣ ин гуна сифатҳои халқро ҳамчун чеҳраи адабӣ камтар ба мушоҳида мегирем. Дар повесту романҳои нависанда руҳи муборизахоҳӣ, озодихоҳӣ ва талошҳои сиёсӣ барои расидан ба рӯзгори хубтар беҳтар мақоми аввалиндараҷа дорад.

Ҳамаи ин ҷиҳати муҳимму асосии ҳунари чеҳранигории С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» аз хусусиятҳои адабию бадеии ин навъи наср ҳам бармеояд. Ин асар ҳарчанд ба навои ёддошт дахл дорад, ба қавли М. Шакурӣ вай асари ёддоштию бадеист, на асари сирф публитсистӣ. Ҳамаи ин сифатҳои ҳастанд, ки дар маҷмӯи мактаби бузурги чеҳранигории бадеии С. Айнӣ ро фароҳам меоранд. Ин мактаб, ки бархе аз хасоиси он дар боло ишора шуд, на танҳо дар ташаккули насри адабиёти тоҷик, балки дар ташаккули насри

реалистии аксари халқҳои Осӣи Миёна ва шуравии собиқ нақши боризе гузоштааст. Нависандагони дар солҳои бисту сӣ ва давраҳои баъдии садаи ХХ ҷавонони халқҳои Осӣи Миёна ва махсусан нависандагони муосири тоҷик аз мактаби адабии Айнӣ баҳраҳои зиёд бардоштаанд.

Садриддин Айнӣ дар баробари поягузори насри реалистии тоҷикӣ созмондиҳандаи концепсияи шахсияти таърихӣ ҳунари ва чеҳранигории адабӣ дар адабиёти тоҷикии садаи ХХ мебошад.

Табиист, ки донишманди наҷиб Саид Нафисӣ дар ин хусус таъкид карда буд, ки чунин «симои саршор аз завқ ва қареҳаву дониш, он баёни ширину дилангез, он чашмони пурфурӯғи оромбахш дигар дар ин ҷаҳон нест. Аммо осори марде, ки саросар зиндагиро вақфи хидмат ба одамизодагон кард ва партаве бар ҷаҳони маърифат тофт, ки ҳаргиз фуру нахоҳад нишаст, дар миён ҳаст ва хоҳад буд ва ҷовидон хоҳад шуд» (144, 182-183).

Дар натиҷа, вақти он расидааст, ки мо барои равшантар баррасӣ намудани ин пайвандҳои адабӣ эҷодии устод бо шогирдону пайравон асарҳои алоҳида, чеҳраҳои ҷудоғонаи офаридаи онҳоро ба таври қиёсӣ ба таҳқиқ гирем. Дар он ҳолат ҳам мактаби адабӣ, ҳам мактаби чеҳранигории Айнӣ ва ҳам масъалаи таъсирпазирии адибони наслҳои баъдиро аз осори Айнӣ равшан месозем.

Таҳлили осори адабӣ дар алоқамандӣ бо дидгоҳҳои назарӣ дар муайян намудани мушкилоти чеҳранигорӣ дар осори С. Айнӣ моро ба чунин хулоса овард:

1. Фардияти эҷодӣ ва ҳунари нависандагии С. Айнӣ дар мисоли «Таърихи инқилоби Бухоро», «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро», «Ёддоштҳо» ва дигар асарҳои насрии нависанда муайян шудааст.

2. Падидаҳои ҳунари, биниши тафаккури бадеии нависанда, ҷанбаҳои маърифатӣ зебоишинохтӣ ва бозтоби шахсияти таърихӣ чеҳраи адабӣ,

симои муаллиф ва афроди эҷодкор дар «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ равшан гардидааст.

3. Тамоюлотӣ худогоҳӣ ва хештаншиносӣ, озодандешӣ, ҷасоратмандӣ, инсондӯстӣ, маорифпарварӣ, ҷомеашиносӣ, ислоҳотхоҳӣ ва маърифатандӯзӣ равиши асосии фаъолияти адабии С. Айнӣро муайян мекунад. Таҳаввули руҳи пурандешаву тафаккури арзишманд хусусияти фаъолияти адабии адибро муайян намуда, омили бунёдгузор ва созандаи осори ӯ гардидааст.

4. Дидгоҳи пурвусъати адабию эстетикӣ ба ҳаёт ва воқеияти зиндагӣ, маърифатҷӯӣ ва ормонҳои олии миллӣ ба устод Айнӣ имконият додааст, ки бо фазилатҳои нек ва андешаҳои арзишманд ба ҳисси хонанда таҳрик бахшад ва муҳимтарин масъалаҳои иҷтимоиву ахлоқии ҷомеаро инъикос намояд.

5. С. Айнӣ асосгузори насри реалистии тоҷикӣ, поягузор ва созмондиҳандаи мактаби ҷадиди чеҳранигории адабӣ дар адабиёти тоҷикии садаи XX шинохта шуда, хусусияти умдаи осори адабияшро завқ ва қареҳаву дониш, баёни ширину дилангез, ки саршор аз ғояҳои баланди адабию эстетикӣ мебошад, фаро гирифтааст.

6. Дар насри муосири тоҷик С. Айнӣ тавассути тасвири воқеияти иҷтимоиву ахлоқӣ, биниши амиқ ва равиши таҳқиқию таҳлили эҷодӣ бадеӣ ҳамчун бунёдгузор ва таҳкимбахши равия ва тамоюлотӣ наву судманди ҷараёни адабӣ шарафманд ва комёб гардидаанд.

БОБИ II

БОЗТОБИ ШАХСИЯТИ ТАЪРИХӢ ВА СИМОИ РАВШАНФИКРОН ДАР «ЁДДОШТҲО»-И С. АЙНӢ

2.1. Таҷассуми симои равшанфикрон дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ

Шиносой бо осори адибони пешқадам ва огоҳӣ аз равандҳои сиёсӣ озодинхоҳии кишварҳои Шарқу Ғарб афкори андешаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва адабӣ фарҳангиро инкишоф медиҳад. Ҳаводиси португалии зудҷараёни Бухорои ибтидоӣ қарни XX ба ҳаҷони андешаи Айнӣ бетаъсир намондааст. Ин омилҳои сарнавиштсоз бо амри қисмат дар оғози растохезии тозаии фарҳангу адабиёти тоҷикӣ ва дигаргуниҳои сиёсӣ ибтидоӣ садаи XX сурат гирифтааст. С. Айнӣ дар майдони мубориза бо туркпарастон бо ҳасрат дар сафи пеш қарор дошта, муносибати ҳешро ба равандҳои пуртазодии сиёсӣ иҷтимоӣ замонаш дар «Таърихи инқилоби Бухоро», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро», «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» ва «Ёддоштҳо» равшан баён кардааст.

Ба тасвири авзои иҷтимоӣ фарҳангии нимаи дууми асри XIX Аморати Бухоро таваҷҷуҳ зоҳир намудани Айнӣ бесабаб нест. Ин давра тезутунд, пуризишро ва барои ҳаёти халқ сарнавиштсоз буда, бо авҷи муносибатҳои пуршиддати замони феодалӣ, муборизаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва бедорӣ илмию фарҳангӣ аҳамиятнок мебошад. Бо эҷод шудани «Намунаи адабиёти тоҷик» дар арсаи муборизаи сиёсӣ, бедорӣ ва худшиносии миллӣ ҳамчун шиноснома ва шаҳодатномаи миллати тоҷик пазируфта шуд. Дар ин рафти С. Айнӣ таъкид менамояд, ки: «Қавми тоҷик, ки соҳиби маданияти қадима ва дорои адабиёти нафиса буд, аз адабиёти нави инқилобӣ, аз мактабҳои шуроӣ ва аз гузариши аҳволи дохилию хориҷӣ ва аз тарбияти сиёсӣ ва билҷумла аз тамоми меваҳои Инқилоб маҳрум монд» (21, 7).

С. Айнӣ марди боинтизом ва интизомдӯст, шахсияти бузурги таърихӣ ва чеҳраи дурахшони равшанфикр ва равшанбине буд, ки маҳдудияти идеологияи ҳукмрони саҳтгирро баргараф намуда, меҳост миллатро ба асли ҳастӣ ва ворисияти таърихӣ бирасонад. “Айнӣ таъкид намудааст, - Раҳим Ҳошим, на фақат ба воситаи осори боқӣ гузоштааш ба мо бисёр чизҳо омӯхтааст ва меомӯзад, балки ба воситаи ҳаёти шахсии худаш, тарзи зиндагии худ, муносибаташ ба кор, бо вазифашиносаш, бо риояташ ба интизом низ барои мо, хусусан барои ҷавонон аз бисёр ҷиҳатҳо намунаи ибрат шуда метавонад”(165, 15).

С. Айнӣ дар яке аз пурҳодиса ва пурошӯбтарин давраҳои таърихии халқи тоҷик тавалуд ёфта, зиндагӣ карда, дар охириҳои умраш асари «Ёддоштҳо»-ро таълиф сохт, ки он як навъ асари ҷамъбасткунандаи ҳулосаҳои ҳаёти, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фалсафӣ ва бадеии муаллиф маҳсуб меёбад.

«Ёддоштҳо» дар адабиёти шуравии тоҷик асарест, ки воқеаҳои муҳимтарини муборизаи синфӣ ва ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёти маънавии нимаи дуюми асри XIX-ро таҷассум намуда, ҳодисаву воқеаҳои гуногун тавассути симоҳои зиёд арзёбӣ гардида, шуури иҷтимоии халқ ва моҳияти замонро равшан ифода намудааст ва бо афкори баланди дилнишин, оташи сӯзони қалби пурэҷоз, равшанбаёнӣ, воқеънигорӣ, офариниши симоҳои наҷибу мутаассир мондагор ва дар хотир нақшгузор аст.

Айнӣ дар ин асар як давраи муҳимми ҳаёти халқро басо фароҳу доманадор бо лавҳаю манзараҳои бадеӣ ва муносибати шахсиятҳои таърихӣ ба тасвир гирифта, бунёдкории халқро дар симои оддитарин ва зеботарин одамон нишон дода, манзараҳои худогоҳӣ ва бедории иҷтимоиро таҷассум намудааст. Аксар симоҳои дар «Ёддоштҳо» тасвиршуда бо фазлу камолоти инсонӣ мазмуну моҳияти афкори замонро ифода менамоянд. Чеҳраи Аҳмади Дониш дар тасвири Айнӣ аз намунаи чунин симоҳои таърихӣ мебошад.

Тадқиқи бадеии саҳифаҳои ҳаёти дурахшони халқ, вобаста ба сарнавишти фардҳои барӯманди он ифодагари робита ва идомаи наслҳои буда, ёри мерасонад, ки шахс қаробати худро ба халқ, ба таърих ва орзуи умеди он эҳсос бикунад ва ормонҳои маънавиро асоси ҳар гуна фаъолияти илмӣ қарор дода, ҳастии маънавии халқ ва рисолати наҷибашро муҷассам созад. Дар ин замина тадқиқи концепсияи эҷодӣ ва адабии С.Айнӣ арзиши илмӣ, маърифатӣ ва ҳунари дошта, муайян намудани кашфи хусусияти ҳунари ва ҷанбаҳои иҷтимоӣ маърифатии осораш дар рушди минбаъдаи адабиёт, фарҳанги миллӣ ва тамоюлҳои тамаддуни муосир аҳамиятнок мебошад. Таҳлилу таҳқиқ ва шинохти осори нависанда ормони тозаи нақди адабист ва ҳамзамон ба дарёфти ғоя ва чараҳои коргоҳи эҷодии адиб мусоидат намуда, мактаби ҳунарии ӯро дар раванди ташаккул ва таҳаввули адабиёти муосири тоҷикӣ муайян месозад. Мутаассифона, дар баробари анҷоми корҳои зиёди илмӣ таҳқиқотӣ ҳанӯз ба дараҷаи зарурӣ паҳлуҳои гуногуни осори адиб ва коргоҳи эҷодии вай ҳамаҷониба таҳқиқ нашудааст. Аз ин дидгоҳ, таҳқиқи концепсияи эҷодӣ, падидаҳои ҳунари, ҷанбаҳои маърифатӣ ахлоқӣ ва бозтоби мактаби адабии нависанда ба раванди ташаккул ва таҳаввули насри навини тоҷикӣ имкон фароҳам меоварад.

«Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ асари мукамал, гуногунмавзӯ ва ғановатманди адабиёти муосири тоҷик буда, шарҳи ҳоли зиёиёни пешқадами охири асри XIX - ро равшан нишон додааст. Муаллиф равшанфикрон ва зиёиёни тоҷикро, ки пеш ва дар арафаи инқилоб дар Бухоро зиндагӣ мекарданд, тавассути шиносӣ аз аҳволу афкори онҳо кӯшиш намудааст, ки дар асараш ҳар чӣ пурратар маълумот дода, симо ва шахсияти онҳоро муҷассам созад. Бинобар ин, дар «Ёддоштҳо» ҳақиқатан ҳам ҳаёти аҷиб тасвир шудааст, ки ба назар аксар маврид фавқулода намуда, хонандаро ба ҳайрату тааҷҷуб монда, қудрати эҷодии каломӣ бадеъро дар осори нависанда равшан месозад.

Айнӣ манзараҳои гуногун ва рангоранги ҳаётро бо иқтидори азими руҳи қудратманд, ақлу заковат ва ҳикмати халқ ва неруи эҷозофарини зиёиён тасвир намуда, чунин симоҳои барҷастае, ки “ҳар кадоме хосияти чудогона, як саргузашти аҷиби ибратомӯз, як тақдири такрорнашаванда доранд, пеши дидаи мо чилвагар меорад. Он зиндагонӣ, он одамон як олами махсусро ташкил менамоянд, ки сар ба сар пандомӯз буда, моро дар бораи таърих, дар бораи дирӯз ва имрӯз ба тафаккуру тааммуқ мебарад, ба худ мафтун мекунад, баъзан механдонад ва баъзан аз хашму ғазаб меларзонад”(200, 247)

Дар ин замина дар адабиёти муосири тоҷик аввалин устоди чеҳраи адабӣ Садриддин Айнӣ шинохта шуда, ин жанр хусусан дар «Ёддоштҳо» такмил ёфтааст. Дар ҳақиқат, на фақат чеҳраҳои офаридаи Айнӣ, балки шахсият ва симои наҷиби худи ӯ боиси инкишофи жанри чеҳраи адабӣ дар адабиёти муосири тоҷик гардида, минбаъд шогирдон ва пайравони ӯ дар нақди адабӣ барои инкишофи он мусоидат намудаанд.

Шинохти шахсият ва таҷассуми симои равшанфикрон ва зиёиён дар «Ёддоштҳо» яке аз масъалаҳои марказӣ буда, ҳамчун чузъи сарнавиштсоз ва бақои ҳастии халқ аҳаммият пайдо карда, мазмуни амиқи иҷтимоӣ гирифтааст. Дар шахсияти чунин ашхос моҳияти ҳастии инсон, замон ва набзу руҳияи ҳаёти иҷтимоӣ равшан ифода меёбад. Ба ин мақсад, муаллиф тавассути офариниши симои равшанфикрон дигаргунсозӣ, рушд ва пешрафти ҷомеаи Бухорои асри XIX- ро воқеӣ, пурра ва мукамал тасвир намудааст. Хусусан, дар қисмҳои сеюм ва чоруми асар, ки давраи ба муҳити зиёиёни пешқадам дохил шудани қаҳрамони асосӣ – Садриддинро тасвир менамояд, намояндагони гуногуни зиёиён пай дар пай дучор шудан мегиранд.

С. Айнӣ як силсила симои аҳли илму адаб, муллоҳо ва муллобачагони равшанфикрро тасвир намудааст, ки ҳар кадомашон феълӣ атвори хос дошта, ба дараҷае дар бораи масъалаҳои муҳимми ҳаёти иҷтимоӣ фикр мекунанд. Аксарияти онҳо аз вазъияти мавҷудаи тираву тоқатфарсо

дилтанг ҳастанд ва баъзеашон ба ҷустуҷӯи роҳҳои ислоҳи он даромаданд. Нависанда чехраи адабии зиёиёни эҷодкорро дар асоси фактҳои зиндагии онҳо, ки бевосита дида буду дар хотираш нақш бафта буданд, ё ки аз забонҳои персонажҳои дар ҳаёт буда тасвир намудааст. Ӯ кӯшидааст, ки тахайюлотии бадеиро ба воқеият наздик созад, далелу санадҳоро ба он шакл, ки дар ҳақиқат ба вуқӯъ омада буданд, баён намояд. Бинобар ин, дар ин бобҳо унсурҳои бадеӣ камтар буда, нақли публитсистӣ бештар аст ва он ҳам гоҳ ба услуби илмӣ ҳамоҳанг шудааст.

Дар «Ёддоштҳо» чехраҳои равшанфикрон ва зиёиёни гуногун, ки дар ин марҳилаи сарнавиштсози таърихии тоҷикон нақши муҳим гузоштаанд, тасвир шудааст. Махсусан, Аҳмади Дониш, Шамсиддин Шоҳин, Шарифҷон Махдум (Садри Зиё), Садри Сарир, Мулло Туроб, Мулло Амон, Ҳоҷӣ Махдум, Абдулмаҷиди Зӯфунун, Яҳёхоҷа, Мирзо Азими Сомӣ, Содикхоҷаи Гулшанӣ, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат, Мирзо Ҳайти Саҳбо, Азизхоҷаи Азиз, Қорӣ Абдулкарими Офарин, Ҳоҷи Абдулазиз ва монанди инҳо шахсоне мебошанд, ки дар пешрафти афкори иҷтимоӣ мақоми шоиста доштанд. Ҳаёти аксари онҳо пурфӯча, тезутунд ва ноком гузашта, бо руҳияи номуродӣ, норозигӣ, эътироз ва ҳасрату надомат зиндагӣ доштаанд.

Садриддин Айнӣ ба иқтидори руҳияи эҷодӣ ва бунёдкории халқ иродаи қавӣ дошта, ба симои намояндагони заҳматкаш ва зиёиёни пешқадам эътибори махсус дода, муносибат ва рафтори беадолатонаи табақаҳои истисморгарро воқеъбинона ифода менамояд. Тасвирҳои дурахшон ва фаъолияти ҷасоратмандонаи равшанфикрон ва зиёиён тимсоли он аст, ки муаллиф ба ҳаёти маънавии халқ ва намояндагони барҷастаи он муҳаббати азим дорад ва бо назари дақиқ ва санъату маҳорати беназир онро равшан инъикос менамояд.

Зарурият ва омӯзишу баррасии ин матолибро донишманди шинохта Акбар Турсунов бамаврид нигошта, қайд менамояд, ки "фарзандони

мутафаккиру неруманди халқу ватани худ ва замини осмони меросии аҷдодонро дӯст надошта, ба марзу буми бегона меҳр бастан амри муҳол аст"¹ (166, 95).

Дар чунин тасвиркориҳо шахсияти адиб ва вичдони ӯ, чунбишҳои фикри ва наҳзатҳои иҷтимоӣ дар муҳити зиндагонии иҷтимоӣ реша мегирад, бархурд ва худнамоӣ мекунад. Ин аст, ки Айнӣ муборизаю фочаҳоро барои озодӣ ва инсофу адолати иҷтимоӣ дар даврони шикасту ворунӣ таърихӣ дарёфта, бо маърифату завқи афкори санъатшиносӣ, истеъдоду суҳансанҷии беназири хеш, олами рӯҳонии ҳамасронашро пурра гардонда, ба таъкиди адиби маъруфи қирғиз Ч.Айтматов “халқро дар арсаи таърих дар шахси одамони нек таҷассум мекунад” (52, 34).

Дар баробари ин, тасвири манзараҳои даҳшатноки даврони истибдоду зулму ситам, фаъолият ва хислатҳои аъёну ашроф ва золимони замонро воқеъбинона инъикос намуда, сифатҳои умумии иҷтимоӣ ва хусусияти фардии онҳоро равшан зоҳир гардондааст. Ба ин восита мубориза, руҳия ва табиати халқро дар муборизаю фочаҳо ба сӯи озодӣ ва инсофу адолати иҷтимоӣ таҷассум месозад.

Дар “Ёддоштҳо” шахсият ва чеҳраи шукӯҳманди равшанфикри барҷаста ва маорифпарвари фаъол Шарифҷон Маҳдум (Садри Зиё) намоён мегардад, ки шахси донишманд, ҳомӣ ва мураббии як қатор адибони пешқадам ва тозафикрони тараққиҳоқи замон буд. С. Айнӣ дар «Таърихи инқилоби Бухоро» (1920), «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» (1940) ва «Ёддоштҳо» (1948-1953) дар бораи нишебу фароз ва нооромиву фочаҳои зиндагонӣ, зиддияту ихтилофот, дӯстон ва ҳамсуҳбатон, лаҳзаҳои ҳаёт ва симои адабии вай бо ихлосмандӣ ва меҳру муҳаббат маълумоти нодир ва воқеъбинонаи пурарзиш медиҳад. Гарчанде ахбор ва нигоштаҳои Айнӣ пароканда бошанд ҳам, басо ибратомӯз буда, ба таъкиди М. Шукуров “бо андак шарҳу эзоҳе аз осори худӣ Садри Зиё бештар аҳаммият хоҳад дошт” (113, 3).

Тибқи маълумоти Айнӣ “Шарифҷон Махдум писари дуҷуми домулло Абдушукури қозикалон (манзур Абдушукури Оят) аст, ки ӯ аз Бухоро буда, падар ва бародаронаш ба касби шустагарӣ машғулӣ доштанд... “Шарифҷон –махдум одами баландқомат, сафедруӣ, мешчашм, хурмориш буда..., дар хушхатӣ, хушсаводӣ, шеърфаҳмӣ ва маърифатдӯстӣ дар байни муллозодагони Бухоро қариб ягона буд” (9, 9).

Айнӣ охирҳои моҳи сентябри соли 1891 бо даъвати Шарифҷон Махдум барои хизмат ба ин ҳавлӣ омада, дар муҳити маърифатии он аз хурдӣ тарбия ёфтааст. Ҳавлии Шарифҷон Махдум ҳамчун китобхона ва меҳмонхонаи фозилон ва зиёиёни давр буд. Ин ҳавлӣ “дар ҳар ҳафта се шаби таътил- сешанбе, чоршанбе ва панҷшанбе одатан ранги анҷумани шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкоронро мегирифт” (9, 10).

Айнӣ аз тарбиятдидагони ҳавлии Шарифҷон Махдум буд ва вазифаи пешхизматиро адо намуда, ба Мирзо Абдулвоҳид, Мирзо Бадеъ ва модари Шарифҷон Махдум ёрӣ дода, аз суҳбатҳои адабӣ озодона истифода мекард, материалҳои ибтидоӣ, лекин муҳимми адабии худро аз аҳли ин ҳавлӣ гирд оварда, бо кулли шоир ва шеършиносон шинос ва ҳолдон мешуд. Айнӣ ба аҳли ин маҳфил чунин гуфтаанд: “ба касоне, ки донишманд ва озодфикри ҳамон замон ба шумор мерафтанд, ба латифагӯён ва суханварони замон, ки аз шунидани гапҳои онҳо хазинаи дониши кас аз лафз ва маънӣ пур мешуд, ҳамсуҳбат мешудам” (9, 45).

Дар ин ҳавлӣ афкори маорифпарварӣ ва ислохотҳои мутафаккири бузург - Аҳмади Дониш диққати равшанфикрони тараққиҳоҳ ва озодандешро ба сӯи худ кашида буд. Шарифҷон Махдум яке аз дӯстдорони афкори Аҳмади Дониш буд ва ба ӯ эҳтирому самимияти беандоза дошта, ба мақоми шахсияташ баҳои баланд меод. Айнӣ таъкид менамояд, ки “Шарифҷон Махдум ошиқи асарҳои Аҳмад –махдум буд” (7, 444).

Натиҷаи чунин иродату садоқатмандӣ буд, ки китобати нусхаи муътабари “Наводир-ул-вақоъ”, ки дастнависи худи Аҳмади Дониш аст,

ба рӯнависии пинҳонӣ ба шоир ва хушнависи хушсалиқа Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим супорида шуд. Бо анҷомёбии китобат Садри Зиё муқоисаву муқобилаи нусхаи навро ба Мунзим, Ҳайрат ва Айнӣ фармуд ва дар натиҷаи шиносӣ ва дарки мафҳуми “Наводир-ул-вақоъ” ба онҳо дигаргунии андеша ва “инқилоби фикрӣ” пайдо шуд.

Шахсият ва чеҳраи адабии Шарифҷон Махдум дар муносибат ба шарикдарсон, дӯстон, меҳмонон, фозилону шоирони замон ва умуман табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ равшан гардидааст. Айнӣ ба Садри Зиё ихлос ва муҳаббати зиёд дошт, аз суҳбатҳои маърифатомӯзу хушсаводӣ ва нозуктабиатиаш баҳраи фаровон бардошта, ӯро “аввалин тарбиятгари маънавии худ” медонист (9, 50).

Дар маҷлисҳои хонаи Шарифҷон Махдум аз бадкирдориҳои ҳокимон ва аъёну ашрофзодагони замон шикоят мерафт ва ҳамчунин хубҳои шахсони намоён низ зикр меёфт, ки Айнӣ хурдсол ба он гуна одамҳо муҳаббат пайдо карда буд. Дар “Ёддоштҳо” якчанд нафари онҳоро ёд мекунад ва дар бораи Аҳмади Дониш, Шамсиддин Шохин, Шарифҷон Махдум, Садри Сарир, Мирзо Ҳайти Саҳбо, Азизхоҷаи Азиз, Ҳомидбек, Абдулмаҷиди Зӯфунун, Яҳёхоҷа., Қорӣ Абдулқарими Офарин ва дигарон маълумоти пурарзиш медиҳад, хислату характер ва симои онҳоро равшан месозад. Нахустин шиносоии Айнӣ ба Аҳмади Дониш дар ҳамин ҳавлӣ ҳангоми ҷамъомади рушанфикрон, шоирон ва фозилони Бухоро сурат гирифта, ин “зоти бузург” диққати ӯро ба худ мекашид, танқид ва тавсифҳои зиди якдигари аҳли илму адаб ва муллоҳои ифротӣ ҳайрат ва тааҷҷуби ӯро афзун месохт.

“ Як қисми ин табақа, таъкид менамояд С. Айнӣ, - Аҳмад Махдумро дар назди шогирдон шайтон шуморад, қисми дигараш ӯро дар некӣ ба дараҷаи фаришта мебаровард. Азбаски ман аз рӯи дарёфти худ аҳли маҷлисҳои Шарифҷон Махдумро одамони дурусткирдор медонистам, аз рӯи гуфтаҳои онҳо муҳаббатам дар ҳаққи Аҳмад Махдум рӯз то рӯз

зиёдтар ва ҳавасам ба фаҳмидани аҳволи ӯ соат ба соат афзунтар мегардид” (9, 29).

Дар фаслҳои ҷудогонаи “Ёддоштҳо” доир ба хислатҳои хусусии Шарифҷон Махдум, муносибати ӯ бо мардум, алаҳхусус ҷавонон, аҳволи муаллиф дар ҳавлии мазкур ва шахсияти ӯ ба хубӣ ёд мекунад. Шарифҷон Махдумро аз ҷумлаи маорифпарварон ва тараққиҳоҳони замон дониста, таъкид менамояд, ки “қобилияти баландро хуб тақдир мекард ва барои инкишофи қобилияти он гуна ҷавонон бо воситаҳои, ки аз дасташ меомад, ёрӣ меод. Ба вучуди калонзодаи замони феодалӣ буданаш ба одамҳо хоксорона муносибат мекард ва ба ҳеҷ кас ба назари таҳқир наменигарист” (9, 44).

Дар тасвири Айнӣ зиёиён аз аҳволи мардум, аз дарду ғами онҳо бепарво нагашта, ғамшарикӣ муздурон ва ҷабрдидагон буда, бо фикри ислоҳи беадолатӣ ва бедодгариҳои муҳити иҷтимоӣ бо нафрату адовате, ки нисбат ба золимон доштанд, зиндагӣ мекарданд. Бо эътироз ва норозигии рӯирост ҳаракати ғаболоноро ташвиқ мекарданд. Тимсоли барҷаста ғаболияти Шарифҷон Махдум (Садри Зиё), ки аз пайравони Аҳмади Дониш буда, сабабгори оғози ғаболияти интиқомҳоҳонаи Шукурбек гардидааст. Ин мазмун дар ҳолате, ки Шукурбек аз Муътасими раис ёрмандӣ илтимос мекунад, баръало мушоҳида мегардад.

- «Барои илоҷи кори ту аз дасти ман ҳеҷ чизе намеояд. Мо дар замоне зиндагӣ карда истодаем, ки ҳеҷ кас ғами дигареро намехӯрад ва хӯрда ҳам наметавонад. Аз зулми золимон ва ҳокимон, ҳатто ба худи амир шикоят кардан ҳам ҳеҷ фоида надорад. Ҳар кас давои дарди худро бояд худ кунад. Барои ситонидани ҳаққат ва ҳифзи номусат, агар аз дастат ояд, худат коре кун, вагарна ба тақдират тан деҳ!

- Вақте ки зулим зулм кардан мехоҳад, ҳеҷ гоҳ аз ягон муфти намепурсад, ки зулм дар шариат равост ё не? Он мазлум аҳмақ аст, ки интиқомгирии худро ба шариат мувофиқ кардан хоҳад. Мазлуми боақл он

аст, ки «давои қурут оби гарм» гӯён худ ба фикри худ амал карда кор барад, на ба фикри муфтӣ» (9, 72-73).

Ин ҳолат ташвиқи рӯирости Шукур дар мавриди интиқомгирӣ ва оташи ғазаб ва интиқомчӯӣ аланга задани ӯ буда, на танҳо руҳияи эътирозу норозигӣ аз халқи меҳнаткаш ба зиёиёни пешқадам, балки бедорӣ ва ба ҷунбиш омадани баъзе зиёиёнро ифода намуда, ба қувваи исёнкори иҷтимоӣ табдил ёфтани мунавварфикронро собит месозад.

Нависанда ҷузъиётеро бармегузинад, ки Шарифҷон Махдумро наҷибзода, покизарӯзгор, озода, хоксор, шикастанафс, ширинкору шӯҳ, бетакаллуф, хушмуомила, нозуктабиат ва “аввалин тарбиятгари маънавии худ” медонист. Китобхонаи Шарифҷон Махдум беҳтарин ва бойтарин китобхонаҳои хусусии шаҳри Бухоро буда, нодиртарин китобҳо нигоҳдорӣ ва ба хидмати аҳли илму адаб гузошта мешуд, ки “барои як талабаи маъниҷӯӣ як хазинаи маълумоти беинтиҳо буд” (7, 45).

Дар ин “мактаби адабиёти давра” (манзур ҳавлии Шарифҷон Махдум) ва дарسخонаи адабӣ аҳли маҳфил шеърхонӣ мекарданд, меёроҳои бадеият меҷустанд ва таҳлилу баррасӣ менамуданд. Дар робита ба ин, Айнӣ таъкид менамояд, ки Садри Зиё “девонҳои классикҳо ва китобҳои ҳикояро бисёр мутолиа мекард ва ҷойҳои ғавқулода ва дилчаспи онҳоро ба ман ва Мирзо Абдулвоҳид хонанда ва худ гӯш меод, ҷойҳои ғалатхондаи моро тасҳеҳ мекард ва ҷойҳои мо намефаҳмидагиро эзоҳ дода мефаҳмонд” (7, 45).

Муаллиф дар аксар лаҳзаҳо дар қиёс ба воқеият ба дарунмоияи тасвир менигарад. Ба аҳволи хубу бади худ дар ин ҳавлӣ воқеъбинона назар дӯхта, аз як ҷониб ба донишманд ва озодфикрон, латифагӯён ва суханварони замон хазинаи дониш, лафз ва маъниро пур мекард, аз ҳамсӯҳбатӣ, мутолиа ва шарҳи ҳикояти китобҳои гуногун, ислоҳи хатоҳо ва эзоҳи нофаҳмиҳо аз Шарифҷон Махдум сабақи ибратомӯз мебардошт. “Китобхона, ки беҳтарин ва бойтарин хазинаи дониш ва маълумоти шаҳри Бухоро буд, нодиртарин китобҳо пайдо мегашт ва ба толибилми маъниҷӯӣ

дастрас буд. Ҳамзамон, ба шахсияти хизматгор нарасидани хӯчаин (манзур Шарифҷон Махдум) ва ман барин хизматгори саҳроӣ навозишкорона муомила кардани ӯ, дар замоне ки хӯчаинони дигар ба хизматгори худ бе дашном ва нафрини кӯчагӣ як даҳон нон намедоданд, дили маро бурда буд” (9, 46).

Аз ҷониби дигар, бади аҳволи Айнӣ дар ин ҳавлӣ аз хизматҳои вазнин, душвориҳои тадрис, танқисии вазъи моддӣ, пӯшок, либосворӣ, пойафзол зоҳир мегардид. Бади аҳвол ва ноҳинҷорӣ кайфияти ӯ дар он зоҳир мегардид, ки ба хизматҳои вазнини тоқатнопазир, либосҳои аз кор баромада, чиркин, кафшҳои дарида нафрат дошт. Айнӣ таъкид менамояд, ки “дар ин хонадон бе музду миннат ва бе ҳеҷ мақсади оянда танҳо бо мақсади шикамро сер карда ба дарсхонӣ машғул шудан кор мекардам. Вақте ки бисёрии кор ба дарсхониам монё шуд ва бе либос гаштан тоқатфарсо гардид, ман дар фикри халос шудан аз ин даргоҳ афтадам” (9, 49).

Ҳамчунин, дар тасвири Айнӣ Шарифҷон Махдум дар айни ҳол сарфаҷӯ, хасис ва аз хислатҳои ба ҳудаш номуносиб кӯбкорӣ (асптозӣ) ва мурғбозӣ завқ мебурд. Ин буд, ки Айнӣ баъд аз хизмати ҳаштмоҳаи беғаразу бетамаъ ва бемузду миннат ва ихлосмандии навмеду ноком бе хабар додан ва рухсат гирифтани аз хӯчаини нозуктабиат ва навозишкораш ба фаррошии мадрасаи Олимҷон меравад. Айнӣ таъкид менамояд, ки “ман ӯро ранҷондан намехостам, чунки ҳарчанд ман аз вачҳи моддӣ аз вай норозӣ бошам ҳам, маънан ӯро ҳурмат мекардам ва аввалин тарбиятгари маънавии худ медонистам” (9, 50).

Шарифҷон Махдум ба Айнӣ ва Мунзим самимияти хос дошт, онҳоро “вафокешӣ мардум”, ду чашми хеш ва болу пари мурғи дил меҳисобид (113, 148).

Вай Садриддини ҷавонро “аз фазои мазҳабӣ ва огандаи рукуду сукути Мулло Абдусалому ёронаш берун кашид ва вориди дунёи шеърӯ адаб гардонид” (51, 23).

Ба Абдувоҳиду Садриддин ашъори классиконро мехонду шарҳ меод ва мехост онҳо “Шоҳнома” бихонанд, худ гӯш меод ва хатоҳояшонро ислоҳ месохт. Чунин муносибати гарму нарми Шарифҷон Махдум дили маҳзуни онҳоро тасхир мекард ва ба оянда умедвор месохт ва ин буд, ки Айнӣ дар ин айём осори Ҳофизу Камолро аз ҳучраи дӯсташ Мирзосолеҳ ёфта, бо шавқу шӯр мехонд ва саргарми омӯзиши адабиёт шуд.

Дар баробари ин, нахустин эҳсоси норозигӣ ва нафратро аз ҳукумати вақт зери таъсири маҳфили адабии ҳавлии Шарифҷон Махдум пайдо намуда, минбаъд бо шиносоии “Наводир-ул- вақоеъ”-и Аҳмади Дониш тафаккури нав ва “инқилоби рӯҳӣ” бедор шуд. Чунин ҳамдилӣ ва ҳаммаслакӣ дар охирҳои умраш ба дӯстиву бародарӣ табдил ёфта, пайванди маънавӣ ва садоқатмандиашонро қавӣ гардонид.

Тибқи ахбори Айнӣ Шарифҷон Махдум баҳори соли 1895 хатми мадраса карда, ба ин муносибат тӯи калон ташкил дод ва Айниву Мунзим ба ин маърака даъват шуда, ба ин восита ҳамкории ӯ дубора барқарор гардидааст. Дар ин айём нахустин шеъри худро бо таҳаллуси “Айнӣ” бо номи “Гули сурх” эҷод намуда, ба Шарифҷон Махдум барои таҳрир пешниҳод намуд. Ӯ шеърро “бе ҳеҷ танқид таърифи муболиғадор кард ва дар паси он таъриф ба ман фармуд, ки барои падари марҳумаш- домулло Абдушуқури қозикалон таърихи вафот навишта диҳам” (7, 222-223).

Чунин нуқтаҳои танзомез ва тазоди дарунмояи тасвир дар “Ёддоштҳо” аз гуногунпаҳлӯӣ, характери мураккаб, печида кардани шахсияти комил ва мавқеи воқеънигории ошкорову масъулиятшиносии муаллиф дарак медиҳад.

Дар “Ёддоштҳо” симои шоир Муҳаммадсидиқи Ҳайрат (1878 -1901), ки ҳамқисмат ва дӯсти Айнӣ буд, ҷолиб ва мутаассир тасвир шудааст. Нахустин шиносоии Айнӣ бо Ҳайрат зимистони соли 1895 дар мадрасаи Бадалбек тавассути Мулло Эшонқул, ки дар ҳамсояхучрааш буд, амалӣ гардидааст. Онҳо ҳамсолу ҳамдарс бошанд ҳам, Ҳайрат дар назарияи шеър

нерумандтар буд ва аз ин сабаб Айнӣ ӯро устои хеш медонист ва нахустин шеъраш “Гули сурх” - ро бо маслиҳати ӯ такмилу таҳрир карда буд.

Дар шинохти Айнӣ “Ҳайрат як ҷавони қадпасти гарданкӯтоҳ, лоғарбадани сиёҳчеҳра, чашмонаш сиёҳ буда, лекин чунон ки мегӯянд, “роғ - роғ мерафт”, яъне ба ҳар чиз бо ҳайрат ва хомӯшона нигоҳ карда меистод. Таҳаллуси “Ҳайрат” чунон ба шахси ӯ муносиб афтода буд, ки ман бо дидани вай ва мулоҳизаи маънии таҳаллусаш дар ин муносибати пурраи таҳаллус ба шахси шоир дар ҳайрат афтодам” (9, 224).

Айнӣ ҳангоми мулоқоту пурсупоси нахустин ба чеҳра ва чашмони ӯ диққат дода, ба хотир меоварад, ки “ин ҳамон ҷавони лоғарбадани махдум аст”, ки ҳанӯз ду сол пеш, соли вабои Бухоро, дар деҳаи Регзор дида ва дар ҳолати бемории саҳт ба ӯ бисёр ғамхориҳо ва дилсӯзиҳои одампарварона карда буд, вагарна “ҳамон рӯз дар роҳ, дар хоки хорӣ талаф шуда рафтаним мумкин буд” (9, 224).

Ҳайрат ҳамсол ва ҳамдарси Айнӣ буда, аз диди ӯ хурдсоли хурдҷусса, хушсавод, хушхат, шеърфаҳм, дорои истеъдоди баланд, қобилияти фавқулода ва қувваи ҳофизааш қавӣ намудор гардида, дар сарфу наҳви забони араб ва мантиқ маҳорати тамом пайдо карда буд. Тибқи ахбори Айнӣ: “ба саҳтӣ зиндагӣ мекард, китобҳои дарсӣ ва адабиёро ба орият ва амонат мегирифт, аз ҳисоби вақфи ҳуҷраи мадрасагаш умр мегузаронд.(9, 232)

Айнӣ аз шиносӣ ва бардошти маънӣ аз ғазали “Мунозира”- и Ҳайрат равон, сода, ҳамафаҳм, дилчасп ва бо камоли маҳорат баргузида шудани онро таъкид намуда, ҳамзамон маҳораташро “монанди нигинакориҳои нодиркорона... бар зидди ташбеҳҳои ғайритабии обшустаи шоирони гузашта” баён месозад (9, 227).

Аммо ӯ намехост, ки мардум ва атрофиёнаш қувват ва иқтидори шоирии ӯро бифаҳманд ва ба сифати шоир шиносанд. Айнӣ намехост, ки “он гавҳари ноёб дар қаъри баҳри амиқи гумномӣ пинҳон монад” ва аҳли

илму адаб “аз ин яктои замон ва даврон хабардор гарданд ва ба ӯ баҳои сазоворе диҳанд” (9, 227).

Дар баробари ин дар нигоштаҳои Айнӣ аз санъати баланди шеъри мазкур ва хубии он пай бурдани Шарифҷон Махдум ва аз таби як ҷавони хурдсол ва латоифи шеъри ӯ шубҳа пайдо намудан пӯшида наместонад: “-Ман гумон намекунам, ки як ҷавони хурдсоли замони мо ин гуна шеъри баланд гуфта тавонад” (9, 228).

Айнӣ Ҳайратро ба ҳузури Шарифҷон Махдум даъват менамояд, ки бо хушнудӣ пазируфта мешавад ва ӯ чунин изҳор мекунад:

“-Ба Шарифҷон-махдум, ки фозили машҳури замони мо буда, ҳавлии ӯ мактаби адабиёти ҳамин давра аст, алоқа бастан ва шинос шудан бад нест (9, 228).

Дар вақти ба хонаи Шарифҷон Махдум рафтани онҳо шоирон Лutfӣ, Таҳсин ва Мунзим дар ҳавлӣ суҳбат доштанд ва соҳибхона аз дидани қиёфаи хурдтараки назарногири Ҳайрат нобовариаш ба соҳибияти шеър боз ҳам афзун шуд. Аммо, пас аз он ки бо хоҳиши ӯ як ғазали нухбайтаи ба тақлиди Бедил навишташударо, ки ба падараш мансуб буд, барои мухаммас бастан мефармояд, пас аз як рӯзи танзими мухаммас ва ба Шарифҷон Махдум ҳамчун армуғон пешниҳод мегардад, ба қувваи тахайюлотии эҷодии Ҳайрат қоил шуд ва “ӯро яке аз нодирони даврон шумурд” (9, 229).

Ҳайрат тавассути дӯстӣ бо Айнӣ ва дӯстони ӯ Мунзим, Ҳомидхоҷа ва Абдухалил Махдум наздик шуда дар мушоира ва суҳбатҳои равшанфикрони маҳфили Шарифҷон Махдум иштирок намуда, баҳра мебардошт. Мутаассифона, дере нагузашта, бинобар гирифториаш ба бемории сил бармаҳал дар айёми 24 - солагӣ аз олам даргузашт. Марги нобаҳангоми Ҳайрат мусибат ва мотами тоқатфарсо барои Айнӣ буд, ки аз вафоти падару модараш андуҳгинтар ва талх менамуд.

Тибқи маълумоти Айнӣ дар “Ёддоштҳо” баъд аз вафоти Ҳайрат шуҳрат ва эътибори ӯ бештар афзун гардида, аҳли адаб ба афкори адабиаш

рағбат ва таваччуҳ намудаанд. Махсусан, Шарифҷон Махдум ин шоири ҷавонмарги хушистеъдодро “нодири даврон”, “ҷавони хирадманди некуниҳод”, ”забардасти майдони донишварӣ”, “чу булбул навосанҷ”, дилпазир, нуктапардоз, ҳайратангез ва содиқулқавл тавсиф намудааст (9, 239).

С. Айнӣ минбаъд ҷузъиёти аҳвол ва шинохти симои Ҳайратро дар “Ёддоштҳо” ба ҳар муносибат ёдоварӣ менамояд. Махсусан, дар қисми чоруми “Ёддоштҳо”, дар айёми зиндагиаш дар мадрасаҳои Ҳоҷӣ Зоҳид, Лаби Ҳавзи Арбоб ва Кӯкалтош ҳангоми суҳбату ҳамнишиниҳо бо панҷ нафар қорӣ Абдувоҳид, қорӣ Усмон, қори Шариф, Мирзо Иброҳими Субҳӣ ва Ашрафҷони сандуқсоз ҳамкорӣ намуда, онҳоро бо шарикдарсону дӯстонаш шинос менамояд ва дар ин замон Ҳайрат ҳамчун “тарҷумони дили ҳамаи дӯстон”, “ҷавони ростқавли сангин”, “сирфошнакунанда” ва дар маҷлисҳои адабӣ “зинатбахши давраи дӯстон, “гули сари сабади бӯстон” шинохта шудааст (9, 310).

Дар баробари ин, минбаъд дар қисми чоруми “Ёддоштҳо” ҷузъиёти аҳвол, шинохти шахсият ва симои наҷиби Ҳайрат дар ҳолатҳои суҳбату нишастҳои дӯстон ва шарикдарсони Айнӣ, базмҷӯӣ ва базмтамошокуниҳо ба некӣ ёдоварӣ шуда, шахсияти наҷиб ва чеҳраи адабии ӯро ба хубӣ намоён месозад.

Дере нагузашта маҷлисҳои савту наво созмон дода, дӯстон гирди ҳам омада аз ҳунари санъаткорӣ ва овозхонии Камоли Ҳофиз, Наҷми Ҳофиз, Ҳомид Савтӣ ва дигарон баҳра мебардоштанд. Базмҳои “қашшоқона”, вале “ҷамшедӣ” баргузор мегардиданд. Дар ҳамин айём Айнӣ бори нахуст ҳофиз ва шашмақомхони машҳури самарқандӣ Ҳоҷӣ Абдулазизро мебинад, “нағмаи дотор ва овози дилнавози ӯро дар ин маҷлисҳо мешунавад” (9, 321).

Ҳоҷӣ Абдулазиз - Ҳоҷӣ Абдулазиз Расулов, (1852-1936) ҳофизи машҳури тоҷик ва устои забардасти “Шашмақом” буда, дар инкишофи санъати мусиқии халқҳои тоҷику ўзбек хизмати босазо кардааст. Дар

“Ёддоштҳо” симои Ҳочӣ Абдулазиз ҳамчун ҳунарманди маъруф ва маҳбуби халқ намоён мегардад. Нахустин мулоқоти Айнӣ бо ӯ дар шабнишинии мадрасаи Лаби Ҳавзи Арбоб доир мегардад, ки дар қисми чоруми “Ёддоштҳо” тасвир шудааст. Дар навиштаҳои муаллиф то ин замон ҳунари санъатварӣ ва нағмаи созу марғулаи овоз ва таърифу тавсифи Ҳочӣ Абдулазизро аз дӯстдорон ва муштоқони санъати мусиқӣ шунида будааст. Махсусан, Ашрафҷони сандуқсоз, ки борҳо дар Самарқанд ӯро дидааст, дар базмҳояш иштирок намуда, бо таърифу тавсиф “шавқи дидор ва ҳаваси шунидани нағмаи дутор ва овози фараҳбори ӯро дар дили онҳо бедор мекард” (9, 322).

Дар тасвири Айнӣ аз лаҳзаҳои нахустин новобаста аз мушкилот ва танқисии рӯзгор даъвати базми ӯро хоста, бо ҳасрати дурии дидор муштоқи шунидани “нағмаи соз ва овози дилнавози ӯ” мебошад. Ин аст, ки овозаи ба тӯйи яке аз калонҳои Бухоро даъват шудани ҳунарманд ва созандаи машҳур Ҳочӣ Абдулазиз барояш “умеди тоза ва шодмонии беандоза” мебахшад ва мақсад мегузорад, ки дар қатори “дойрахабарҳо” ба базм рафта, ба дидори ӯ мушарраф гардад ва “бо умедвориҳои дилафрӯзнигарони он рӯзи фирӯз” мешавад. Айнӣ таъкид менамояд, ки “оқибат он рӯз фаро расид ва шабонгоҳ овози дойра ба фалак печид. Мо ҳам дар қатори оммаи базмгардони шаҳр, бе ҳеч даъват, мувофиқи расму одати Бухоро, бо шунидани хурӯши дойра “дойрахабар” шуда ба он ҷо рафтем” (9, 322).

Табиист, ки минбаъд нависанда ба ҷузъиёти муҳит, воқеияти ҳаёт, руҳия ва набзи замон, меъёрҳои арзёбии шахсияти ҳунарӣ, андеша ва бозёфтҳои эҷоди тафаккури бадеӣ кӯшида, майл ба тасвири ҷаҳони ботинии афроди рӯшанфикр, некандешӣ бар пояҳои маънавият ва ахлоқ менамояд. Дар натиҷа, бо камали меҳру садоқат ба шахсияти ҳунарӣ ва олами пурасрори санъат нигариста, бо вожаҳои зебову таъбирҳои

хушоянди гӯшнавоз ва ибораҳои мумтанеъи халқӣ матлаби хешро ифода мекунад.

Дар тасвири нависанда дар ҷойи баргузори баъзи суруд аз бисёри тамошобинон “ҷойи сӯзан задан набуд”, “чашм кушода нафас кашидан мумкин набуд”, “аз ҳуҷуми тамошобинон дар даври уйғур (доирае, ки дар он оташ месӯхт - Б.Г.) базӯр доираи тангери нигоҳ дошта буданд, ки дар он дойрадастон қатор нишаста осмонкаф дойра менавохтанд ва раққосон гӯё ки рақс мекарда бошанд, чашмони худро молиш дода, дар даври уйғур метохтанд” (7, 323).

Дар интизори нигарони баромади Ҳоҷӣ Абдулазиз ҳамаи ҳаваси гӯшу чашми ҳозирин ба ҳаёли дидани дидори ӯ банд буд, овози дойра ва суруди дойрадастонро нашнида, ҳар қадар тарабангез бошад ҳам, рақси раққосонро надида мегирифтанд. Дар интизори ҳунарманди санъаткор чароғҳо афрӯхта, бой ва бойбачаҳо бо либосҳои пурқимат ба худ зинат дода, мағрурона менишастанд ва диққати аҳли нишаст ба шахсе нигаронида шуда буд.

”Дар пештоқи хона, - таъкид менамояд Айнӣ, як одами қадпасти борикманаҳи худрӯи сиёҳчеҳраи тангчашм, ки ришаш сиёҳи тунук ва кӯтоҳ буда, аз пешонааш туршии калонгирӣ ва худписандӣ меборид, менишаст. Либосҳои таҳ ба таҳ ва қабат ба қабати ин одам хеле қиматбаҳо буда..., як пӯстини почасиёҳи аъло ҳам бар тан дошт” (9, 324).

Азбаски ба болои сари ин одам дар тоқчаи меҳмонхона як дутори чиладор овезон буд, тахмин менамуданд, ки шояд Ҳоҷӣ Абдулазиз ҳамин кас бошанд. Аммо дили Садриддин ин тахминро қабул надошт, зеро ба таъкиди ӯ “афту башараи гургонаи чашмтанги бадхоҳона, пешонаи турши ғабанишона, қиёфаи мутакаббирона ва худписандонаи ӯ дар дили ман нанишаста буд ва дили ман намехост, ки Ҳоҷӣ Абдулазизе, ки мо солҳо боз симои ӯро ғойбона мисли як симои санъати рӯҳафзо дар ҳаёли худ мучассам карда гашта будем, ҳамин одами нафратангез бошад” (9, 324).

Албатта, ин тахмин ғалат буд ва бо пурсиши нависанда пешхизмат чунин ғалатфаҳмиро оҳанги таънаомез зад ва ба пурсиш чунин баён дошт: - Як созанда ин қадар шаъну шавкат ва зебу зинатро аз куҷо меёфт. Ин кас Муҳаммадраҳим – Тойчаи самарқандӣ мебошанд, ки аз бойҳои машҳури дунё буда, Ҳоҷӣ Абдулазиз барин чанд нафар یتим ва хизматгор доранд” (9, 325).

Садриддин аз суҳанони таънаомези “он косалеси бой” ранҷида бошад ҳам, аммо шод аз он буд ва шукр мекард, ки “ҳар чӣ, ин одами бадбашара Ҳоҷӣ Абдулазиз шуда набаромад” (9, 325).

Дар баробари ин, бо дидани Ҳоҷӣ Абдулазиз нависанда таассуроташро чунин баён месозад:

“-Мо бо ин одам, монанди домодшавандағони замони пеш, ки ба арӯсшавандағонашон аз болои девор ва ё тарқиши дар нигоҳ мекарданд, аз шишаи тиреза ба камоли шавқу ҳавас ва диққат чашм дӯхтем: он одам як шахси хурмоимӯи сафедрӯи кушодапешоние буд, ки гӯё чашмони обдори меҳрангезаш баробари лабони хандаомезаш табассум мекарданд. Ў дар зери либосҳои одии тоза ва озода хандон, шукуфон нишаста паҳлунишинонашро намедонам бо чӣ гуна суҳанҳои ширин механдонд (9, 326).

Аммо, барои Садриддин ва шариконаш тааҷҷубангез он буд, ки базми дойрагӣ ба охир расиду ҳунарманди маъруф нанавохт ва суруд нахонд. Бо изҳори “косалеси бой” гӯё ин базм бо харчи маблағи калон барои “пойбараҳнагон ва дойрахабарон” набуда, базми хосаи хонагии бой ва бойбачаҳои Бухоро мебошад. Бинобар ин, онҳо бо ҳасрату надомат аз шунидани овози Ҳоҷӣ Абдулазиз ноумед гашта, садои “меҳмони азизи нохонда хуш омадан”- ро нашунида, бо дилҳои кашол аз он базмхонаи пурмалол баромада рафтанд.

Ин ҳолатро С.Айнӣ чунин тасвир менамояд: “Мо дар ин вақт ба он ташнае монанд будем, ки ба сарчашмаи оби гуворо ўро бурда, аммо ба нӯшидан роҳ надода, аз он сарчашма дур карда бошанд, ё мисли он гушнае

будем, ки баъд аз ба пешаш ниҳодани таоми болаззат ўро аз хўрдан боздошта бошанд” (9, 327).

Нависанда назари ибратбин ва маънавиятҷўйро идома бахшида, ба мақсади рафъи афсўсу надомат ва ноумедӣ ҷустуҷўи биниши симои хунариро пайдо мекунад. Бинобар ин, дўсташ Ашрафҷон изҳор медорад, ки “бо ў дар Самарқанд шинос ва ҳолдон шудам, агар гўям, ки “чанд нафар муллобачагони қашшоқи санъатдўст, ки дар байни онҳо шоирон ҳам ҳастанд, дар орзуи дидани шумо мебошанд” ў омадан мегирад” (7, 327).

Дар тасвири минбаъдаи нависанда бо маслиҳат ва башорати Ашрафҷон умедҳои мурдаи онҳо зинда гардида, дилҳои аз маъюсӣ пажмурдашуда дубора сабзиданд ва шукуфтанд. Бо шарофати ҳузури Ҳоҷӣ Абдулазиз шаб то субҳ базми ҷамшедии камбағалона баргузор шуд, хунармандони дигар қорӣ Камол ва қорӣ Наҷм низ ширкат варзиданд. Ҳоҷӣ Абдулазиз “бо навохтани дутор ва бо сурудани ғазалҳои обдор рашковари булбулони гулзор буд” (9, 331).

С. Айнӣ ҳамчун нависандаи воқеиятбин ва ҳақиқатнигор дар тасвири симои хунарии қаҳрамони эҷодкор ва рӯшанфикрон чунин ҷузъиёт ва лаҳзаҳои гуногунранг, хотирмон ва пурихтилофи ҳаётро ба риштаи тасвир мекашад, ки дар он ҳамбастагии олами ботинии қаҳрамони асар бо ҷаҳонфаҳмӣ ва зебоишиносии адиб равшан зоҳир гардида, бозтоби шахсият ва чеҳраи хунари ва симои муаллифро дар пайванди якдигар тавъам гардондааст. Бо ин гуна ҷузъиёти тасвирнигорӣ бо хунармандону равшанфикрон ҳамвора муҳаббати шигифтангез ва саропо табиӣ дошта, яқин медонад, ки ҳосил аз ҳақиқати зиндагии инсони ҳудогоҳ ва ҳештаншинос намои ҳаёти маънавий ва хунари мебошад.

Симои дигар Мулло Туроб аст, ки дар тасвири С. Айнӣ шахси пешқадам, ҳудогоҳ ва дар ҷомеа рисолатманд, донанда ва мубаллиғи забон ва маданияти халқи рус мебошад. Аз зумраи равшанфикронест, ки воқеъбинона муҳиммият ва аҳаммияти кори худро ҳис менамояд. Ба мисли Аҳмади Дониш маорифпарвари бузург ва тарғиботчии боҷасорат набошад

ҳам, барои бедории афкори ҷомеа, шуури мардум, шиносӣ ва ворид шудани унсурҳои маданияти рус дар Бухоро кӯшиш менамояд. Дар симои вай муносибати беғаразона ба ҳаёту маданият, тарзи зиндагонӣ, пешравиҳои илму маданият ва техникаи пешқадами халқи рус ифода ёфта, аз ҳусни таваҷҷуҳ, шиносӣ ва омӯзиш пайдо шуда, ҳанӯз ба табаддулоти фикрӣ ва дигаргунсозии мақсади ҳаёти мубаддал нагаштааст.

Сарнавишти ӯ дар шароити пурзиддият ва даҳшатноки Бухорои асри XIX, ки рӯҳониёни иртиқой нисбат ба халқи рус ва забону маданияти он нафрат ба вуҷуд оварданд, пурфӯҷиа гаштааст. Таваҷҷуҳи ӯро ҳавои дилкушои Самарқанд ва омӯхтани забони русӣ ба худ ҷалб менамояд. Дар он замон норозигӣ, ҷӯяндагӣ ва ба ҳаёту маданияти халқи рус таваҷҷуҳ зоҳир намудан, ба мадраса калимаҳои русӣ овардани Мулло Туроб ҷуръати калон буд. Вай хоҳиш дорад, ки ҳамватанонаш бо дигаргуниҳо ва маданияти пешқадам шинос шаванд. Дар баробари ин, ҳар қадар ки таъқиби рӯҳониён ва ҳукуматдорон ба Мулло Туроб зиёдтар мегашт, норозигӣ ва нафрати ӯ нисбат ба онҳо меафзуд ва бовариаш ба воқеият ва роҳи интиҳобкардааш афзун мегардид.

Дар тасвири Айнӣ Мулло Туроб ҳангоми лаҳзаҳои таъқиби рӯҳониён ва ҳукуматдорон ба муқобили онҳо мубориза бурда наметавонад ва фақат ба мудофияи худ аз ҳучумҳои аҳли таассуб маҳдуд мегардад. Вай танҳо аз тартиботи мавҷудаи Бухоро норозигӣ дошт ва эҳсос мекард, ки тартиботи мавҷударо дигар бояд намуд, аммо намедонист, ки ин дигаргунӣ чи тавр ва ба кадом роҳ бояд амалӣ шавад. Ҳамчунин, тасвири калӯш ва кафши қазонии Мулло Туроб ҳамаро ба ҳайрат монда, суҳбати вай бо Пирак, дар бораи забони русӣ далели ба халқ ва маданияти рус эҳтиром доштанро ифода менамояд. Ҳамчунин, бо таваҷҷуҳи зиёд аҳолии Бухороро бо ин навигариҳо шинос карда, мардумро ба забону маданияти рус ҷиддан ташвиқ менамояд. Мулло Туроб гарчанде аҳаммияти ташвиқотро ба пуррагӣ тасаввур насозад ҳам, аммо тавонистааст, ки дар дили Пирак ва

Айнӣ барин ҷавонони зирак низ «ҳаваси омӯхтани забони русӣ»- ро бедор созад (8, 255).

Аз ҷониби дигар, руҳияи пурзиддияти Мулло Туроб ҳангоми ба қатл рафтан, воқеиятро эҳсос кардан ва ҳанӯз моҳияти он даҳшатеро, ки ба он дучор шудааст дарк накардан, маргро далерона пешвоз гирифтани равшан таҷассум ёфтааст. Баъд аз ин дар ҳаракатҳояш қатъият, матонат, азму ирода, эҳсоси боварӣ ба худ пайдо мешавад, ки ин хислатҳо дар лаҳзаҳои пӯшидани калӯшу кафш ва истифодаи калимаҳои русӣ ва дар натиҷа аз тарафи рӯҳониён таъқиб шуданаш вучуд надоштанд. Вай тимсоли одамони бовичдони замон буд, вале ҷуръати мубориза ва мақсади онро пурра наметарист, аммо аз марг наметарсид ва бошарафона онро пешвоз мегирифт:

«-Мулло Туроб ва Мулло Бозор ба тарафи кушишхона мардонавор мерафтанд. Албатта, ранги рӯи онҳо ва феълашон одӣ набуд. Рангашон парида, гунаи хокистарӣ пайдо кардагӣ буд, аммо ҳаракат ва қадаммониашон мастона менамуд. Онҳо гӯё одамони пурзӯри дарёдаркаш буданд, ки бо нӯшидани шароби бисёр аз худ нарафта ва нағалтида буданд, аммо бо зӯрии ҳамон шароб аз сар чӣ гузаронида истоданашонро муайян карда наметавонишанд ва ё монанди касоне буданд, ки воқеаҳои даҳшатангези дар хоб дидаашонро дар бедорӣ ба ёд меоранд, лекин аз вай наметарсанд, инҳо ҳам дар воқеаҳои даҳшатангези аз сар гузаронида истодаашонро аранг-аранг мефаҳмиданд, аммо наметарсиданд ё ин ки худро нотарс нишон медоданд» (8, 330).

Дар ҳама давру замон зиёиёну равшанфикрон боҷасорату некухисолӣ, таҳаммулпазирӣ ва ҷонфидаӣ умр гузаронида, дар пешрафт, бедорӣ, худогоҳӣ ва худафрӯзии ҳаёти иҷтимоӣ саҳмгузор буданд. Ба ин восита онон ба тухмат ва шиканҷа гирифтӣ мешуданд ва ё ҷасоратмандона қурбони дасиса ва найрангҳои замон мегардиданд.

Дар «Ёддоштҳо» вазъи зиндагонии зиёиёну рӯшанфикрон, ҷасорат ва ҷавонмардии онҳо баръало тасвир шудааст. Бо тухмат ва беадолатӣ

ваҳшиёна куштани Мулло Туроб тимсоли тақдири талхи бисёр шахсони озодфикр ва равшанфикронро аз қабили Аҳмади Дониш, Садри Зиё, Мулло Амон, Зӯфунун, Яҳёхоча, Мирзо Азими Сомӣ, Ҳочӣ Махдум ва дигарон аст, ки аксарашон иштироккунандагони маҳфили адабии Шарифҷон Махдуми Садри Зиё буда, ононро аҳли «ғайбатхона» меномиданд, ифода ёфтааст. Дар шароити зулматбор ва беҳуқуқии аморати Бухорои асри XIX ба чунин тақдир дучор шудани ҳар як шахси мубориз ва пешқадам аз эҳтимол дур набуд ва сарнавишти чунин ашхос дар он замон ҷасорат ва ҷавонмардии беназире маҳсуб меёфт. Онҳо муборизони роҳи озодӣ, адолат ва маънавияту тамаддун буданд, ҳар кадом мақсади муҳимми иҷтимоӣ дошта, дар амалӣ гаштани он аз душвориҳои мубориза намеҳаросиданд.

Дар баробари Мулло Туроб Ҳочӣ Махдум симои ҷасоратманди рушанфикрони замон аст. Дар тасвири С. Айнӣ фаъолияти Ҳочӣ Махдум хусусияти иҷтимоӣ дошта, гаппарониаш ба амалдорон ва муллоҳои калони беинсоф ва риёкор равшан таҷассум ёфтааст. Ин ҳолат дар муносибат ба Абдурахимбеки миршаб дида мешавад. Вай дар ҳақиқи Ҳочӣ Махдум ҳеч коре накардааст, аммо «ҳар қадар ки бадкирдории миршаб зиёд мешуд, ҳамон қадар ҳам нисбат ба ӯ пуртакигӯии махдум ҳам авҷ мегирифт» (9, 336).

Дар ҳикояи «Раияи Русия» нависанда қайд менамояд, ки Ҳочӣ Махдум ҳамчун ҷавони ҷасоратманд, мулло ва махдумзода бо олуфтагон рафтуомад дошта, онҳо ба шуҷоати ӯ таъсиргузор буданд ва «беэҳтиётии Ҳочӣ Махдум, даҳонбефарозӣ ва пуртакигӯияш» таъкид шудааст (9, 343).

Ҳочӣ Махдум дағалию аҳмақии миршаб ва пайравони ӯро ба хубӣ медонад, мекӯшад онро пеши мардум фош созад ва обрӯяшонро резад. Бинобар ин, танҳо бо «гаппаронӣ» маҳдуд намешавад, балки ӯ ба муқобили миршаб нотарсона ҳучум менамояд, ки он на факат аз далерии

нотарсиаш шаҳодат медиҳад, балки тадбирирандешиву хуштабъии ўро собит месозад.

Махдум дашном, алфози қабеҳ ва суханҳои бадбӯии миршабро босаброна ва оромона гӯш намуда, дар фурсати муносиб ба ҳучум мегузарад. Вақте ки миршаб ин «шӯрапуштро» ба зинхона ва зиндон бурданӣ мешавад, ў часоратмандона эътироз менамояд:

« -Ман раияи давлати алияи Русия мебошам, ана ин қоғазҳо поспурти мост. На шумо ва на аморататон ҳақ надоретон, ки маро дастгир кунетон. Аммо барои ин беҳурмати... дар пеши суди Россия ягон-ягон ҷавоб хоҳед дод» (9, 341).

Ҳочӣ Махдум худро шаҳрванди Россия эълон намуда, бо пешниҳоди қоғази пурнақшу нигор ва зебои собунпеч ба сифати шаҳодатнома (паспорти Россия) миршаб ва маъмуриро метарсонад, зеро онҳо ба шаҳрвандони Россия ҳуқуқи даҳлат надоштанд. Дар ин мубориза вай собитқадам аст ва чунин муносибат ҷасорати бениҳояти махдумро дар лаҳзаҳои нотарсона бо қоғази собун нишон додани «паспорт» воқеаро ба мардум ҳикоя менамояд. Ин аст, ки ў бо суханони «нешдори нештармонанд» чунин мегӯяд:

« -Дурӯғ мегӯӣ, ту беимон, бевичдон, беинсофи тарсончак! Ту падари маро ҳам, пайгамбару Алиро ба як пули сиёҳ намегириӣ. Магар ба падари ман шогирд буданат баъд аз дидани паспорти Россия ба ёдат омад? Ту ҳеч касро намешиносӣ ва ба ҳеч кас ҳурмат он сӯ истад, раҳм ҳам намекуниӣ. Аммо ту, беимон, аз ҳукумати Россия тарсида ин гапҳои дурӯғро гуфта истодаӣ. Ту дар пеши амир ва ҳукумати Руссия хар ва бар сари одамони худ ҳук ва гург мебошиӣ» (9, 342).

Сохтакорӣ ва беэҳтиётӣ Махдум дер давом намекунад, фош мешавад ва миршаб ин дуруғгӯиро мефаҳмад, ба ғазаб меояд ва дар пайи ниқор гирифтани меафтад. Дар натиҷа Махдум бо маслиҳати дӯстонаш гурехта чанд сол дар Арабистон ва Ҳиндустон қашшоқона ва сарсарона умр мегузаронад. Баъдтар бо барқарор гаштани «адолат» тибқи мактуби

хешовандонаш ба Бухоро баргашта, унвони Ҳоҷи Махдум ва ҳурмату эҳтироми мардумро соҳиб мешавад. Тасвири фаъолияти ҷасурунаи Ҳоҷи Махдум минбаъд дар муносибат ба бадкирдорӣ, бетартибиҳои миршаб ва пайравони ӯ дар мусоҳибаи қушбегӣ пирӯз гаштанаш ва дар тоқи Ҳоҷа Муҳаммади Паррон тантанавор ғолибона шеърхонӣ карданаш равшан ифода ёфтааст. Ҳоҷи Махдум дар гӯшаву канорҳо, дар серодамтарин бозори Бухоро ба одамони наздики миршаб шунавонида мегашт, ки «гурғони одамхур» бо фармони миршаб беадолатӣ ва мардумозорӣ мекунад. Азму иродаи Ҳоҷи Махдум дар ин мубориза рӯз то рӯз зиёдтар мешуд ва ӯ хеле хурсанд буд, ки интиқомаш барор гирифта истодааст. Бинобар ин, ӯ ба миршаб рӯ оварда мегӯяд: «Ҷӣ ғӯладинг! Боз натонистӣ! Агар боз «хунаре» дошта бошӣ, кор фармо, ки ман низ ба ҷавоб додан ва барои боз туро расвотар кардан тайёр мебошам!» (9, 352).

Ҳоҷи Махдум ҳам интиқомҷӯй ва адолатхоҳест, ки золимонро бад мебинад ва суханони «нешдори нештармонанд»-ро аз онҳо дарег намедорад. Вай дар роҳи адолатхоҳию интиқомҷӯӣ корнамоиҳо нишон дода, барои худ ва хонаводаи худ не, балки барои мардум ҷасоратмандона мубориза мебарад. Дар натиҷаи чунин мубориза ва интиқомҷӯии Ҳоҷи Махдум «...миршаб то мурданаш ба назари ӯ нанамуд ва одамонаш дар гузари Ҳоҷи Махдум ва дар ҳамсоғузарҳои ӯ дигар бетартибӣ накарданд. Аммо дигар кирдорҳои бади миршаб ва одамонаш монанди пештара давом кардан гирифтанд» (9, 353).

Ҳоҷи Махдум дар ин муборизаҳо то охир комёб нашуд. Миршабро дар пеши назари мардум шарманда карда бошад ҳам, аммо беадолатӣ ва нобакориҳо монанди пештара давом ёфтанд. Фаъолияти Ҳоҷи Махдум фошкунанда буд, на муборизаи дигаргунсозанда. Дар ҳақиқат, дар образи Ҳоҷи Махдум «ду шакли муборизаи зидди зулми феодалӣ нишон дода шудааст, ки дар ҳақиқат муборизаи ҷасуруна мебошад, вале ҳарду ҳам нуқсон дорад. Нуқсони асосии он ҳамонро аз намуди асосии муборизаи синфӣ дур будани он аст» (200, 104).

Симои зиёиёни дигар дар «Ёддоштҳо» шаклҳои гуногуни муборизаро бар зидди зулму истибод равшан месозад. Яке аз ҳамин гуна чеҳраҳои равшан ва назаррас Мулло Амон мебошад. Вай дониши хуб дошт, даҳякхӯри амир буд, бештар дар мадраса ба ҳикмату фалсафа машғули мекард, мансаби илмӣ ё динӣ надошт, камбағалона зиндагӣ мекард ва гоҳ гӯшанишинӣ мекард, камгап ва ба вучуди сохтакорона худро ба девонагӣ заданаш, «одами матин, солимақл, пурдон ва одамшинос» буд. Ба бадкирдориҳои арбоби замон мубориза мебард, аломатҳои исён ва шӯриш нишон медод «аз дашном ва ҳақорат ҳеҷ чиз ҳосил намешавад, инҳоро тавбаи гургӣ додан, яъне нест кардан лозим аст», мегуфт (9, 354).

Дар тасвири Айнӣ Мулло Амон зоҳиран қоматбаланд, тануманд, гандумгун, сияҳчашму абру ва сияҳриш ва одами матин, солимақл, пурдон ва одамшинос, дар афкори кирдор аз дигарон фарқ дошта, гоҳе аз баъзе характер, гуфтор ва кирдораш аломати девонагӣ ҳис карда, ўро девонанамо мегуфтанд. Вай изҳор медошт, ки «илмҳои динӣ илм нестанд, инҳоро ҳар кас метавонад омӯзад... Илм он аст, ки ақл дар вай кор кунад ва майдони фикрдавонӣ дар вай кушода бошад» (9, 354).

Дар ҳақиқат, ҷасоратмандӣ ва ҳайратангезии хислати асосии Мулло Амон дар он зоҳир мегардад, ки нисбат ба тартиботи замон ва аҳли он нафрати бепоён дошта, ба уламои мутаассиби динӣ ва рақибонаш бо хашму ғазаб ва нафрат изҳори сухан мекард. Дар тасвири Айнӣ Мулло Амон ҷасоратманд ва пурқувваттарин симои «Ёддоштҳо» мебошад. Вай дар бораи уламо ва мансабдорони динӣ, сипоҳиён ва амиру вазирон бо хашму ғазаб ва сухани нешдор ҳарф мезанад: «Уламои динӣ он қадар бисёранд, ки агар сагро занӣ ба болои онҳо меафтад» (9, 355-356).

Истифодаи калимаи «саг» ва таъбири халқӣ хеле ҷолиби диққат аст ва муносибати ўро ба уламои расмӣ ба хубӣ нишон дода, нафрату адовати ўро ифода мекунад.

Мулло Амон золимон ва ҷоҳилонро ба ҳайвон монанд мекунад. Ташбеҳи ҳайвонот дар сухани вай хеле бисёр аст:

«-Як гала говон ва харон худро ҳокими мутлақ ва соҳиби мурдаву зиндаи одамон медонанд» (9, 357).

Вай муллоҳо ва соҳибони маҳкамаро, ки аробакаши бегуноҳеро бераҳмона сангсор карданд «гурғони дарранда ва ҳукони ваҳшӣ» (9, 404), номида, ин махлуқҳоро одам ҳисоб намекунад. Суханҳояш оташбор ва дилаш пурҳарорат аст ва доимо оташи хашму ғазаб шуълавар буда, хашму ғазаб ва нафраташ ҳадду канор надорад ва тамоми вучуди ӯро фаро гирифтааст. Ҳамзамон аз суханони Мулло Амон як дилтангии бениҳоят, як маъюсӣ ва ҳарачӣ низ дида мешавад, дар ҳолате ки «гурғони дарранда ва ҳукони ваҳшӣ»- ро «тавбаи гурғона» додан меҳоҳад, то ба охир ба мақсадаш намерасад, аз дасташ намеояд, очизу нотавон мемонад.

Барои аз тартиботи замон нафрат пайдо кардани Садриддин шӯридааҳволӣ, исёнкориҳо ва нутқҳои оташбори Мулло Амон ба аҳли «ғайбатхона» таъсири амиқ гузошта буданд. Мулло Амон Садриддинро «теззеҳни гапфаҳм» (9, 402) ҳисоб мекард ва ӯ низ бо теззеҳнию гапфаҳмӣ ба аҳволи Мулло Амон диққат менамуд. Он ҳодисаҳое, ки дили Мулло Амонро ба дард меовард, Садриддинро ҳам дилтанг мекардагӣ ва дили ӯро азоб меодагӣ шуд. Садриддин баъзе гапҳои Мулло Амон, аз ҷумла маъноӣ «хуруҷи оммавӣ»-ро нафаҳмид, вале нафрати оташбори Мулло Амон ба Садриддин шинос буд ва вучуди ӯро бештар фаро мегирифт.

Мулло Амон бо Аҳмади Дониш рафтуой дошта, изҳор медорад, ки «дар хурдсолӣ бисёр илмҳои фазлро аз худ кардааст. Баъд аз он дар дарбори амир афтадааст, разолатҳо ва бетартибҳои он ҷоро дида дилтанг шудааст..., ба ҳайати сафорати амир Русияро дида омада, хостааст, ки дари хонаи амиро ба тартиб андозад. Албатта ин ҳаёли хом буд. Зеро ба тартиб андохтан ва аз мурдорихо тоза кардани хархона ва говхонаҳо мумкин аст, чунки бошандагони он ҷоҳо ба одам итоат мекунанд, аммо ба тартиб андохтани як гала говон ва харон, ки худро ҳокими мутлақ ва

соҳиби мурдаву зиндаи одамон медонанд, тоза кардани бошишгоҳи онҳо чӣ гуна мумкин мешавад?» (9, 356- 357).

Вай ба Аҳмади Дониш ихлос ва иродат дорад, ӯро бузургтарин донишманди замон медонад, чоп ва дастрас намудани асарҳои вайро чиҳати бедорӣ, ҳудогоҳии зулмдидагон ва ҳамзамон барқарор сохтани адолатро зарур мешуморад. Дар баробари ин нокомӣ ва номуродиашро аз ҳокимони Аморати Бухоро равшан сохта, мефаҳмад, ки «дили ӯ монанди лолаи шукуфта пурдоғ ва чигараш аз неши замона сӯроҳ-сӯроҳ аст» (9, 357).

Садриддин Айнӣ дар симои Мулло Амон шахси ҳудогоҳ, илмдӯст, маҷлисоро, ҷасур ва муборизро мебинад. Вай ба ояндаи хуб умедворӣ дорад, аз китобҳои ҳикмат дигаргуншавандагии оламро дарк сохта, дар замони тираву торик ёдгори одамони хирадманди бофазлу донишро истиқбол менамояд. Аз муборизаҳои фардӣ, қаҳрамониҳои ҷудогона, шикояти гуруҳию хонагӣ шиква намуда, онро «заифнолӣ» меҳисобад. Аз таъсири вазъи замон ғамгин аст, меҳоҳад бо садои пурҷӯшу хурӯш рустамвор набракашон ба дари амир рафта, бо ғурриши шерона изҳор намояд:

«- Ҷӣ гургони одамхор! Аз шумо умеди одамгарӣ кардан ва одам шудани шуморо чашм доштан ғалат аст! Шуморо тавбаи гургона додан (яъне нест кардан) лозим аст» (9, 360).

Дар тасвири симои Мулло Амон С. Айнӣ иштирокчии бевоситаи ҳодисаву воқеаҳо, шарикӣ суҳанронӣ ва фаъолияти қаҳрамон буда, андеша ва моҳияти суҳанонашро баъдтар дарк менамояд.

Мулло Амон мақсад ва умедвории қавӣ барои нест кардани гургони одамхор (ҳокимони золим) хурӯҷи оммавино лозим дониста, зарурати ҳаракати инқилоби иҷтимоиро дарк карда буд. Аммо вай ҳанӯз дар кадом шароит, чӣ гуна ба вуқӯъ овардани хурӯҷи оммавӣ, (яъне, инқилоб) -ро намедонист. Бешубҳа чунин андешаҳо дар он замон орзу ва хаёлотӣ ашхоси ҳудогоҳ ва равшанфикр буд.

Чехраи дурахшон ва ҷолиби дигар симои шоир Абдулвоҳиди Садри Сарир аст, ки дар қисми якуми «Ёддоштҳо» тасвир ёфтааст. Садри Сарир тимсоли шоирони пешкадами даврон аст, ки ҳаёти худро ба рушди иҷтимоӣ бахшида, аз дилу чон ба халқ содиқона хизмат менамояд. Шахсият ва симои Садри Сарир фаъолият ва хислатҳои одамони наҷиб, шоирону зиёиёни равшанфикрро, ки барои бақо ва ҳастии халқ ҳамқисмату ҳамдардӣ доштанд, ифода месозад.

Садриддин Айнӣ фаъолият, сифат ва хислатҳои шоир ва қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарирро дар як лаҳзаи масъулиятноки фаъолияти ҷомеадориаш равшан зоҳир намуда, ҳамчун роҳбари кордон ва собитқадам дар ҳашари рӯди нави Шофирком тасвир менамояд. Садри Сарир тамоми ташкили корхоро фақат аз нуқтаи назари манфиатҳои ҷамъиятии меҳнаткашони ҳашарчӣ сомон медиҳад, дар ҳолате ки чор ҳокими Шофирком маъракаи кофтани рӯди навро ба манбаи даромади худ ва асбоби торочи халқ табдил дода буданд. Дар вақти ҳукмронии чор ҳокими пешин кори рӯдковӣ барои деҳқонон меҳнати маҷбурии бефоида ва беҳолкунанда буд ва ҳашарро ба манфиати худ мекашиданд, аммо бо иштироки Садри Сарир ҳашарчиён бо мамнуният ва хоҳиши тамом кор карда, дар кӯтоҳтарин муддат ба охир расониданд.

Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир аз ҳамфикрони Аҳмади Дониш буда, дар тасвири Айнӣ хоксор, хушмуомила ва некбин аст, боилтифот ва ғамхорона муомила намуда, дили ҳашарчиёнро зуд ба даст меоварад. Бар хилофи дигар қозииёну ҳокимон шахси ҳалолкор ва поквичдон аст ва аз торочи халқ ҳамеша ҳазар мекунад, на танҳо аз хӯрок, балки хатто чойи нӯшиданиашро ҳамроҳи худ ба сари ҳашар меорад. Ҳамзамон вай нисбат ба ҳукуматдорон, муфтхӯрон ва фиребгарон нафрат дорад, онҳоро рӯирост масхара ва хандаҳариши мардум мекунад.

Дар ободии тумани Шофирком кӯшиш ва талошҳои Садри Сарир нақш гузошт ва сабаб гардид. Дар ду соли ба кор даромадани рӯди нав ба

бӯстон табдил ёфт. Аммо ба ин бӯстон чашми чуғзмонанди амир Музаффар дӯхта шуд ва дар натиҷа Муродбеки золиро амлоқдор ва Сафӣ ном муллоро қозӣ таъин кард. Қозӣ Сафӣ ба сифати «шариатпаноҳӣ» мардумро тороч намуда, андозғундориро зиёд кард. Ин ду торочгар дар андак муддат ба гуруҳи малахон-мулозимон ва шогирдпешагони худ ин бӯстони навободро ба чӯлистон табдил доданд. Дар натиҷа рӯдҳои Шофирком ва Чилвон дубора «хушкрӯд» шуданд. Аз чунин муносибати бераҳмона нафрати Садри Сарир ба Сафӣ, Муродбек, амир ва мансабдорони ӯ зиёд гашт ва ба амир аризаи истеъфояшро намоишкорона партофта ба Бухоро рафт, ғазабашро фурӯ нанишонда, чанд рӯз хобида ғуссамарг шуд.

Фаъолияти ҷомеадории Садри Сарир ҳам мисли натиҷаи мубориза ва эътирозҳои Ҳочӣ Махдум, Мулло Туроб ва дигар мунавварфикрони пешқадам буда, дер напояд ва тамоми кӯшиш ва заҳматҳои ӯ самар надод. Дар тасвири Айнӣ Садри Сарир барин зиёиёни пешқадам хоҳиши халқро аз зулму истибдод халос кардан, аҳволи онҳоро беҳтар намудан доранд, аммо сохтори ҳукмрони замон бар зидди хоҳиши онҳо равона гардида, барои амалӣ шудани он монеаҳо мегузошт. Ин меҳру садоқат ва баҳои баланди халқ танҳо ба фарзандони арҷманд сазовор мебошад.

Баъзан мунаққидон дар нигориши симои Садри Сарир бедалел аз ҷиҳати ғоявӣ нуқсонҳои эҷодӣ ҳисобида эрод гирифтаанд. Даъвое, ки гуё С. Айнӣ дар тасвири қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир ба воқеият нодаркор роҳ дода, тасвири симои Садри Сарирро ба ҳадди мантиқӣ нарасонидааст, беасос аст. Набояд фаромӯш сохт, ки дар байни амалдорони амири Бухоро одамони софдил ва боадолат низ мавҷуд буданд, вале сабақи талхи таърих равшан собит сохтааст, ки ин гуна одамон дар замони ҳокимияти беадолат ва золим дер намепоиданд. Ба андешаи мо муаллиф тақдири қаҳрамон ва тасвири симои ӯро то андозае ба ҳадди мантиқӣ расонидааст.

Дар ҷавоб ба муддаиёни ин даъво С. Айнӣ дар мактуб ба М. Турсунзода чунин изҳор мекунад:

«Дар ин рӯзҳо рафиқ Деҳотӣ дастнависи «Ёддоштҳо»-ро пеши ман оварда, фикрҳои баъзе рафиқонро ба ман нақл карда, ислоҳашро талаб намуд... Эътирозҳои асосии рафиқон дар бораи қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир ва рӯди нави Шофиркомро баровардани ӯ баъд аз зулму торочи қозӣ ва амлокдорони дигар будааст. Охир, модом ки ман зулму торочи қозиву амлокдори дигарро, ки пеш аз вай дар кандани ҳамон рӯд карда буданд, нақл кардаам, кори Садри Сарир ягона шуда мемонад, на типии қозихои замони амир» (99, 105-106).

Ҳамзамон, С. Айнӣ барои тақвият ва аз байн бурдани шубҳаи мунаққидон баъд аз боби «Рӯди Шофирком» боби дигаре илова карда,

дар он лаҳзаҳои ҷорӣ шудани рӯди нав ва ба маснади қозӣ таъйин шудани Абдулвоҳид Садри Сарирро ворид мегардонад, ки дигар боиси эътирози мафкуравӣ намегардад. Нависанда бо илова намудани боби нав собит сохтааст, ки нисбат ба асараш «ҳеҷ эътирози мафкуравӣ намонад» ва ғояи асосии он равшану возеҳ ифода ёбад. Аз рӯйи тасвири Айнӣ қозигии Садри Сарир дер давом накард ва ӯ пас аз чанд муддати ҷӯйбарорӣ маҷбур шуд, ки ҳатто ба амир арза накарда, аз қозигӣ даст кашад. Чунин таъкид ифодагари он аст, ки замони беадолат ҳамин навъ фаъолияти ҷамъиятии адолатхоҳонро намепарварид ва онро ба зудӣ аз байн мебард.

Шахсият ва симои Садри Сарирро Айнӣ аз падараш Сайидмуродхоҷа пурсон мешавад ва суханони ӯро ифода менамояд: «Худо раҳмат кунад ӯ одами хуб буд, бояд ӯ ҷаннатӣ бошад, ... дар ҳақиқӣ ӯ дуои хайр мекунам» (8, 143).

Ҳамчунин, шоир ва сифати шоирии Садри Сарирро аз нақли падар ба адолатпешагӣ ба хубӣ тасвир менамояд.

«-Шеърғӯй ҳамеша ва дар ҳама кас сифати нек шудан намегирад. Шеър ҳам монанди илм як шамшер аст, агар ба шамшер одами бадро-

душманро кушӣ, хуб аст, аммо ба шамшер ягон одами одӣ кушта шавад, хуни ноҳақ мешавад, кушандаро куштан лозим меояд. Шеър ҳам агар ба некӣ кор фармуда шавад, хуб аст, аммо агар ба бадӣ кор фармуда шавад, аз вай бадтар чизе нест» (8, 143).

Баъдтар ҷасорат пайдо намуда, никоҳи қозихонагии Ҳабиба ва писари косагарро бо суханони падар баён месозад:

«-Никоҳи духтару писари калонсол бо ризоии худи онҳо мувофиқи шариат аст. Ин корро ҳар қозӣ ҳам мекунад. Аммо фарқ дар гуреза чанҷолҳоро, ки дар паси он кор мебарояд, пурсида, сабаби харобии он хонадони навобод мешаванд, чунки аз ин кор дар онҳо даромади бисёр мешавад. Некии қозӣ Абдулвоҳид дар ин кораш дар ин аст, ки баъд аз никоҳ кардани Ҳабиба даъвоеро, ки арбобҳо тайёр карда буданд, напурсид ва даъвогарҳои сохтаро пеш кард. Ин кораш албатта хуб буд» (8, 143-144).

Дар тасвири нависанда дар ҳар ду ҳолати фавқуззикр симои Садри Сарир дар даврони тираву торики Бухоро чун шахсияти наҷиб, шоир, олим, донишманд ва оқил шинохта шудааст. Садри Сарир чун шоири ғайрифайол ғазаби иҷтимоии худро изҳор карда натавонист ва монанди каҳдуд дарун ба дарун месӯзад. Вай ҳамчун қозии Бухоро аз зумраи зиёиёни пешқадам буда, маслиҳатгар ва раҳнамои мардум аст, одамони одиро бодикқат гӯш мекунад, ба онҳо бо мамнуният ва мурувват маслиҳатҳои пухта ва судманд медиҳад. Ин аст, ки мардумони одӣ ба хушнудӣ ин раҳнамоиро пазируфта, аз рӯи он амал мекунанд. Фаъолияти ҷамъиятии Садри Сарир дар асоси муҳаббат ба мардум, ғамхорӣ, ҳақшиносӣ, адолатпарварӣ дар ҳаққи меҳнаткашон ва муборизаи зидди зулм қарор гирифтааст. Дар натиҷа халқ посдори хизматҳои шоистаи чунин ашхос буда, ҳамеша пас аз вафоташ ба некӣ ёд мекунанд:

«-Худо раҳмат кунад, ӯ одами хуб буд» (8, 143).

Ба ҳамин тариқ, бозтоби шахсият ва чеҳраҳои ҳунарии зиёиён ва рӯшанфикрон аз мавзӯҳои муҳимми «Ёддоштҳо» буда, муаллиф муносибати ин табақои бунёдкори ҷомеаро ба амиру амалдорон ва

рӯҳониёни расмӣ бештар нишон дода, муносибати онҳоро равшан тасвир намудааст. С. Айнӣ чехраҳои дурахшон ва симои таъсиргузори зиёиёни пешқадамро ёдоварӣ намуда, таъкид менамояд, ки дар охири асри XIX онҳо ба қувваи муҳимми ҷамъиятӣ табдил ёфта, ба падидаҳои бедории фикрии ҷомеаи ғафлатмондаи Аморати Бухоро мусоидат намуда, руҳияи навро бо ҳолату кайфияти халқ алоқаманд сохта, бар хилофи баъзе ақидаҳои хурофотӣ ва истибдод бо қувваи бадеии бисёр образҳои асарҳои худ тасдиқ менамояд.

Дар «Ёддоштҳо» симои халқ ҳамчун қувваи бунёдкор ва таъмингари бақою ҳастии ҷомеа мавқеи асосӣ дошта, дар пайвандӣ бо норозигӣ ва эътирози муҳити замон таҷассум ёфтааст. Руҳияи норозигӣ ва нафрат ба муҳити давр бештари равшанфикрон ва зиёиёнро фаро гирифта бошад ҳам, таъсираш дар фаъолияти онҳо ба як дараҷа дида намешавад. Дар ҳар кадоми онҳо бо як тарз ва шакли фарқкунандае мушоҳида мегардад. Дар баробари ин, намояндагони халқ гоҳе танҳо эътирозкор ва баъзе мисли Ҳочӣ Махдум ва Шуқурбек муборизи фаъол буданд. Як зумра зиёиён ҳам ҳанӯз муборизаи фаъолна сар накарда, аҳён муборизаи собитқадмонае мебуданд. Аммо муҳим ин буд, ки чунин муборизаҳо шаклҳои гуногун дошт.

Намунаи равшани чунин амал дар фаъолияти маҳфили адабии Шарифҷон Махдуми Садри Зиё ва иштироккунандагони маҷлисҳои «ғайбатхона», фаъолияти Ҳочӣ Махдум ва Садри Сарир, Аҳмади Дониш ва Мулло Амон зоҳир мегардид, ки аз ҳамдигар хеле фарқ дошт. Ин ҳама то чӣ андоза вусъат ёфтани муборизаи зидди зулми феодалӣ ва намудҳои тоза ба тоза пайдо карда истодани онро нишон медиҳад.

Дар баробари ин, ҳамаи ин равшанфикрон ба танҳои амал мекарданд ва муборизаи онҳо аз шакли асосии муборизаи синфӣ халқ дур буда, шакли асосии муборизаи синфӣ дар он замон ҳамоно шӯриши деҳқонон маҳсуб меёфт. Ба ин хотир муаллифи «Ёддоштҳо» шӯриши халқро тасвир

накарда, пайдо шудани фикри «хурӯчи оммавӣ» - ро дар образи Мулло Амон нишон додааст. Гарчанде барои амалӣ шудани ин ғояи Мулло Амон дар ҷамъияти онвақтаи Бухоро заминае ҳозир набуд ва худи ин фикр аслан хаёли ва хом маҳсуб меёфт, пайдоиши он бесабаб набуд. Андешаи «хурӯчи оммавӣ» худ ба худ пайдо нашуда, натиҷаи мантиқии инкишофи он ва бозтоби ҷараёни таърихиест, ки дар «Ёддоштҳо» тасвир ёфтааст.

Сохти тираву ноором ва бугранчи замон, ба нуқтаи олий расидани зулм ва шиканча худсариро таассуботи динӣ, норозигӣ ва эътирози рӯзафзуни халқ ва зиёиёни пешқадамро бедор намуда, тафаккури эътирозу мубориза ва «хурӯчи оммавӣ» - ро дар сари Мулло Амон барин равшанфикрон пайдо карда буд. Ин ғоя дар ибтидо ба касе мафҳум нашуд, вале муҳимтар аз ҳама минбаъд чунин афкори пешқадам ба майдон омад ва ба ҷомеа таъсиргузор гашт. Табиист, ки он рӯзе тарафдор пайдо карда, бо фароҳам омадани шароити мусоид такмил ва пурзӯр гардида, дар натиҷа ба қувваи фаъол табдил меёбад ва заминаҳои инқилоби халқиро ба вуҷуд меорад. Ба ин мақсад, С. Айнӣ ба воситаи симои намояндагони халқ ва зиёиёну равшанфикрон нишон медиҳад, ки Бухоро кам-кам ба сӯи дигаргунӣ ҷиддие пеш мерафт ва аз ҳамон вақт номаълум ба пешвози инқилоб оғӯш кушода истода буд.

Дар «Ёддоштҳо» диққати асосӣ ба тасвири қувваи эҷодӣ ва бунёдкории халқ, ба тасвири образи намояндагони меҳнаткашон ва зиёиёни пешқадам дода шуда, равшан сохтани симои ваҳшиёнаи намояндагони синфҳои гуногуни истисморгар низ мавқеи муҳим дорад. Айнӣ дар баробари тасвири манзараҳои даҳшатноки зулму ситам, ҳамчунин симоҳое офаридааст, ки хислатҳои асосии золимони халқро инъикос намуда, сифатҳои умумии иҷтимоӣ ва хусусияти фардии онҳоро равшан намоён кардааст.

Ба ҳамин тариқ, тасвири симои равшанфикрон ва зиёиёни пешқадам дар «Ёддоштҳо» дар мисоли Аҳмади Дониш, Садри Сарир, Мулло Амон,

Мулло Туроб ва Ҳоҷӣ Махдум ба маънои комил ифодагари бедории афкори мардум ва руҳияи марҳилаи муҳимми таърихӣ буданд. Чунин чеҳраҳо муҳимтарин хусусияти раванди таърихро, ки дар охири асри XIX чараён дошт, равшан сохта, муборизаи қисми пешқадами халқро дар роҳи озодӣ ва истиқлолияти худ нишон медиҳанд. Дар тасвири нависанда ақидаҳои Аҳмади Дониш ва Мулло Амон пешқадам ва тараққипарварона буда, афкори иҷтимоии халқи тоҷикро то дараҷае боло бурд, маҳсули давраи худогоҳӣ ва муборизаи халқ барои озодӣ ва ҳештаншиносӣ гардид. Мусаллам аст, ки дигаргуниҳои бо таъсири Русия дар ҳаёти иҷтимоӣ пайдо шуда ба афкори иҷтимоӣ таъсир мерасонид. Ин аст, ки симо ва рисолати иҷтимоии Аҳмади Дониш ва Мулло Амон руҳи замони нав ва ояндаи наздики халқро аз ҳама беҳтар ифода намуда, ҳамчун шахсони худогоҳ, ҷасоратманд ва мубориз ҳанӯз камшуморанд. Бо вуҷуди ин, бо таъсири руҳияи замон ва бедории намоёндагони пешқадами халқ тафаккури худшиносии ҷомеа тадриҷан ташаккул меёфт.

Таҳқиқ ва таҳлили “Ёддоштҳо”- и С. Айнӣ дар муайян намудани концепсияи тозаи насри муосир дар боби офариниши симои равшанфикрон ба тариқи зер натиҷагирӣ ва ҷамъбаст мегардад:

1. Тасвири симои равшанфикрон ва зиёиёни пешқадам дар «Ёддоштҳо» - и С. Айнӣ ба сифати падидаи тозаи ҳунари дар насри муосири тоҷик шинохта шуда, ифодагари суннат ва анъанаҳои адабӣ, руҳия ва воқеияти замон мебошад.

2. Бозтоби шахсият ва чеҳраҳои ҳунарии зиёиён ва равшанфикрон аз мавзӯҳои муҳимми «Ёддоштҳо» буда, муаллиф муносибати ин табақаи бунёдкори ҷомеаро ба амиру амалдорон ва рӯҳониёни расмӣ бештар нишон дода, муносибати онҳоро равшан тасвир намудааст. Чеҳраҳои дурахшон ва симои таъсиргузори зиёиёни пешқадам дар охири асри XIX ҳамчун қувваи бунёдкор ва фаъоли иҷтимоӣ табдил ёфта, ба падидаҳои

бедории фикрии ҷомеаи дар ғафлат мондаи Аморати Бухоро мусоидат намуд.

3. Вусъати ҷанбаҳои ҳунари нависандагии С. Айнӣ дар “Ёддоштҳо” роҳу равиши тозаро дар жанри ёддоштнависӣ муайян намуда, вежагиҳои осори бадеиро дар иртибот ба коргоҳи эҷодии адиб ба риштаи таҳқиқ кашидааст.

4. Дар “Ёддоштҳо” симои Аҳмади Дониш, Шамсиддин Шоҳин, Шарифҷон Махдум, Садри Сарир, Ҳоҷӣ Абдулазиз, Муҳаммад Сиддиқи Ҳайрат, Мирзо Ҳайти Саҳбо, Ҳомидбек, Абдулмачиди Зӯфунун, Яҳёхоҷа, Қорӣ Абдулкарими Офарин, Мулло Амон, Мулло Туроб ва Ҳоҷӣ Махдум ва дигарон дар заминаи воқеияти таърихӣ ва коргоҳи эҷодии нависанда шинохта шуда, чеҳраи адабии онҳо дар алоқамандӣ бо хислату характер ва фаъолияти иҷтимоӣ равшан зоҳир гаштааст.

5. Таҳқиқу баррасии масоили чеҳранигорӣ ва шахсияти равшанфикрон ва зиёиён дар “Ёддоштҳо” собит месозад, ки дар ҳақиқат мактаби адабии С. Айнӣ дар насри муосири тоҷикӣ сабақи ибратомӯз буда, муҳимтарин падида ва шохисҳои осори ӯро бадал сохтааст.

6. Дар “Ёддоштҳо” ба моҳияти муносибатҳои иҷтимоӣ ва маърифатӣ диққат дода, мусодамаи маънавиро ҳамчун воситаи ошкор сохтани хилқати шахсият ва симоҳои таърихӣ ва ҳунари корбаст намудааст. Равшанфикрону зиёиён бо таъмини адолати иҷтимоӣ дар тафсири бадеии муаллиф муҳофизон ва посдорони саодати башар ва амну осоиши ҷомеа мебошанд.

7. С. Айнӣ дар идроки бадеии руҳия ва набзи ҳаёти ҷомеа масоили муҳимми иҷтимоӣ, ахлоқӣ, таърихӣ ва фарҳангиро бозгӯ намуда, осори ӯ ба бозсозии тафаккуру маънавият, шинохти меъёрҳои адолати иҷтимоӣ, завқи дунёшиносӣ ва зебоишиносӣ мусоидат менамояд.

2.2. Симои муаллиф ва нигориши руҳи замон дар «Ёддоштҳо»-и

С. Айнӣ

Зиндагинома ва фаъолияти эҷодии С. Айнӣ дар даврони ҳассос ва марҳилаи тақдирсози таърихии халқи тоҷик сипарӣ гашта, симои наҷибаш дар осори адабиаш мунъакис гаштааст, ки ба таъкиди Абулқосим Лоҳутӣ «оғози ҷавонӣ дар як муҳити зулму ҷавр дар роҳи озодии халқ хидмат карда, зидди истибдод ҷасурона мубориза намуда, бародари фозили худро шаҳид дод. Он вақт ҳайкали мубораки вай дар пеши чашм чилвагар мешуд: бемор, низор, занҷир дар гардан ва кунда бар по, дар зери тозиёнаву ҷӯби фаррошони амири Бухоро аз гардан то камар пушташ рехта, ба тавре ки ҳамаи устухонҳояш намоён аст» (21, 5).

Дар ҳақиқат, устод С. Айнӣ ба халқу миллати тоҷик кори наҷиб, шоиста ва таърихӣ кард «чун чаноре дар боғи адабиёти мо» устувор монд. Бобоҷон Ғафуров С. Айниро «падари миллат» доништа қайд менамояд, ки «барои умри дубора ёфтани тоҷикон бештар аз ҳар касе мубориза кардааст ва ба ғалаба расидааст» (190, 26).

Дар ин робита академик М. Шакурӣ низ таъкид менамояд, ки «Садриддин Айнӣ яке аз бузургтарин фарзандони миллат аст, ки дар як давраи бухронии сарнавиштсоз фидокорона талош карда, барои таъмини бақои умри миллат қаҳрамониҳо нишон дода ва барои он ки халқ аз зери харобазори таърих дубора сар бардорад ва қомат рост кунад, падарвор ғамхорӣ ва сарпарастӣ намудааст» (190, 260).

Шахсият ва рисолати иҷтимоӣ фарҳангии Садриддин Айнӣ дар заминаи фаъолияти адабию маҳорати эҷодии ӯ бунёд ва вобастагӣ дорад. Шиносоии «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш ба Айнӣ таъсири бағоят бузург расонид, ва ӯ ин омилро ба сифати як падидаи мусбати бадеӣ маҳсуб доништа, дар осораш аз он ёдоварӣ менамояд. Садриддин Айнӣ дар муҳите ба камол расид, ки мардумони заҳматкаш, деҳқонону косибон, равшанфикрону зиёиёни бедордил ва худогоҳ дар ихотаи вай буданд. Ҳисси

эҳтироми аҳли илму ҳунар, зиёиёну заҳматкашон ва ҳамзамон бадбинии аҳли дарбор, рӯҳониёни иртиқой ва муллоҳои мутаассиб барои рисолати иҷтимоӣ ва шахсияти начиб ва нерумандии Айнӣ заминаи бозътимод мегузорад.

Муҳаққиқони айнишиносон бар он назаранд, ки шахсият ва симои ҳунариаш ҳанӯз қабл аз инқилоб ҳамчун шахсияти донишманду адиби нуктасанҷ шинохта шуда, тафаккури адабию эстетикаш дар муҳити фарҳанги суннатӣ ва шеърӯ адаби пурғановати ниёкон бунёд ва ташаккул ёфт ва дар қатори фозилони давр ва зиёиёни пешқадам қарор гирифта, иқдоми начибӣ маорифпарваронаи Аҳмади Дониш ва дигар равшангарону маорифпарваронро идома дод. Дар байни чеҳраҳои равшанфикрон ва зиёиён, ки дар «Ёддоштҳо» тасвир шудаанд, симои муаллиф - Садриддин, ки қаҳрамони асосии асар аст, мавқеи шоиста дошта, ташаккул ёфтани характери вай яке аз масъалаҳои муҳимми асар мебошад.

Дар “Ёддоштҳо” аз саҳифаҳои нахустин хонанда ба воқеаҳо ва ҳолатҳои зиндагии муаллиф дар як даврони муайяни таърихӣ шиносӣ пайдо намуда, ҳаёти гузаштаи халқро покиза ба тарзи воқеӣ дарк намуда, қимати зиндагии имрӯзаро ба хубӣ мефаҳмад. Муаллиф диққати асосиро ба тасвири ҳаёти халқ ва муҳимтарин ҳодисоту рӯйдоди замон дода, муҳити хонавода, ҳаёти деҳоти Соктаре ва Маҳаллаи Боло хотироту ёди аҷдод, саргузашти пурфӯҷеаву ноором ва талхи худ, ҳаёти мадрасаҳои Бухоро, тарзи таълиму тадрис ва барномаҳои дарсӣ, ҳаёти табақаҳои гуногуни аҳоли, ҳаракат ва норозигиҳо ба муқобили ҷабру зулм, беадолатӣ, фасод, ваҳшонияти ҳокимони аморати Бухоро ва муҳити иҷтимоиро тасвир менамояд. Вай тасвири ҳаёти иҷтимоии Бухороро дар мавқеи бунёди гузошта, симои Садриддинро дар замина ва таъсири он тасвир менамояд, ки он ҳамчун симои марказии асар аз аввал то охир иштирок менамояд.

«Ёддоштҳо» ба ҳеҷ ваҷҳ ҳастии соҳибасарро мунҳасир намекунад, агарчи он аз шахсияти муаллиф ва вичдони вай ҳикоят мекунад, бо шӯру

ангеваи ботинӣ тавъам гашта, боиси шуҳрати оламгири ӯ гаштааст. Дар ҳақиқат, “нависанда меъмори зиндагӣ ва андешаи одамӣ аст, ки бо дарки зарурат ва воқеият ҳаёту фаъолияти ӯ ба ҳукми ойинаест, ки тамоми осори таъсироти атроф ва муҳиташ дар вучуди ӯ мунъакис мешаванд, орзуҳо ва нокомиҳои мардум дар қону дили адиб реша мегиранд ва ӯ барои мардум ин афкорро ба сурати тасвирҳои зебову рӯҳбахш дар қолибҳои муносиб бозгӯ мекунад» (114, 72).

С. Айнӣ симои Садриддинро дар ҳолат ва манзараҳои вусъатноки ҳаёти иҷтимоии Бухоро тасвир намудааст. Бухоро маркази тамаддун дар олами Шарқ буда, зодгоҳ, шаҳри кӯдакиву наврасӣ, ҷавониву донишварзии ӯ мебошад. Дар ин шаҳр ранҷу азият, камбағаливу тангдастӣ, заҳмат, талхиву нокомиҳои рӯзгорро дидааст, хотираву андешаҳо аз вохӯриҳо ва лаҳзаҳои зиндагӣ дорад. Вай дар ин шаҳр дар партави руҳи бузурги аҷдоди ҳунарманду донишвараш ба воя расид ва майл ба сӯи андешаи илмиву адабӣ, маърифатҷӯӣ, маорифпарварӣ ва руҳи озоду ҷадиди инсоншиносӣ дошт.

Садриддин аз кӯдакӣ бо азобу шиканҷа, талхии рӯзгор ва ғубори зулмоти маънавӣ дучор мегардад, дар байни мардуми одӣ ва заҳматкаш ба воя расида ҳамеша пайванд ба халқ буд. Ба муллоҳои мутаассиб, риёкор ва хурофотпараст, ҳокимону мансабдорони аморати Бухоро нафрати беандоза дошт. Дар баробари ин, аз муносибат ва фитрати асили аҷдоди саидзода, ҳунарманд ва падари ҳалолу покизагор, порсо ва тақводораш ибрат меомӯхт, сабақи зиндагӣ мебардошт. Вай маҷони маърифатпешагӣ, ҳунармандӣ ва ҳақҷӯиву ҳақталошии ҷадди бузургаш гашта буд, аксар ҳолатҳо ба кори наққошӣ, кандакорӣ, ҷӯбкорӣ, хушзабонӣ ва хушрафтории онҳо садоқат ва меҳр меварзид, аз муносибати падари рӯшанфикр, илмдӯст ва шариатпаноҳаш Сайидмуродхоҷа ва тағояш Усто - амак мурур дошт. Муносибати софдилона ва ҳунарпешаи онҳо чун чароғе ба зиндагии ӯ нури маърифат мебахшид, ҳаёти айёми наврасиашро

мунаввар, ҳаваси адабиётдӯстӣ, шеърғӯӣ ва пешаи омӯзгориро пайдо менамуд.

Назар ба нақли бобову падараш аҷдод ва табори Садриддин деҳқонони асилзода, сайидон, имомҳо, мударрисон, ҳунармандони дӯкандор, дуредгару кандакор ва умуман дар аксар ҳунарҳо сарқору моҳир буда, шахсони саводнок, тақводор, маърифатдӯст ва ҷомеадору тарбиятгар будаанд. Дар пайванди чунин хонадони наҷиб ва нақӯкор Садриддин аз хурдсолӣ ба омӯзиши илму ҳунар шавқу ҳаваси бисёр дошт.

Барои нишон додани ташаккули характер, инкишофи шуур ва муайян намудани рисолати иҷтимоӣ ва шахсияти ӯ аз тафаккур ва ҷаҳонбинии хеш, воқеияти ҳаёт ва сарнавишти қаҳрамон истифода карда, анъанаи воқеиятшиносии насри муосирро тақвият додааст. Табиист, ки дар чунин ҳолат ташаккули шахсияти Садриддин дар натиҷаи ба халқ наздик шудан ва дар муборизаи зидди ҷаҳолат, фасоди ҷомеа ва айбу нуқсонҳои зиндагӣ таҷассум меёбад.

Ташаккули характери Садриддин дар заминаи воқеот ва манзараҳои зиддиятноки ҳаёти иҷтимоии замони кӯдакӣ ва ҷавонӣ дар Бухоро сурат гирифта, тасвири ҳодиса ва ашхоси муайяни таърихӣ василаи биниши хислати қаҳрамон шинохта шуда, рӯйдодҳои ҳаёти воқеӣ тақдирӣ вайро таъйин менамояд. Нависанда матлаби меҳварии тасвирро ба инъикоси ҳаёти халқ ва намоёндагонии гуногунтабақали он равона сохта, ҳар тағйироте, ки дар шуури қаҳрамони асосӣ- Садриддин ба вучуд меояд, ба ягон воқеаи муҳимми зиндагӣ пайванд сохта, ташаккули шахсияти ӯро дар заминаи таҷрибаи ҳаёт равшан месозад. Дар инкишофи тафаккури Садриддин муҳимтарин ва арзишмандтарин ҷанбаҳои зиндагӣ дар ҳамбастагӣ бо саҳнаҳои пурсӯзу гудоз ва тақдирсози сарнавишти таърихӣ халқ мавқеи асосӣ дорад.

С. Айни дар “Ёддоштҳо” анъанаи ёддоштнависиро дар заминаи намунаҳои насри ёддошти адабиёти тоҷикӣ ва рус давом дода, симои қаҳрамони асосиро аз ибтидо то интиҳои асар тавассути манзараҳои

вусъатноки ҳаёти иҷтимоӣ ба тарзи гуногун тасвир намудааст. Садриддин дар “Ёддоштҳо” ҳамчун иштирокчии бевоситаи воқеоти зиндагӣ ва раванди ҳодисоти таърихӣ фаъолият дошта, ташаккули хислат ва шахсияти ӯ дар ҳамбастагӣ бо нокомӣ ва номуродии халқи заҳмткаш, муборизаи зидди муҳити тираву тор, беадолатӣ ва зулму фасод тасвир ёфтааст.

Садриддин аз кӯдакӣ дар байни мардуми одӣ ба воя мерасад ва ба таъкиди М. Шукуров: “алоқаи ӯ аз халқ канда намешуд ва худ вай маҳсули ҳамин муҳит аст. Саҳнаҳои вусъатноки ҳаёти иҷтимоии давра, ҳамаи он ҳодиса ва одамоне, ки дар асар тасвир ёфтаанд, сабабгори ҳосил шудани ҳар як хислати қаҳрамон мебошанд, худ зиндагӣ тақдирӣ вайро таъйин менамояд” (200, 119).

Дар “Ёддоштҳо” хусусияти ташаккули тадриҷии хислатҳои Садриддин масъалаҳои муҳимми хатти сюжети асар буда, омилҳои ташаккулдиҳандаи характери ӯ дар муносибат ба ашхоси гуногун ва ҳодисаҳои зиндагӣ бо ибрати мусбат ё манфии худ ошкор гардида, ҷаҳонбиниву афкорашро кушода, барои бедории тафаккур ва шуури ӯ мусоидат намудааст. Хислату рафтораш зухуроти фардият ва олами ботинии ӯ буда, дар муносибат ба воқеоти замон ва саргузашти қаҳрамони асосӣ муназзаму мантиқӣ бештар диққати муаллифро ба худ кашидааст. Бинобар ин, дар қисматҳои аввали асар симои Садриддин нисбатан бештар мавқеъ дошта, возеҳтар тасвир шудааст.

Садриддин аз айёми хурдсолӣ ва наврасӣ ба мушкилоти пуразияти зиндагӣ гирифта шуда, ғуссаву ранҷ ва талхҳои рӯзгорро чашида, ҳар сари қадам як монсаи ҳаётро баргараф карда, дар сангинӣ ва талхӣ сарнавишт аз имтиҳони замону зиндагӣ мегузарад. Ин аст, ки хислатҳои вай дар рафти муборизаи зидди мушкилиҳо ташаккул ёфта, тадриҷан ба ҳайси симои ибратомӯз ва шахсияти неруманд шинохта мешавад. Сарнавишти вай тимсоли фарзандони одӣ, ҷафодида ва пурфочаи табақаи поёнии ҷамъиятиро ифода намуда, бо кӯшишу муборизаи пай дар пай

мушкилоту мамониятҳоро бартараф сохта, роҳи зиндагии озоишта ва шоистаро пайдо намуда, мавқеи худро устувор месозад.

Барои ташаккули характери Садриддин омили муҳим ва сарнавиштсозу созанда ҳамдилӣ бо аҳли заҳмат ва меҳнаткашон буда, таассуроти аз кӯдакӣ ба гардан гирифтани бори зиндагӣ ва азияти рӯзгор нақш монда, хотираҳои шодию хурсандии тӯйи хатна, ҳаёти талху пуразоб ва танг будани аҳволи зиндагонии хонадонро эҳсос намуда, камбағалӣ, азобу уқубат ва беадолатӣ ва аз ҳисоби ёрии мурувваткоронаи хешу таборон зиндагӣ кардани Тӯтипошшои бенаворо мебинад, суханҳои падар ва модарро пеши назар меорад:

“- Агарчи гоҳе дар кори рӯзгор танги кашӣ, аз бозор гӯшт нахарем, ё ин ки кам харем, хафа нашав. Бояд чанд вақт - то кам кардани қарзҳо ба обу явғони хона ва ба ширу чурғоти гов қаноат кунем. Аз бозор гоҳе биринҷ харем мешавад, ки шабҳои бозор, ё ягон меҳмон омада монад, ширбиринҷ мекунем» (8, 25).

Табиист, ки фаъолияти Садриддин дар алоҳидагӣ тасвир нашуда, ҳамеша дар пайвастагӣ бо раванди ҳодисаву воқеоти замон ва ашхоси гуногун хоксорона дар қатори дигарон таҷассум меёбад. Ҳамзамон, тарбият ва ташаккули характер ва ҷаҳонбинии ӯ дар байни аҳли хонадон ва хешу таборон, мардумони одӣ, шарикдарсону дӯстон ба вучуд омада, баъдтар дар байни равшанфикрон (ҷадидон) олами ботинӣ ва маънавии вай такомул меёбад. Ин аст, ки дар тасвири нависанда ӯ ба хондан ва илм омӯхтан шавқу ҳаваси зиёд дорад, одобу ахлоқи нек ва меҳмондорӣ шоистаи волидонашро хуш мепазирад, ҳунармандон, созандагону навозандагон ва ҳофизонро дӯст медорад, аз базму тарона ва ғазалхониҳо завқ мебарад, либоспӯшии ораста, сафед, шаффоф ва шинамро мепарастад. Дар баробари ин, истифода ва бозтоби ҷузъиёти табиат ва зебогиҳои он дар биниши Садриддин басо ҷолиб ва воқеъбинона тасвир шудааст:

“-Ман ба ёбон баромадам. Ёбон аз рӯйи даричаи мо васеъ ва хушҳавотар буд, боди сабуке мевазид, ба димоғи кас як бӯйи хуши нозуке меовард, майсаҳои ҷаву гандуми тирамоҳ кошташуда замини сиёхро пӯшонда, сабзу хуррам карда буданд. Сабза ва себарғаҳои лаби ҷӯй ва дигар алафҳои хурӯ ба назари кас ҳим-ҳим тофта чашми одамро мебурданд. Ҳаво на сард буду на гарм ва бағоят форам буд..., фарошттурукон ва гунҷишкон нишаста хониш мекарданд”(8, 33).

Дар “Ёддоштҳо” манзараҳои айёми хурдсолӣ дар муҳити хонадон, муносибат ба волидон ва хешу таборони ҳунарманд, тақводору ҳақталошу ҳақшинос ва покизарӯзгор, сурнаю нақоранавозӣ, маросими тӯй, зиндагии косибони гуногун, аз ҷумла, ҳалвопазӣ, сангиосиётарошӣ, кандаккориву ҷӯбтарошӣ, дуредгарӣ, хизматгорӣ дар ҳавлии Шарифҷон Махдум, ширкат дар анҷумани шоирону олимон ва маҳфилҳои адабӣ, манзараҳои ҳаёти мадраса, расму қоидаи муҳити иҷтимоӣ, даҳшатҳои таассуби динӣ ва зулми феодалӣ ва ғайраҳо дар алоқамандӣ бо қарина ва руҳи замон равшан инъикос гардида, диққати хонандаро ба худ ҷалб менамояд. Садриддин аз кӯдакӣ бо чашми зиракона ва дили ҳассоси худ қувваю иқтидор ва хислатҳои олиҷаноби халқи меҳнатиро мушоҳида намуда, беҳтарин хислатҳои инсонии мардумони одӣ ба ӯ ғизои рӯҳӣ ва тарбияи маънавӣ бахшида, дар ӯ низ ҳамин гуна хислатҳои инсонӣ пайдо менамуданд.

Садриддин дар чор-панҷ солағӣ кӯшиш менамуд, ки ба қадри қувваи худ ба падару модар ёрмандӣ намояд, то ин ки набудани акаашро ҳис накунонад. Дар ин муддат падару модар ба вабо дучор омада, рӯйи ҷой шуданд, тамоми кори деҳқонии хонавода ба гарданаш афтод. Тақдири талх насибаш гардид, падару модар пасу пеш вафот карданд, «сардор ва дастёри оила» шуда, ...ҳам ба ҷои модар, ҳам ба ҷои падар ва ҳам ба ҷои дастёр кор мекард» (8,182).

Садриддин пас аз ба Бухоро омадан даҳшати воқеаҳо, камбағалӣ, беадолатӣ ва хуни ноҳақро мебинад, ҳар кадоми ин воқеаҳо ба дили ӯ

андӯҳи гарон ва азоби рӯҳӣ медиҳад. Ба воқеаҳои аз тарафи Зокирбои ғўзаҷаллоб фиреб додани кампири ҳафтодсола ва ҳушаш дар сар набуда банд буд. “Шаб хобаш набурд, дар ҳолате, ки кампир гириякунон ва асозанон баромада мерафт, ба назараш дили ӯро ба ҳаяҷон оварда буд. Дар зери манзараҳои даҳшатангези тамошои одамкушӣ бори гарони ҷасади ҳақоратдидаи инсон монда буд” (8, 333).

Табиист, ки Садриддин дар бораи чунин воқеаҳо рӯз то рӯз фикр мекард, тақдири ҷабрдидагон ӯро ором нагузошта ба ҳаяҷон меовард, таассуроти ногувор шабҳои дароз азоб меод, хобашро мепарронд. Бори зиндагӣ бар гарданаш барвақт ғалтида, аз хурдӣ ба кор одат карда, танаш ба меҳнат саҳт шуда буд. Зиндагии танг, муҳити меҳнаткшон, падар ва усто-амаки меҳнатдӯст ӯро водор менамуданд, ки ба меҳнат дил бандад, аз ҳеҷ гуна касбу кор рӯй нагардонад. Тасвири ин давраи айёми зиндагии Садриддин ҳангоми бемордориаш пас аз вафоти падару модар ва оиларо сардорӣ кардан аз беҳтарин ва хотирмонтарин лаҳзаҳо буда, иродаи қавӣ, тамкин, худдорӣ, соҳибақл ва ҷасоратманд барин хислатҳои ӯро намоён мегардонад.

Дар эҷодиёти С. Айнӣ, аз ҷумла дар “Ёддоштҳо” тасвири ҳаёти ятимону камбағалон, хизматгорон, муздурон ва заҳматкашону деҳқонон табиӣ ва ҷолиб буда, дар муносибат ва зиддият бо бою бойбачаҳо, ашрофзодагон, ҳокимон, рӯҳониён ва золимони даврон таҷассум ёфтааст. Намунаи барҷастаи чунин тасвир дар ҳикояи “Ятими доно ва фиребгари нодон” баръало мушоҳида мешавад.

Биниши сабақомӯз, моҳиятбин ва дар баробари ин нафратовари нависанда саргузашти як бойи фиребгар ва зиракро, ки ҳамеша ятимону камбағалони хизматгорро дар талаби ҳаққи хизмат фиреб дода, бо роҳи тӯҳмат қарздор карда, то мурдан кор мефармудааст, тасвир менамояд. Ҳикоя аз забони Тўтипошшо ном кампири барҷомонда, ки умраш аз

ҳаштод гузаштааст ба тариқи афсона бо симоҳои равшан ва ифодаҳои содаи халқӣ бағоят дилчасп нақл карда мешавад.

Дар ҳикоя симои манфури бой дар лаҳзаҳои фиреби ятимону камбағалон, тухматангезӣ, дар пеши имом занталоқ қасамхӯрӣ, писари ятимро бо роҳи фиреби домодхонд ба хизмати бемузд гирифтаган, ваъдабозӣ ба хостгорҳо, носипосӣ ва маккорӣ ба духтари хеш, чоплусӣ, дурӯягӣ ва фиребгариӣ имоми деҳ равшан инъикос ёфтааст. Ҳамчунин, дар истифодаи чузъиёт ва банду басти хатти сюжети ҳикоя муаллиф фаъолият ва муносибати ятими панҷсоларо нисбат ба духтари бой бо меҳру садоқат, шафқат ва инсонпарварӣ дар заминаи тасвир қарор додааст. Ин маънӣ дар мавриди ба бой аз таҳти дил фарзандвор содиқона хизмат кардан, ”ба духтари хурдсоли бой ҳам ҳар гуна бозичаҳо сохта дода, гапҳои ширини ғалатӣ ёфта гуфта, ўро дўстдорӣ карда, ҳамеша вақти ўро хуш кардан” (8, 47) зоҳир мегардад.

Дар баробари ин духтар низ бо қадрас шудан “ба ин ҷавони хушзабони меҳрубони хушмуомила муҳаббати покдилона монда, аз вай чудо шудан ва як нафас бе ў монданро намехоста, ...ваъдаи падарашро дар бораи хонадомод кардани ятимбача ба хотир оварда, ... ба ў монанди шавҳари оянда ва рафиқи умрии худ нигоҳ карда, муҳаббаташ нисбат ба ў боз ҳам зиёдтар шудааст” (8, 48).

Дар тасвири нависанда ятим ва дахтари бой дар роҳи аҳду вафо ба ҳам содиқанд, ба ҳамдигар меҳру дўстӣ пайдо карда дил додаанд, муколама ва муносибати хуб доранд, зудтар баргузориӣ тўйро интизоранд, дар пешаи муҳаббат ва ҳадафи хеш ҷасоратмандона ягдигарро қурбон кардан меҳоҳанд. Ба ин хотир, ятим дар лаҳзаи фаҳмидани фотиҳа, овардани лавозимоти тўй ва либосвориҳои арӯсу домод “чашмонаш сиёҳ рафта сараш гаштан гирифтааст, гӯё осмон ба сари ў фурумада, монанди санги осӣ гардида, танашро гандумвор орд мекарда бошад, тамоми баданаш ба ларзиш даромадааст” (8, 50).

Ятим худро куштан мехоҳад, аммо фикр мекунад, ки “худкушӣ ҳар вақт мумкин аст, бояд то ҷон дар рамақ дорам, барои халосии худ ва духтар кӯшиш кунам. Агар ба ин кор комёб нашавам, дар он вақт худро хоҳам кушт” (8, 50).

Духтар низ бо огоҳӣ ёфтани ин ҳодиса гирякунон аз таги куртааш ханҷарро бароварда изҳор медорад:

“- Ман фурсат мечӯям, ки синаи худро чок карда, худро кушам. Ман ҳам дар ҳамин фикр будам”, - мегӯяд ятим.

Духтар бо шунидани ин гап дастони худро ба гардани ятим партофта, нахустин бор ўро бӯсида мегӯяд:

“-Зудтар тадбиратро гӯй, ки метарсам аз хурсандӣ шодимарг шуда, роҳи халосиро нашунида монам” (8, 50).

Нуқтаи баланд ва мутаассири ҳикоят аз назарҳо ғоиб шуда, ба як вилояти дурдаст рафта, бо хурсандӣ зиндагӣ карда, ба муроду мақсад расидани ятим ва духтари бой мебошад.

Дар “Ёддоштҳо” Садриддин Айнӣ дар ҳолатҳои ҷудогона ба одамони гуногун, падар ва хешу табор, тағоҳояш, Тўтипошшо, Усто-амак (Устохоҷа), Лутфулло-гўппон, Сайид Акбархоҷа, Иброҳимхоҷа, Ҳабиба, Қутбия, Аҳмади Дониш ва тарафдорони ў, олуфтаҳои Бухоро ва коргарони корхонаи рехтагарӣ ва ғайраҳо ба ҳар касе дучор шавад ва ҳар воқеаро меду мешунид барои худ хулоса гирифта, фикру ақидаашро такмил меод. Дар зеҳни Айнӣ азобу шиканча, ҷабру зулм, толону тороч, худсариву беадолатӣ ва монанди инҳо нақш мегузоштанд ва барои бедории афкори вай мусоидат менамуданд.

Садриддин Айнӣ ҳамаи он азобу шиканча, ғаму андӯҳ ва маҳрумиятҳоро паси сар намуда, ноумед намешавад, ҳеҷ гуна фишори тоқатшикани зиндагӣ, хорию зорӣ ва муҳточию гуруснагӣ азму иродаи ўро нашикаст, собитқадамона аз кори вазин ва меҳнати пурмашаққат рӯй намегардонд, ҳама мушкилоти ногаҳониро бо сахтиродагӣ нотарсона паси сар мекунад. Муаллиф ҳангоми нақли вазъи аҳволи худ ба мушкилот ва

азобу уқубатҳое, ки дар зиндагонӣ ба сараш меомаданд, эътибори зарурӣ намедихад, балки он чиҳати ибратомӯз ва неки ҳаётро, ки дар ӯ азму ирода, қатъият ва ҷасоратро тарбия мекунад, дар маркази диққат мегузорад. Намунаи барҷастаи ин дар ҳикояти “Дар рӯзҳои мактабхонӣ” ва “Баъд аз мактабхонӣ” баръало мушоҳида мешавад. Ин айёми зиндагии Садриддин бо ёдоварии лаҳзаҳои никоҳи духтари гуреза - Ҳабиба, ки ба ӯ таваҷҷуҳи беандоза дошт, равшан зоҳир мегардад.

Фаъолияти озодихоҳона ва исёнгаронаи Ҳабиба ва характери қавии он ба Садриддини хурдсол қатъият ва собитқадамиро омӯхта, иродаи маҳкам ва садоқати комили ӯ дар роҳи ба даст овардани аҳдофи зиндагӣ ба ӯ таъсири намоён гузошта буд. Ғазалхонии Ҳабибаро на танҳо ёд мекард, балки дар танҳой замзама менамуд, завқ мебурд. Махсусан, он ғазалҳое, ки Ҳабиба дар мактаб ”бо овози ҳазин”, “монанди созандагон” мехонд, Садриддинро мутаассир мекард, дар вақти дубора хондани ғазалҳо ҳолати Ҳабиба дар назараш ӯро “ба як кайфияти маҳзунонаи гуворо меандохт ва дар паси он воқеаи ба “ҷонон расидани ҷони Ҳабиба” оварда, “ҳайкали он духтари парипайкари нозукандом” ба назараш ба шакли “як қаҳрамони афсонавӣ муҷассам мегардид” (8, 107).

Чунин ҳолат ва ҷузъиётҳо ба вучудаш таъсир мекард, «дар сараш савдои он гуна қаҳрамон шудан, «даст аз талаб надоштан» меафтад» (8, 107).

Орзуе пайдо карда буд, ки мисли ӯ мақсади олие дар назди худ дошта бошад ва дар роҳи ба даст овардани он собитқадамона мубориза барад ва дар тасвири нависанда “он духтари қаҳрамон дар шароити истибдоди феодалии асримиёнагӣ маҳз бо сахтиродагии худ ба ҳамаи монеаҳо пушити по зада, ба ҷонони худ расида буд” (8, 165).

Ҳабиба дар ин ёддошт ҳамчун шахси воқеӣ намунаи он духтаронест, ки “ба муқобили истибдод ва шиканҷаи аз ҳад зиёди замони амирӣ исён ва

қахрамонӣ нишон дода, бо дилдодагони худ мегурехтанд ва ба қозихонаҳо рафта бо овози баланд никоҳи худро талаб мекарданд” (8, 165).

Ҳамзамон, таъкид бояд намуд, ки тибқи маълумоти Айнӣ дар “Ёддоштҳо” прототипи Ҳабиба дар романи “Дохунда” дар симои Гулнор ҳамаҷониба тасвир шудааст.

Дар ин айём нақши падараш – Сайидмуродхоҷа дар тарбия ва камолоти Садриддин назаррас аст ва дар вақти мактабхонӣ, саводомӯзӣ, ҳолатҳои дар назди хатиби деҳа ва муллои кунҷакиаш Абдусалом омӯхтани китоби нахустини илми зарурати диния - “Бидон”, хатнависию хушнависӣ, беғалат ва бурро хондани шеър, фаҳмидани шахси шоир, ба домullo Исо, ба қавли падараш “одами бисёр калон, олими гузаро, донишманди бузург ва шоири забардаст”, бо китобати китобҳо қашшоқона умр ба сар бурдан ва монанди инҳо равшан аён мегардад. Ба ин маънӣ, дар сӯҳбат падараш шахсияти шоир ва донишмандонро чунин муаррифӣ менамояд:

“-Зотан одамони донишманд аз байни қашшоқон мебароянд, аммо афсӯс, ки бойбачагон, хусусан махдумон (писарони муллоҳои калон) бештарин аҳмақ, ё ин ки нобакор мешаванд... Ман ҳам агар мадрасаро тамом мекардам, аҷаб набуд, ки ягон чиз мешудам. Афсӯс, ки ҳамин қашшоқии сабилмонда ба ман имкон надод. Ту хон, ба ҳар гуна душворӣ бошад ҳам, хон” (8, 110).

Дар ин сӯҳбат падараш “бекориро баробари мурдан мешуморад”, азхудкунӣ ва фаҳмиши шеърро “чунон ки бачагон наботро макида мазақунон мехӯрда бошанд, лаззат гирифта мехонд”, арзёбӣ мекард (8, 110).

Ин сӯҳбат ба ҳаёт ва фаъолияти минбаъдаи Садриддин таъсири бузург расонида, аз он хурсанд мешавад, ки падараш шеър мегуфтааст ва “барои шоир шудан валӣ - соҳибкаромот будан шарт набудааст” ва ҳамзамон нафраташро ба бекорӣ ва одамони саллаҳои калони олимтарош” афзун мекунад (8, 111).

Ҳамчунин, дар тасвири нависанда лаҳзаҳои ба хатмашққунӣ, хатнависӣ ва хушнависиро ёд гирифтани ӯ хеле ҷолиб ва таъсирбахш ифода ёфтааст. Падараш ба ин мақсад аз бозори Ғиждувон “як қаламдон, ду найқалам, як қаламтарош, як қаламхат, як ҷузъгири мешигӣ, як бандча лос ва чор тахта қоғази машқии хуқандӣ харида дод” (8, 111).

Дар ҳолате, ки хурсандии Садриддинро поён набуд, он дер давом намекунад ва бастаи асбоби харидоришуда аз беэҳтиёт “қаламдони ҷоноҷонаш”, ки барои ӯ аз ҳар чиз азизтар буд, ба чоҳ ғалтидааст”. Аз рӯйдоди ин ҳодиса “монанди модарони фарзандмурда” гирифта, саранҷом роҳгузаре ба имдодаш мерасад ва баъд аз пайдо кардани бастаи қаламдон дубора хурсандиашро интиҳо набуд ва роҳи баёни ҳиссиёти миннатдориро ҷӯён мешуд. Аз чунин меҳрубонӣ ва кори неки як ношинос дилаш ба ҳаяҷон омада, намедонист, ки ба ӯ чи гуна изҳори миннатдорӣ баён намояд. Дар ин вазъият “танҳо чашмони навакак бо андӯҳи бепоёни гирифтаистодаи худро бо остин пок карда, ба он одам табассумкунон менигарист ва ҳис мекард, ки на танҳо лабонаш, ҳатто чашмонаш ҳам бо ҳиссиёти миннатдорӣ табассумкунон медурахшиданд” (8,114-115).

Омили нахустине, ки дар тарбият ва ташаккули Садриддин мақоми махсус дошта нақш гузоштааст, муҳити хонавода, мадрасаҳо, тарбияи падар, дастгирии бародараш Муҳиддин ва Усто-амак, Тўтапошшо ва дигарон мебошад, ки бо ибрати шахсӣ ва таҷрибаи рӯзгор ба ӯ меҳнатдӯстӣ, инсонпарварӣ, эҳтироми шахсони меҳнаткаш ва покизарӯзгор, ҳунардӯстӣ, ҳақталошӣ ва ҳалолкорӣ, ҳазар аз ҳаромхӯрӣ ва мазаммати ҳаромхӯрон, нафрату адоват ба муфтхӯрон ва бедодгаронро парвариш меоданд. На танҳо суҳбатҳои падар бо фарзандаш, балки тамоми ҳаёти ӯ, муносибаташ ба намояндагони синфу табақаҳои ҳукмрон, муомилааш бо муллоҳо, қозиву раисҳо, бою савдогарҳо ва ғайра дар дили Садриддин нисбат ба истисморкунандагон нафрат ба вуҷуд меовард. Падар дар дами вопасинаш ба фарзанди худ чунин васият намуд: «Хон!

Дар чи гуна душворӣ бошад ҳам, хон! Лекин қозӣ нашав, раис нашав, имом нашав! Агар мударрис шавӣ, майлат!... » (8, 170).

Симои падари Айнӣ Сайидмуродхоҷа типпӣ аст, вай танҳо падари ӯ нест. Дар тасвири Айнӣ Сайидмуродхоҷа намоди як табақаи иҷтимоӣ, шахсияти начиб ва фаъол буда, барои ободонӣ, қорам намудани заминҳо, кушодани рӯди Шофирком, эътироз ба беадолатӣ ва хурофотпарастӣ кӯшиш ва тадбирҷӯӣ менамояд.

Хислатҳои муҳимму шоистае, ки Сайидмуродхоҷа дар фарзанди худ тарбия намуд, ба зиндагӣ муносибати кунҷковона доштан, дар бораи ҳар як ҳодисаи ҳаёт фикри мустақил пайдо кардан, ба муҳит аз нуқтаи назари танқид нигоҳ кардан иборат буд. Вай ба фарзандаш бомантиқ ва мустақилона фикр карданро меомӯхт, афсонаҳои деғу ачинаро ба манфиати ташвиқи мафкураи худ истифода бурдан, одамонро тарсонда ва тарсончак кардан, бо баҳонаи бастанӣ деғу ачина аз мардум пул ҷамъ намуданро як таҷрибаи аҷиб дурӯғ будан дониста, сеҳрангезии афсонаҳоро фош карда, мавҷуд набудани деғу ачинаро бо ҷасорат ва фикри бардам собит месохт. Бешубҳа, чунин рафтор ва афкори пешқадам ба Садриддин таъсири хуб гузошта, дар ҳолатҳои гуногун мустақилфикрӣ, назари танқидӣ ва соҳибандешагиро зоҳир намуда, ба дарки масоили мухталифи зиндагӣ, муносибат ба падар, домоллои кунҷакӣ, шарикдарсон, равшанфикрон, тамошои тарфбозӣ, тамошои ҷавкии дабдабанок ва ҷашмрабои амир, ба сухани бародари худ гӯш андохтан, сухани мӯйсафедони деғуро шунидан, ҳамеша фикри мустақиле дорад. Мушоҳидакорӣ ва муносибати танқидии аз ҳаёт, воқеоти замони зиндагӣ ва тарбияи падар ҳосилшуда, барои фаҳмидани моҳияти ҳодисаҳои атроф ва ташаккули характери ӯ мусоидат менамояд.

Ин падида дар қисми сеюм ва чоруми асар дар ҳаёти мустақилонаи шаҳр ҳис карда мешавад. Баъди ба Бухоро омадани Садриддин дар гӯшаву канорҳои гуногуни шаҳр ҳама чизро бо диққати тамоми аз назар

мегузаронид. Ҳар чизе, ки ба тақдири одамон дахлдор буд, нодида намегирифт. Ин аст, ки дар баҳо додани вазъият ва фаҳмидани ҳодисаҳо аксар вақт хато намекунад, соҳиби чашми тезе мебошад, ки муҳимтарин тарафҳои ҳодисаро зуд мушоҳида мекунад.

Саимурадхоҷа ба Садриддин мушоҳидакорӣ, даққиқназарӣ, зиракӣ, кунҷковӣ хотира ва ҳофизаи қавӣ пайдо карданро тарбия намуда, таъкид менамояд, ки «ҳар чизро, ки бинӣ, бо диққат зеҳн монда нигоҳ кун, ҳар гапро, ки шунавӣ, бодиққат гӯш андоз ва агар касе бо ту чизе гӯяд ё коре фармояд, фаҳмида бошӣ ҳам, дубора пурсида ба ёд гир» (8, 149).

Парвардани чунин хислат ва рафтор барои ташаккули минбаъдаи характер ва шинохти шахсияти ӯ мусоидат менамояд. Ба ин маънӣ, нависанда дар “Ёддоштҳо” доимо аз чунин хислатҳояш ёдовар шуда таъкид менамояд, ки ба кунҷковӣ ва ба фаҳмидани ҳар чиз ҳавасманд буда, ҷойҳои норавшанмондаи ҳикоя, суҳбату афкори иҷтимоиро фамида мегирифт, худро кунҷков ва шаккок номида изҳор медошт, ки “табиатан кунҷков ва шаккок буда..., корҳои аз одат берунро то ба чашми худ набинад, бовар намекард» (9, 541).

Дар мадрасаи Мири Араб бародарон Маъсумхоҷа (лақабаш Махдуми Гав) ва Пирак барои тақвияти афқору андеша ва кушода шудани чашми Садриддин дар айёми кӯдакӣ ва наврасӣ нақши муайян гузошта, кунҷковона бо аҳволи шаҳр, бо тартиботи ҷорӣ, бо ҳоли мардум шинос шудан ва аз Мулло Туроб омӯхтани забони русиро фаҳмонда буданд. Махдуми Гав дар тасавури нависанда шахси «бисёр ҳалим, нарммуомила ва кушодапешонӣ буда, бо як дидан муҳаббати ҳар касро ба худ ҷалб мекард. Лабонаш ҳеҷ гоҳ аз табассум ва чашмонаш доимо аз нигоҳи меҳрубона ҳолӣ набуд» (8, 225).

Пирак бачаи зирак, таҷрибанок ва кунҷков буда, бо таъсири бародараш Махдуми Гав ба ҳодисаҳои атроф бо диққат назар дӯхта, сабаби онҳоро пурсуҷӯ мекунад. Аз ҳамин сабаб, ӯ бо Садриддин дӯстӣ пайдо намуда, ба якдигар наздик мешаванд, унс гирифта ҷӯра мешаванд.

Нахустин суҳбати онҳо шиносӣ бо калимаҳои дар қағаз сабт намудаи Пирак аст, ки бинобар сабаби дағал навишта шудани хат хондан барои Садриддин душвор буд. Садриддин нав ба шаҳр омада буд, аммо зеҳни тез ва шавқи омӯзиш дошт ва аз Пираки таҷрибаноку зирак бисёр чизҳо, аз ҷумла, калимаҳои русиро ёд мегирифт. Аммо, бинобар сабаби ба таъқиби муллоҳо ва ҳокимон дучор шудани Мулло Туроб ва кушта шудани ӯ имкон надод, ки ин ду кӯдак омӯхтани забони русиро давом диҳанд. Дар натиҷа, онҳо ба беадолатӣ ва даҳшатҳои муҳит шинос шуда, ба расвоию ваҳшатҳои замон нафрат пайдо карда, нисбат ба низом ва қоидаҳои Аморати Бухоро назари интиқодӣ пайдо карда, ба хорию зории мардуми одӣ дилашон месӯзад ва аз ин чиҳат нафрати бепоёни худро нисбат ба он зоҳир менамоянд. Пирак бо «ҷуссаи назарногир ва чеҳраи бемормонанд шавқи чизомӯзӣ дорад». Бинобар ин, Садриддин ба ӯ эҳтиёткорона ва дилсӯзона муносибат карда, саводомӯзӣ, хатнависӣ ва китобхониро меомӯзонад.

Омили дигаре, ки инкишофи фикрӣ, ташаккули характер ва шахсияти Садриддинро таъмин ва муайян намудааст, таъсири афкори адабӣ, муҳити ҳунармандӣ ва маърифатпарварии Бухоро буд. Барои амалӣ шудани ин ҳадаф нақши созандаро падараш Сайидмуродхоҷа, Тӯтипошшо, Усто - амак, Ҳабиба, равшанфикрон ва ҳунармандон бозидаанд. Махсусан, Тӯтипошшо ба воситаи беҳтарин намунаҳои адабиёти даҳанакии халқ ба инкишофи тахайюли ӯ ва нисбат ба эҷодиёти меҳнаткашон эҳтиром пайдо кардани вай сабаб шуда буд. Афсонаҳои шавқовари Тӯтипошшо, ки ақлу хирад, тахайюлотии рангин, санъати баланди халқро ифода менамуданд, Садриддини ҳассосро ба худ мафтун карда буданд. Назокат ва дилчаспии ин афсонаҳо, мазмуни аҷиби онҳо ақли кӯдаконаи ӯро ба ҳайрат оварда, ба дилаш завқ меод. Ҳабиба бошад, бо фавқуллодагии худ диққати Садриддинро ҷалб карда буд, эҳсосот ва хислатҳои худро ба воситаи шеър ифода мекард. Шеърхонии Ҳабиба дар хотири Садриддин чун ифодаи қаҳрамонӣ ва собитқадами Ҳабиба, ки сазовори тақлид башад, нақш

баста буд. Ҳабиба дар дили Садриддин на танҳо нисбат ба адабиёт муҳаббат пайдо кунонид, балки ба воситаи шеърӣ Ҳофиз хислати муҳимми шахси озод ва мустақил «даст аз талаб надоштан»-ро ба ӯ гузаронид. Дар баробари ин, шеърҳои падар дар ӯ нисбат ба «одамони девсор» нафрат бедор мекард, нотарсӣ ва ҷасорат, меҳнатдӯстӣ ва хайрхоҳӣ ба меҳнаткашонро таълим меод. Ин шеърҳо мазмуни иҷтимоӣ дошта, идеалҳои олиӣ ҷамъиятиро тараннум менамуданд. Ба ин восита, падар мехост, ки фарзанди худро дар руҳи ҳамин ғояҳо тарбия кунад ва ба ин матлаб муваффақ шуда тавонист. Садриддин тадриҷан на танҳо нисбат ба шоирон ҳурмати самимии кӯдакона ва ба дидани онҳо иштиёқ пайдо карда, сирри шеърӣ шоирӣ аз падар пурсучӯӣ намуд, балки дар ҳамон солҳо боре «дар дилаш гузашт, ки ман ҳам шоир шуда метавониста бошам ё не?» (8, 112).

Садриддин дар тасвири нависанда айёми наврасӣ, яъне 12 - 14 солагиаш дар мадрасаи Мири Араб як ҷавони зирак, кордон ва боҷасорат шинохта шуда, ақлу фаросаташ қавӣ, ҷиддӣ ва қатъӣ мегардад, андӯх ва мусибати ногаҳонӣ, мушкилоти зиндагӣ ва муҳити ноорому пуршиканча пажмурда ва маҳв накард, балки баръакс боиси такомули характер ва шахсияти вай ва зоҳир шудани беҳтарин хислатҳои мегардад. Барои Садриддин рӯзҳои беморӣ ва вафоти падару модар санҷиши сангини зиндагӣ ва фавқулодаву азиятнок буда, он бо матонат, таҳаммул ва сарбаландона мегузарад ва барои зиндагии минбаъдаи ӯ замина мегузорад. Ҳаёти ин давраи Садриддин бо ҳамроҳии бародараш дар муборизаи зидди мушкилот ва муҳтоҷию камбағалӣ ва меҳнати вазнини тоқатшикан, бетартибӣ ва бемантиқии низоми таҳсили мадраса обутоб ёфта, дар мадраса бо муллобачагону шарикдарсонӣ давлатмандӣ ғиждувонӣ шинос шуда, се рӯзи таътил (чоршанбе, панҷшанбе ва ҷумъа) ошпазӣ ва ҷомашӯӣ мекунад, ҳуҷраи онҳоро мерӯбад, супоришҳои нафратро иҷро менамояд (8,215-217; 9, 109-110 ва ғ.).

Дар мадраса аҳволи моддиву муҳити вазнин мавҷуд буд, домуллоҳо мефармуданд, ки дар сармо дар ҳавои кушод риёзат кашида, тӯтивор дарсҳоро такрор намуда аз худ кунанд, « чунки ин роҳи ба даст овардани илм аст ва дар роҳи илм ҳар қадар, ки риёзат ва азоб кашӣ, ҳамон қадар фоида мебарӣ» (8, 219).

Садриддин дар қатори талабагони хурдсоли дигар ҳар шаб баъд аз шом дар рӯи сахна нишаста, бо овози баланд дарс такрор мекард, дар шабҳои барф ҳам такрори рӯисаҳнаи худро тарк намекард, дар рӯи санги яхмонанд чорзону ё дузону нишаста, дарсҳоро такрор мекард дар ҳолате, ки либоси дуруст ҳам надошт. Ин аҳволи тоқатфарсо ва азиятноки мадрасахониашро чунин ифода месозад: “Маҳсӣ надоштам, як кафши сарипоии маҳаллидӯхт доштам, ки аз вай об мегузашт ва намро ба худ мекашид. Хоҳ дар такрор бошад, хоҳ дар кӯча, аз рӯи курта як ҷомаи пахтадор пӯшида, бо як қабат лозимӣ мебаромадам. Бо вучуди ин маро дар он вақтҳо сармо назад ва ҳатто зуком ҳам нашудам. Аммо бе маҳсигӣ маро бисёр азоб медод ва пойҳоям торс-торс кафида, замини саҳти дандонкашӣ кардашуда барин мешуд. Дар рӯзҳои барфу борон, вақте ки ба рӯи кӯча ё мадраса бароям, кафшам пур аз барфу борон мешуд ва аз кафидагиҳои поям гӯё, ки бо корд чок карда бошанд, хун шорида мерафт» (8, 219).

Дар чунин вазъияти душвор Садриддин маҷбур мешавад, ки рағани шамъи сӯхтаро ба рӯи ҷароҳати кафидаҳои пойҳояш чакра-чакра рехта озорро таскин диҳад. Дар баробари ин, ба ин ҳама душвориҳо ва пойбараҳнагӣ тақат намуда, аламаш зиёдтар дар он зоҳир мегашт, ки аз сесад нафар муллоҳои хатмкардаи мадрасаи Мири Араб аксараш шеър ва адабиётро дуруст намефаҳмиданд, пастзеҳн ва кӯрсавод буданд. Вай ин ҳама душвориҳоро «ба умеди муллои хуб шудан ба осонӣ ба гардан мегирифт» (7, 220).

Садриддин мушкилоти зиёд ва пурмашаққатии айёми хурдсолиашро ба таъсири он зиндагии саҳт, ки дар хурдсолӣ ба сараш афтада буд, паси

сар намуда, гоҳо асабӣ ва аз зиндагӣ бисёр дилтанг мешуд, баъзан дар шабҳои танҳои баъзе шеърҳои марсиямонанди шоирони гузаштаре хонда барои холи кардани дили худ мегирифт.

Ин айёми зиндагии Садриддин дар “Ёддоштҳо”, дар мадрасаҳои Мири Араб ва Кӯкалтош таҷассум ёфта, бо ҷавонони гуногун, одамони наҷибу ғариб, шоирону суҳандонон Нарзуллои Лutfӣ, Абдулмаҷиди Зӯфунун, Саидхоҷаи Гулшанӣ, Азизхоҷаи Азиз, Ҳомидбеки Ҳомид, Абдулхоҷаи Таҳсин, Азими Сомӣ, Мирзоҳаити Саҳбо, Қорӣ Абдулваҳоб, Қорӣ Усмон, Мирзо Иброҳим, Қорӣ Шариф, Ашрафҷон, Ҳомидхоҷа ва дигарон ошно ва ҳолдон шуда, аз фазои мазҳабӣ ва рукуду сукути Мулло Абдусалом раҳо меёбад. Бартарӣ ва муҳиммияти ин давраи зиндагии Айнӣ дар он зоҳир мегардад, ки аҳли маҳфили дӯстону шарикдарсон бештар таваҷҷуҳ ба адабиётфаҳмӣ, шеърхонӣ, сурудхонӣ, байтбарак, дилхушии “Ҳа бозӣ”, зарбулмасалу мақолгӯӣ намуда, чорабиниҳои қашшоқона, базми чамшедӣ ташкил менамуданд. Шартҳои дилхушии “Ҳа бозӣ” “ҳа” нагуфтан, балки “оре” ё “бале” гуфтан буд. Аҳли маҷлис ва дӯстон ҳангоми суҳбат ҳамеша хислату ҳӯву рафтору гуфтори ноҳубу пасти дарбориёну ҳокимони шаҳру рустоҳоро танқиду масхара мекарданд. Аз ин рӯ, ин мадраса “ғайбатхона” ном гирифта буд.

Садриддин дар ин даврон бо мардуми одӣ, баҳусус ҳунармандони базмиҳои савту наво ошноӣ пайдо намуда, аз олами мусиқӣ ва савту наво баҳра мебардошт. Бегоҳӣҳо пас аз дарс ва рӯзҳои таътил гирди ҳам омада, маҷлисиҳои савту наво созмон дода, аз ҳунари овозхонии Камоли Ҳофиз, Начми Ҳофиз, Ҳомид Савтӣ, Раҳматхоҷаи Танбӯрӣ баҳраҳо мебардоштанд. Дар ибтидо ба муҳити зиёиёни пешқадам дохил шуда, на танҳо сомеи суҳбати онҳо буд, балки баъдтар ҳамшарикӣ суҳбату фаъолияти онҳо шудан гирифт. Садриддин бори нахуст соли 1900 бо дидори ҳофиз ва шашмақомхони маъруф Ҳочӣ Абдулазизи Самарқандӣ низ мушарраф мешавад.

Дар ҳамин асос, омили сеюми ташаккули хислатҳои Садриддин ва шуури иҷтимоии ӯ таъсири шоирон, равшанфикрон ва зиёиёни пешқадам буда, барои шинохти шахсият ва бозтоби чеҳраи ӯ мақоми арзанда дошт. Таъсири зиёиёни пешқадам ба Садриддин, хусусан, аз аввали қисми сеюми «Ёддоштҳо», дар айёми наврасиаш, яъне соли дуюму сеюми хониш шурӯъ шуда, минбаъд қувват гирифт. Вай ба зиндагонии шаҳри Бухоро бештар ошно шуд, тамошои шаббозорҳо, овозхонию қиссахонии мардуми шуббадабоз ва ҳунарнамоии гардишгарони лаби Ҳавзи Девонбегӣ, гаштугузори Наврӯзӣ дар Ширбадан, сайри гули лола, гӯштигирӣ ва монанди инҳо барояш то андозае таъсиргузор буд ва бо тамоми рағбат ба ҳаёту афкори онҳо чашми ибрат медӯхт. Аз нахустин рӯзҳои ба муҳити зиёиёни пешқадам дар ҳавлии Шарифҷон Махдум дохил шуданаш мушоҳидакор гардида, дари анҷумани шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкорон барояш кушода шуда, тарзи зиндагӣ ва фикру ақидаҳои онҳоро бо диққати тамом меомӯхт. Дар ин ҳавлӣ, ки дар ҳақиқат «мактаби адабиёти ҳамин давра» (8, 228) маҳсуб меёфт, ҳар ҳафта се бор машҳуртарин донишмандон ва адибони Бухоро ҷамъ омада, маҳфили шабнишиниҳои адабӣ меоростанд. Дар ин мактаб Садриддин дарси одамият ва маънавият омӯхта, соҳиби ҳавлиро «аввалин тарбиятгари маънавии худ» (8, 50) ҳисобида, аз китобхонаи Шарифҷон Махдум, ки бойтарин китобхонаи хусусии шаҳри Бухоро ва хазинаи маълумоти беинтиҳо буд, баҳравар мегардид.

Муносибати навозишкорона ва инсондӯстонаи Шарифҷон Махдум ва суҳбату баҳсҳои Яҳёхоҷа, Зӯфунун, Гулшанӣ, Ҳомид, Мирзо Азими Сомӣ, Ҳомидхоҷаи Меҳрӣ, Иброҳими Субҳӣ, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ва дигарон на танҳо доираи бинишу дониши ӯро рӯз то рӯз васеъ карда, бо муҳити илму адабиёти замон ва шеърӯ шоирони пешқадам дохил намуд, балки бари инкишофи шуури иҷтимоӣ ва худшиносии ӯ низ заминаи қавӣ

гузошта, руҳияи норозигӣ ва эътирози зиёиёни мазкур ба Садриддин ҳам «бе таъсир намонда буд» (8, 25).

Ин омилҳо табъу завқ, маҳорату ҳунар ва истеъдоди асили адабии ўро ташаккул ва инкишоф дода, барои минбаъд ба дараҷаи шахсияти наҷиб ва чеҳраи мондагори таърих расидани вай мусоидат намуданд.

Дар ҳақиқат, дар қисмҳои сеюм ва чоруми “Ёддоштҳо” мавқеи ў дар инкишофи воқеаҳо торафт камтар шуда, тасвири хислатҳои ў аксаран аз маркази диққати нависанда берун мемонад. Қаҳрамони асосӣ дар лаҳзаҳои чудогона пайдо шуда, пас аз андаке боз аз назар ғоиб мегардад ва мавқеи асосиро шахсони дигар ишғол намуда, танҳо барои пайванди воқеа ва эпизодҳо фаъолият менамояд. Дар он солҳои таҳсили мадрасагӣ ба муҳити зиёиёни пешқадам ворид гаштани Садриддин боиси аз мардуми одӣ дур шудани ў нагардида, дар пеши назараш рӯз то рӯз ҷиҳатҳои нав ба нави ҳаёти меҳнаткашон, бенавоён, муздурон ва камбағалону یتимон кушода мешуд.

Айёми мадрасахонӣ ва баъд аз он, ки дар қисмати сеюм ва чоруми «Ёддоштҳо» тасвир шудааст, ду қувваи асосӣ дар ташаккули шуур ва бозтоби шахсияти вай нуфуз пайдо кард. Дар навбати аввал афкори донишмандони намоён, шоирони забардаст, муллобачагони равшанфикри хуштабъ, зиёиёни пешқадам ва баъдан ҳаёти ҳунармандон, мардуми одӣ, аҳли касабайи гуногуни шаҳр ва деҳқонон дар тарбияи маънавии ў саҳми намоён гузоштанд. Дар ин замон Садриддин дар базмгардиҳо бо олуфтаҳои Бухоро, ҳунармандону косибон, мардикорон, аробакашону машкобҳо ва монанди инҳо наздикӣ пайдо карда, бо онҳо ҳолдон шуда, аз одамгарӣ, мардигарӣ, хоксорӣ, дӯстиву вафодорӣ, хушмуомилагӣ ва хушсухании онҳо мутаассир мегашт. Ин аст, ки ў дар устохонаи кафшдӯзӣ, корхонаи рехтагарӣ ва дӯкони чарчинфӯрушӣ аз аҳволи вазнини косибон, меҳнати тоқатфарсои онҳо, аз толону тороҷи хӯҷаин ва ноинсофии устокорҳо хабардор шуд, беадолатӣ ва даҳшати бисёреро дид, шабона бо фикру мулоҳизаи аҳволи вазнин ва тоқатнопазири онҳо ғамгин ва

ошуфтахотир шуда хобаш намебурд. Таассуроти ўро аҳволи мардumi одӣ ва меҳнаткаш, ки аксаран вазнину шиканчаовар мутаассир сохта, мушоҳида аз ноинсофиҳои ҳукмдорон, мардумозорӣ, норозигии рӯзафзунӣ халқ ва зиёиёни пешқадам дар дили ў шарораи нафрату адоватро меафзуд. Ба назари Садриддин фочеаи ба сари Нурмуҳаммади деҳқон омада, сангсор шудани аробакаши бегуноҳ даҳшатноктарин воқеа буд ва таваччуҳи ўро ба мардumi одии бепаноҳ ва бегуноҳ даҳчанд зиёд карда, нафраташро ба рӯҳониёни мутаассиб ва ҳокимони ҷаҳолатпеша бештар намуд. Чунин вазъият ўро ғамгин гардонид ва аз ин воқеа бенатиҷа мондани фаъолияти Ҳоҷӣ Маҳдум, асар накардани шикояти зиёиён, оқибати пурфоҷиаи худи Мулло Амон ва монанди инҳо тиннаташро ба маъюсӣ ва ноумедӣ оварда, дар муҳити беадолатӣ ва даҳшатҳои замон то андозае худро очиз меконид.

Садриддин дар назди худ мақсади ҷиддие мегузорад, ки барои ба даст овардани он мубориза хоҳад кард. Вай бо дили пуршӯр ва рисолати хуҷаста аз он ғизои маънавие, ки аз намояндагони халқ ва зиёиёни пешқадам мебардошт, рӯҳан қавӣ мегардид, ки саранҷом чунин қувваю иқтидори ҷисмонӣ ва маънавӣ ўро ба манзили мақсад расонид. Вай шахси ҷӯянда, кунҷков, зирак, серғайрат ва мушоҳидакор буд ва нисбат ба тартиботи замона норозигӣ ва нафрат ҳосил намуд, моҳияти ҳодисаҳои замонро эҳсос карда, дар ҳаёт роҳи пуршараф ва ҷовидро пайдо намуд.

Ба ҳамин тариқ, С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» тавассути офариниши симои Садриддин орзуи чандинасраи халқ ва мунавварфикрони тоҷикро дар марҳилаи ҳассос ва тақдирсози охири асри XIX ва ибтидои асри XX воқеъбинона инъикос намудааст. Вай бо иродаи қавӣ дарк намуда буд, ки хирадмандони гузашта бо вичдон ва тафаккури бедор ва биниши саршори хидмат ба халқ маҳсули эҷодӣ, маърифати шинохти таърих ва мероси маданияро ба хизмати имрӯзу фардо гузоштаанд. Дар ин радиф ҳанӯз саҳифаҳои пурсӯзу гудози ҳаёташ, ҳадафу ниятҳои кори эҷодӣ, дунёи

пурмашаққату пурандӯҳи дили ғампарвараш нокушода ва сабт нашудааст. Табиист, ки вай дар даврони шикасту ворунӣ таърихӣ бо сари пуршӯр ва дили зинда ҳамеша аз миёни зиддият ва ғоҷеаҳо бо ғазабу изтиробӣ беандоза ба сӯйи озодӣ ва инсофу адолати иҷтимоӣ рафта, зулму уқубатҳоро таҳаммул карда, дар роҳи мубориза қадам ниҳодааст. Вай ба хубӣ дарк намуда буд, ки то рӯзҳои вопасини ҳаёт барои маъно ва аҳаммияти кору меҳнати адабиаш, навиштани қисмати панҷуми «Ёддоштҳо» –ро анҷом диҳад. Дар он суҳан ва ангезаи ҳаёл аз даврони пур аз ҷӯшу хурӯши дар хотираи ғавқулодаи қавиаш нақш баста мерафт. Аммо, дар ин айём ногузирии байни тақдир ва орзуи ҳаётро эҳсос намуда, қадру қиммат ва сазовории шахсияти наҷибашро дар ниҳояти амр аз муқовимат ба қисмати сарнавишту ҳаққи зиндагӣ медонист. Мутаассифона, «Ёддоштҳо» нотамои монд ва маълум нест, ки он худшиносӣ ва озодаандешӣ ба амалиёту фаъолияти минбаъдаи муаллиф боз чи дигаргунӣ ва тафаккури созандаро ба вуҷуд меовард.

Дар ҳамин асос, таҳқиқ ва баррасии масоили зикршуда чунин натиҷагирӣ мешавад:

1. Шахсияти адабӣ, симои ҳунари ва рисолати иҷтимоӣ фарҳангии Садриддин Айнӣ дар заминаи фаъолияти адабии маҳорати эҷодии ӯ бунёд ва вобастагӣ дошта, зиндагинома ва фаъолияти эҷодӣ дар даврони ҳассос ва марҳилаи тақдирсозии таърихии халқи тоҷик сипарӣ гашта, симои наҷибаш дар осори адабиаш, махсусан дар «Ёддоштҳо» мунъакис гаштааст.

2. Симои муаллиф дар «Ёддоштҳо», ки қаҳрамони асосии асар аст, мавқеи шоиста дошта, ташаккул ёфтани характери вай яке аз масъалаҳои муҳимми асар мебошад. Муаллиф диққати асосиро ба тасвири ҳаёти халқ ва муҳимтарин ҳодисоту рӯйдодҳои замони дода, хотироту ёди аҷдодон, саргузашти пурғоҷеаву ноором ва талхи худ, ҳаёти мадрасаҳои Бухоро, тарзи таълиму тадрис ва барномаҳои дарсӣ, ҳаёти табақаҳои гуногуни

аҳолӣ, ҳаракат ва норозигиҳо ба муқобили ҷабру зулм, беадолатӣ, фасод, ваҳшонияти муҳити иҷтимоиро тасвир менамояд.

3. Дар “Ёддоштҳо” анъанаи ёддоштнависиро дар заминаи намунаҳои насри ёддошти адабиёти тоҷикӣ рус давом дода, симои қаҳрамони асосиро аз ибтидо то интиҳои асар тавассути манзараҳои вусъатноки ҳаёти иҷтимоӣ ба тарзи гуногун тасвир намуда, орзуи деринаи ӯро ба сифати нависандаи воқеъбин ва ҳақиқатнигор амалӣ сохтааст. «Ёддоштҳо» ҳасти соҳибасарро мунҳасир намекунад, аз шахсияти муаллиф ва вичдонаш ҳикоят намуда, бо шӯру ангезаи ботинӣ тавбаам гашта, боиси шуҳрати оламгири ӯ гаштааст.

4. Ташаккули характери Садриддин дар заминаи воқеот ва манзараҳои зиддиятноки ҳаёти иҷтимоии замони кӯдакӣ ва ҷавонӣ дар Бухоро сурат гирифта, дар зери таъсири омилҳои муайян ба дақиқназарӣ ва соҳиббандешагӣ соҳиб шуда, тасвири ҳодиса ва ашхоси муайяни таърихро василаи биниши хислати қаҳрамон қарор дода, биниши рӯйдодҳои ҳаёти воқеӣ чехраи адабии вайро равшан намудааст.

5. Омилҳои ташаккули шахсият ва бозтоби симои адиб дар заминаи маҳорату ҳунар ва истеъдоди асили адабии ӯ ташаккул ва инкишоф ёфта, барои минбаъд ба дараҷаи шахсияти наҷиб, чехраи мондагори таърих, адиби тавоно ва бунёдгузори насри модерности тоҷикӣ шинохтан мусоидат намудааст.

БОБИ Ш

ТАҲҚИҚИ ОСОРИ АДАБӢ, ШИНОХТИ ШАХСИЯТ ВА БОЗТОБИ СИМОИ АҲМАДИ ДОНИШ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ

3.1. Таҳқиқи осори адабӣ ва шинохти шахсияти Аҳмади Дониш

Ҳар як фард мавлуд ва маҳсули иҷтимоӣ ва айни замон омил ва муҳаррики ҷомеа низ мебошад. Дар ин замина завқ ва ибтикороти афроди эҷодкор ва ҳунарманд ба ҳукми он чи аз таърих бармеояд, дар таҳаввул ва такомули воқеоти ҳаёт ва дигаргунсозии ҷаҳон то андозае таъсиргузор аст. Дар ин раванд қудрати ибдоӣ ва эҷоди афрод аз таъсири муҳит ва наҷод дар падидоварии завқу ҳунар муассиртар ва мондагор будааст.

С. Айнӣ дар баробари хидматҳои бузурги таърихӣ дар поягузориву пешрафти адабиёт ва фарҳанги нави тоҷик, шинохти осор ва шиносонидани шахсияти чехраҳои намоёни адабию таърихӣ чун Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Саъдии Шерозӣ, Камоли Хуҷандӣ, Алишери Навоӣ, Зайнидин Маҳмуди Восифӣ, Мирзо Абдулқодир Бедил ва Аҳмади Дониш ва дар тарбияи як зумра адибону олимони ва зиёиёни тоҷик, аз қабили Б.Ғафуров, С. Улуғзода, Ҷ. Икромӣ, М. Турсунзода, А. Деҳотӣ, А. Мирзоев, Р. Ҳодизода ва дигарон низ саҳми калон гузоштааст. Дар ҳақиқат, С. Айнӣ монанди боғбони гулдаст ба ҳар як ниҳоле, ки дар бӯстони илму адаб ва маданияти тоҷик сабз мешуд, бо камоли эҳтиёту ғамхорӣ муносибат мекард ва аз ин ҷост, ки он ниҳолҳо ба дарахтҳои боровар табдил ёфтанд.

Садриддин Айнӣ- нахустин Қаҳрамони Тоҷикистон, поягузор ва қофиласолори адабиёти муосири тоҷик, академик, забоншинос ва адабиётшиноси мумтоз буда, ҳамчун фарзонафарзанди миллат, шахсияти барҷаста ва чехраи дурахшоне аст, ки дар ҳувият ва худшиносии миллии

халқи тоҷик, офаридани осори безавол ва арзишманди бадеӣ тавфиқ ёфтааст ва ҳамчун ходими намоёни ҷамъияти давлатӣ, адиби маъруф, пайвандгари адабиёти пешазинқилоб ва муосири тоҷикӣ, эҷодкори асил ва инсонии ҷасоратманд маҳбуби халқу маъруфи даврон гардидааст. Дар ин робита шахсият ва симои наҷибу неруманди Садриддин Айни тимсоли барҷастаи арҷгузории хидматҳои беназираш барои ҳувият ва худшиносии тоҷикон буда, дар осораш баҳри пойдории арзишҳои ахлоқиву ҳунари ва бақои умри халқ хидмат намуда, дар замони эҳёи таърихиву фарҳангӣ ба диди мушаххаси зебоишинохтӣ ва ғояҳои иҷтимоӣ тарҳу таровати тоза гузоштааст.

Садриддин Айни симои дурахшон ва фарҳангсолори бузурги халқи тоҷик буд ва аз афкори адабиву фалсафии ҷеҳраҳои бузурги фарҳангӣ - Аҳмади Дониш ва Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё баҳраҳо бардошта, бо рушанфикрон, озодандешон ва ҷадидон пайравӣ ва ҳамкорӣ намудааст. Мактаби адабии Айни ба наслҳои имрӯзу оянда ҳамчун такаҷоҳ ва сарчашмаи зулолу покиза ҳамеша хидматгузор буда, дар омӯзиши осори ғановатманд ва шинохти тамаддуну фарҳанги бостониамон нақши мондагор дорад.

Ин нуқта басо муҳим аст, ки ба таъкиди Абдулҳамиди Самад “ агар мисли устод халқро наомӯзем, ба мардум мисли гӯшту нохун пайванд ва аз ғаму нишот, тарзи зиндагӣ, орзуву омолаш огоҳ набоем, аз сарчашмаҳои маънавии ҳазорсола об нахӯрем, асари мо бепоя, бенамак бешира ва нокиро мебарояд” (50, 368).

Табиист, ки осори адабии ҳар як адиб баёнгари вазъ ва руҳияи ҳаёту ақидаҳои иҷтимоии ӯ буда, зуҳуроти фикру андеша ва ҷаҳонбинии ӯ мебошад. Ғояи эҷодиёти санъаткор дар пайвастагӣ ба зиндагинома, муносибат ба ҳодисаҳои иҷтимоӣ ва набзу руҳи замони тасвирёбанда ифода меёбад. Тавассути шахсияти адиб ва пайвастагии ҷаҳонбинии вай тахайюлоту андешаҳо, диди амиқи муносибатҳои инсон ба ҷамъият, таносуби шахсу ҷамъият, масъулияти фард дар назди иҷтимоӣ ба сифати

неруи созанда ва устувор ифода меёбад ва дар санъат ва шеър шахсият чизи асосӣ мебошад.

Сарнавишт ва фаъолияти илмию эҷодии Аҳмад ибн-ан-Носир ас-Сиддиқӣ- ал- Ҳанафӣ ал-Бухороӣ, машҳур ба Аҳмад Махдуми Дониш (1827-1897) нависанда, шоир, донишманд, маорифпарвар, таърихнавис, мунаққид, хаттоту китоборо, наққош ва ходими намоёни ҷамъиятӣ дар яке аз марказҳои таърихию фарҳангии Осиёи Миёна – Бухоро ва дар даврони ноороми сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва илмию фарҳангии мардуми Осиёи Марказӣ, ҳамзамон муҳимму ҳассоси тақдирсози адабу фарҳанги халқҳои ин сарзамин, ки бешубҳа ба бедориву худшиносӣ ва инқилоби фикрии мардум дар оғози садаи бистум заминаи қавӣ гузошта, ҳукумати хонадони манғития (1753-1920), махсусан ҳукумати Мир Сайид Насрулло (1826-1860), Мир Сайид Музаффар (1860-1885) ва Мир Сайид Абдулаҳад (1885-1911) ҷараён гирифтааст. .

Зиндагию фаъолияти илмию эҷодии аллома Аҳмади Дониш дар яке аз давраҳои тақдирсоз ва ҳассоси таърихи Аморати Бухоро гузаштааст. Замони зиндагии Аҳмади Дониш симоҳои намоёни адабу фарҳангии мардумони Осиёи Марказӣ чун Абдулқодирхоҷа Савдо (1823-1873), Шамсиддин Шоҳин (1866-1895), Абай Қунанбой (1845-1904), Токтогул Сотилған (1864-1933), Чунайдулло Ҳозиқ (1800-1843), Зокирҷон Фурқат (1858-1908), Чукан Валихон (1835-1865), Аваз Утар (1884-1919), Муҳаммад Аминхоҷа Муқимӣ (1856-1903), Ҷамбул Ҷабай (1846-1945), Тошхоҷа Асирӣ (1864-1916), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ (1889-1929), Садриддин Айнӣ (1878-1954) ва дигарон зиндагию фаъолият намуда, бо осори бадеӣ дар таърихи афкори иҷтимоӣ фарҳангии садаи XIX ва оғози садаи XX – и Осиёи Марказӣ нақши муассир гузоштаанд.

Аҳмади Дониш аз симоҳои намоёнтарини илму фарҳанги қарни XIX дар аморати Бухоро маҳсуб меёфт. Мавзуи меҳварии афкори Аҳмади Дониш ислоҳоти иҷтимоӣ ҷомеа буд ва таҳқиқи фаннии он пас аз солҳои панҷоҳум ба миён омада, андешаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ, тафриқаандозии

динию мазҳабӣ, ки дар осори гаронмояи Аҳмади Дониш баён шудаанд, то ин давр дар шакли муқоисавию татбиқӣ ва таҳлили бунёдӣ омӯхта нашуда буд. Аввалин муҳаққиқе, ки муҳити таърихию илмӣ, адабӣ ва фарҳангии замони Аҳмади Донишро дақиқ дарк намуд, Садриддин Айнӣ буда, ба мероси гаронмояи аллома Аҳмади Дониш аз наздик шинос шуд ва ба омӯзиши шахсияту осори ин нобиға, “доҳии модарзод” ва “ситораи фурӯзон дар осмони тираи Бухоро” бо ихлос ва иродатмандӣ тавачҷуҳ зоҳир намуд.

Аҳмади Дониш аз худ осори гаронмоя, аз қабилӣ «Наводир- ул- вақоеъ», «Рисола дар назми тамаддун ва таъовун», «Номус-ул-аъзам» («Меъёр-ут-тадайюн»), «Рисола фи аъмол- ил- кура», «Зич», «Рисолаи хат ва хаттотӣ», «Манозир-ул-кавокиб», «Таъодули хамсаи мутаҳаййира», «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития» ва ғайра ба мерос гузошт, ки дар таърихи афкори иҷтимоию сиёсӣ, илмӣ ва адабию эстетикӣ мо ҷойгоҳи хоса доранд.

Муҳимияти мероси гаронмояи аллома Аҳмади Донишро Садриддин Айнӣ чун аввалин пешоҳанги омӯзиши шахсияту осори нобиға дар асарҳои таърихию адабияш, дар «Намунаи адабиёти тоҷик», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» ва махсусан дар «Ёддоштҳо» жарфназарона ба миён гузошт.

Масъалаи мураккабе, ки диққати аҳли илму адабро дар ин солҳо ба худ ҷалб намуд, ин омӯхтани осори адабӣ, шахсият, ақидаву ҷаҳонбинӣ ва дар ҳамин асос шинохти шахсият ва офаридани симои Аҳмади Дониш буд. Ба ин мақсад, бо раҳнамоии Айнӣ, нахустин очерки илмию адабии Сотим Улуғзода «Аҳмади Дониш» ба вуҷуд омад.

То ин замон осори аллома Аҳмад Махдуми Дониш ба аҳли ҷомеа дастрас ва шинос набуд ва дар шакли баргузида таҳия ва нашр нашуда буд. Табиист, ки ташаккул ва таҳаввули адабиёти тоҷикӣ нимаи дуоми асри XIX ва ибтидои XX бештар ба фаъолият, нерӯи эҷодӣ ва рисолати адабию эҷодии Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ вобастагӣ дошта, ба таври комили

саҳеҳ мавриди таҳқиқ ва баррасии дақиқ қарор нагирифта буд ва шинохти шахсияту осори мутафаккир ва маорифпарвари бузурги халқи тоҷик Аҳмади Дониш нигарони таҳлил ва таҳқиқи илмиву бадеӣ буд. Баъдтар бо кӯшиши пажӯҳишгарони тоҷик нашри илмӣ-интиқодии осори аллома «Рисола ё мухтасаре аз таърихи хонадони манғития», «Наводир-ул-вақоеъ», ва «Номус-ул-аъзам» («Меъёр-ут-тадайн») манзури ҷомеа шуданд. Ин осори ӯ асосан дар заминаи нусхаҳои қаламии аз рӯи нусхаҳои котибон рӯнавису таҳия шуда анҷом ёфта, матни илмӣ интиқодии онҳо дар заминаи дастхати худи Аҳмад Маҳдуми Дониш ҳанӯз рӯйи кор наомада буд.

Дар ин робита минбаъд дар омӯзиши афкори таърихӣ фалсафӣ, иҷтимоӣ ва бадеии Аҳмади Дониш адибон ва муҳаққиқони русу тоҷик Е.Э. Бертелс, Х. Мирзозода, С. Улуғзода, М.Шукуров, А. Баҳоваддинов, З. Раҷабов, Р. Ҳодизода, Ғ. Ашуров М. Диноршоев, П. Гулмурод, А. Муллоев ва чанде дигарон таълифоти судманд анҷом додаанд.

Махсусан, бо кӯшишу заҳматҳои А. Мирзоев муҳаққиқон ва толибилмон ба афкори маорифпарвариву ислохотхоҳии интиқодии Аҳмад Маҳдуми Дониш, махсусан таҳлили ҷиддии ҳашт нусхаи боқимондаи матни "Наводир-ул-вақоеъ": се нусха дар китобхонаи Институти шарқшиносии АИ Ўзбекистон, ду нусха дар китобхонаи миллии Тоҷикистон, нусхаҳои китобхонаи Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ Тоҷикистон ва Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва нусхаи қадимтарин ва дастхати худи Аҳмади Дониш, ки дар собиқ Институти шарқшиносии АИ СССР нигоҳдорӣ мешавад, шинос шуданд. Ба А. Мирзоев муяссар шудааст, ки куҳнатарин дастхати "Наводир-ул-вақоеъ" - ро бо таҳрири худи Аҳмади Дониш мӯшикофона таъйин намуда, аз ин бозёфт аҳли илмро ба ҳайрат гузорад. Муътамадии ин фарзияро бо ҷузъиёту далелҳои дақиқ, аз ҷумла муқоисаву монандии нусхаҳои мусаввада ва дастхатҳои қаблии мусаннифи асар, тарз ва нигориши

варақаҳои асар, якрангии хат ва қалами навишт, таърихи навишти бобҳо ва варақаҳо, ҷудо сохтани бобҳои рисолаи сиёсӣ аз дохили асар ва монанди инҳоро зимни биниши дақиқи матншиносӣ муайян намудааст ва минбаъд ба омодагии матни интиқодии “Наводир-ул-вақоъ” вазифа гузоштааст. Ҳамчунин, ба андешаи А. Мирзоев ҳадафи дар дохили матни “Наводир-ул-вақоъ” ҷойгир намудани афкори сиёсӣ ва ислохотталабӣ, бинобар сабаби ба эътирозу муқобилияти саҳт ва ҷазову ҷабр гирифтагон нагаштани мусанниф, ҳақиқати масъала ва ғояи танқиди идораи аморат ва бенизомии он пӯшида нигоҳ доштан мазмуни асарро дар дохили “Наводир-ул-вақоъ” ҷойгир намудан ба миён омадааст (151, 43-61) .

Дар ин замон Абдулғанӣ Мирзоев аз мактаби Айнӣ ва ховаршиносии Аврупо ва Россия сабақи эҷодӣ гирифта, барои пешрафти илму фарҳанги тоҷик саҳми назаррас гузошт. Дар ин даврон дар пайравии Айнӣ ба таҳқиқи адабиёти асрҳои XV-I-XIX тоҷик пардохта, тадқиқоти судманд ва пураарзиш анҷом дод. Яке аз аввалин асарҳои ба адабиёти ин давра бахшидашуда китоби дарсии “Адабиёт”-и А. Мирзоев буда, соли 1948 ба таърифи расидааст.

Дар ин асар бештар ба ҷанбаҳои иҷтимоии осори адибон таваҷҷуҳ зоҳир шудааст. Таваҷҷуҳи муҳаққиқро бештар адабиёти асри XIX тоҷик, ки давраи хеле пуриштилофу рангин аст ва мақому симои олим ва донишманди бузурги халқи тоҷик ба худ мекашад, ки бисабоб нест. Соли 1948 бо ибтиқори ҷустуҷӯӣ илмии А. Мирзоев асари тозаи Аҳмади Дониш “Номус-ул-аъзам” пайдо ва таълиф мешавад, ки ғояи асосии он ба равшан сохтани хусусият ва ихтилофоти мазҳабҳои шиаву суннӣ бахшида шуда, дар баробари ин барои муайян кардани ҷаҳонбинии нависанда ва муносибату таъсири ғоявии афкори Абдурахмони Ҷомӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил ва Аҳмади Дониш аҳаммиятнок мебошад. Мақолаи “Як асари тозаи Аҳмади Дониш” (1950) ба ин масъалаҳо бахшида шудааст (105, 140).

Нақши А. Мирзоев дар таҳқиқи рӯзгору осори нависанда ва мутафаккири барҷастаи ин давра Аҳмади Дониш хеле калон аст. Вай доир ба адабиёти нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои XX ва эҷодиёти саромади адабиёти ин давр Аҳмад Махдуми Дониш асар, рисола ва мақолаҳои пурарзиши илмӣ таълиф намудааст. Муҳаққиқ бо мақолаҳои пурарзиши таҳқиқотиаш паҳлуҳои асосии эҷодиёти нависандаи бузургро равшан намуда, мақоми баланди ӯро дар ҳаёти иҷтимоӣ ва адабиёти маорифпарварӣ муайян намудааст. Мақолаҳои ӯ аз қабилӣ "Як асари тозаи Аҳмади Дониш" (1950), "Як факти муҳимми таъсири маданияти рус дар нимаи дуюми асри XIX ва шартӣ асосии омӯхтани мероси адабию илмии Аҳмади Дониш" (1951), "Таҳрири аввалини "Наводир-ул-вақоеъ" ва таълифи он" (1953), "Аҳмади Дониш ва воқеаи қатли оми қипчоқҳо дар нимаи дуюми асри XIX" (1962), "Аҳмад Махдуми Дониш ва гузориши масъалаи обёрӣи Осиёи Миёна" (1962), "Як ҳуҷҷати тоза роҷеъ ба фаромӯшхона ва баъзе аз мақсадҳои аҳли он" (1973), "Шарҳи ҳоли Дониш бо қалами худаш" (1976), "Дониш ва ақидаи ӯ ба шеърӯ шоирӣ" (1976), "Аҳмад Махдуми Дониш ва Абдурахмони Ҷомӣ" (1976) ва "Равобити фикрии Дониш ва Биноӣ" (1976) саҳми арзандае дар омӯзиши адабиёти асри XIX ва донишшиносӣ гузоштааст.

"Наводир-ул-вақоеъ" бузургтарин ва арзишмандтарин асари Аҳмади Дониш буда, солҳои шастум таваҷҷуҳи як қатор муҳаққиқонро ба худ ҷалб намуда буд, аммо ҳанӯз ба таври амиқ ҳамаҷониба таҳлил ва таҳқиқ нашуда буд. А. Мирзоев дар мақолаи "Таҳрири аввалини "Наводир-ул-вақоеъ" ва таълифи он" (1953) ин мушкилотро то андоза мавриди таҳқиқ қарор дода, махсусият, соли таълиф ва таҳлили муқоисавии нусхаҳои мавҷударо дақиқ нишон додааст.

Дар натиҷаи кӯшишу ҷустуҷӯҳои зиёд ва меҳнати пурмашаққат дар китобхонаву бойғониҳои гуногуни собиқ Иттиҳоди Шуравӣ (СССР), Ўзбекистон ва Тоҷикистон ба А. Мирзоев муяссар гардид, ки доир ба

Аҳмади Дониш ва вазъи ҳаёти сиёсӣю иҷтимоӣи замони зиндагии Аҳмади Дониш, зиндагинома, осор, ҷаҳонбинии мутафаккир, ақидаҳои сиёсӣю иҷтимоӣ ва таъсири он ба муҳити адабиёти ин даврон маълумот ва асноди пураарзиш пайдо намуда, пешкаши ворисони ӯ гардонад. Ба туфайли кӯшишу заҳматҳои А. Мирзоев муҳаққиқон ва толибилмон ба афкори маорифпарвариву ислохотҳои интиқодии Аҳмад Маҳдуми Дониш шинос шуданд.

А. Мирзоев дар натиҷаи муқоисаи нусхаҳои гуногун ва махсусан нусхаи № В-716, ки дар китобхонаи АФ СССР дар Ленинград (ҳоло Санкт-Петербург) маҳфуз мебошад ва соли 1935 пайдо карда шудааст, ба омӯзиши ҷиддии осори Аҳмади Дониш машғул гардидааст. Ин нусха соли 1936 нахустин бор аз ҷониби донишманди маъруфи шарқшинос Е.Э.Бертелс муоина ва тадқиқ шудааст (75, 9-29).

Хидмати А. Мирзоев на танҳо дар бозёфти нусхаи арзишманд ва таҳлили “Наводир-ул-вақоеъ” калон мебошад, вай ҳанӯз соли 1960 бори аввал матни илмӣю интиқодии “Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития”-ро нашр намудааст.

Як қатор муҳаққиқон дар бораи таъсири маданияти рус дар ташаккули ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш изҳори ақида намудаанд. А.Мирзоев ин мавзӯро идома дода бо таърихи санаду маълумоти тазкираи Афзал Маҳдуми Пирмастӣ воҳӯрии Аҳмади Донишро бо мунаҷҷиму мансабдори ҳукумати подшоҳии рус Стреомухов, ба ӯ туҳфа намудани ду кураи замин ва осмон (глобус), истифода намудани ин кураҳоро аз ҷониби Аҳмади Дониш таъкид менамояд. Дар натиҷаи ҷустуҷӯҳои пайвастаи илмӣи А. Мирзоев аз китобхонаи дастхатҳои шарқии Ўзбекистон “Ар-рисола фӣ аъмол-ил-кура” ном асари ба илми нучум бахшидаи Аҳмади Дониш пайдо мегардад, ки соли 1871 як сол пас аз сафари охирини ӯ ба Россия таълиф шуда, ҳадафи нависанда тарғиби ақидаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣи муаллиф будааст. Хидмати А. Мирзоев дар таҳлилу тадқиқ ва муайян кардани ғоя хусусият, соли таълиф ва арзиши ин асар назаррас аст.

Дар ин амри хайр ва амали нек бо кӯшишу ҷустуҷӯӣҳои А. Раҷабов ва Ф. Маҳмудов дасхатҳои ду асари Аҳмад Маҳдуми Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» (тасҳеҳу таҳрири охирин ва хаттотии соли 1888), «Зич» (нусхадастхати асари астрономии аллома) пайдо шуданд, ки дар ҳақиқат падидаи муассиру тоза мебошад. Махсусан бозёфти асари ситорашиносӣ – тақвими аллома «Зич» то имрӯз мавриди омӯзиши пажӯҳишгарон нашуда ва суратнусаҳои (факсимилие дастхати Аҳмад Маҳдум) «Зич»-ро манзури ҷомеа намудаанд.

А. Мирзоев то воқасин рӯзҳои ҳаёташ ба эҷодиёт, шахсият ва симои Аҳмади Дониш муътақид буд, маҳбубият ва тавачҷуҳи зиёд дошта, ҳадаф ва нияти таҳия ва нашри илмӣ ва таълифи асари мукаммали монографӣ дар бораи мутафаккири бузург, алломаи замон - Аҳмади Дониш буд. Мутаассифона, умр вафо накард ва ин нияти эҷодӣ ҷомаи амал напӯшид.

Дар ин даврон дар донишшиносӣ Расул Ҳодизода мушкилоти шинохти адабиёти асри XIX ва эҷодиёти намояндагони барҷастаи онро идома дода, як қатор мақолаву рисолаҳо таълиф менамояд. Хидмати Расул Ҳодизода, дар таҳқиқи рӯзгору осори бадеии нависанда ва мутафаккири барҷаста - Аҳмади Дониш хеле калон аст. Муҳаққиқ бо асарҳои пуршумори таҳқиқотиаш паҳлуҳои асосии эҷодиёти нависандаи бузургро равшан намуда, мақоми баланди ӯро дар адабиёти маорифпарварӣ муайян намуд.

Расул Ҳодизода адабиётшинос, драматург ва нависандаи таърихнигор буда, аз мактаби С. Айни сабақи эҷодӣ бардошта, бо ҳидояти эшон баъди солҳои панҷоҳум ба омӯзиши давраҳои таҳқиқнашудаи адабиёту фарҳанги тоҷик, махсусан адабиёти асри XIX тоҷик, ки давраи хеле пурихтилофу ҳассос буд, шурӯъ намуд ва тамоми умр дар соҳаҳои гуногуни илми адабиётшиносӣ садоқатмандона ба таҳқиқ машғул гардид. С.Айни шогирди умедбахш ва ҷавони дақиқназарро ба таҳқиқи яке аз давраҳои муҳимми адабу фарҳанги мардуми тоҷик - адабиёти тоҷики садаи XIX, ки

барои бедориву худшиносӣ, инқилоби фикрии мардуми тоҷик заминагузор буд, ҳидоят намуд ва ба ин васила омӯхтани рӯзгору осори алломаи замон Аҳмади Донишро ихтиёр намуд. Бинобар ин, саҳифаҳои нави рӯзгори Аҳмади Донишро аз рӯи маводи архивҳои Россия кашф намуда, мақолаву ахбори муҳиме ба даст овард. Ӯ нахустин олиме буд, ки кори устоди худ Айниро идома дода, порчаҳои «Наводир-ул-вақоеъ»-ро бо шарҳу луғот ба чоп расонид.

Расул Ҳодизода ҳанӯз соли 1954 дар мавзуи "Сарчашмаҳо оид ба таърихи адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX"- рисолаи номзадӣ дифоъ менамояд. Минбаъд, омӯзиши адабиёти асри XIX ва эҷодиёти намояндагони барҷастаи онро идома дода, соли 1969 дар мавзуи "Аҳмади Дониш ва адабиёти маорифпарварии тоҷик" рисолаи докториро ҳимоя мекунад ва аз тадқиқотчиёни асосии адабиёти асри XIX шинохта мешавад.

Таҳқиқоти адабиётшиносии Расул Ҳодизода фарох ва гуногунҷабҳа аст ва муҳимтарин масъалаҳои илмиро дар бар мегирад. Осори илмиву бадеии Расул Ҳодизода аз қабилӣ "Адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ", "Аҳмади Дониш", "Шоҳин", "Равияи пешқадам дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX ", "Чанд саҳифаи нав дар тарҷумаи ҳол ва эҷодиёти Аҳмади Дониш", "Насри бадеии Аҳмади Дониш", "Баъзе масъалаҳои омӯхтани таърихи адабиёти нимаи дуюми асри XIX", "Ҳуҷҷатҳои пураҳаммият аз тарҷумаи ҳоли Аҳмади Дониш", "Аҳмади Дониш ва маданияти рус", "Ситораи сахарӣ" саҳми арзандае дар омӯзиши адабиёти асри XIX ва донишшиносӣ мебошад. Таҳқиқи рӯзгору эҷодиёти нависанда, маорифпарвар ва мутафаккири барҷастаи ин давра Аҳмади Дониш беш аз ҳама ба ҷустуҷӯӣ ва меҳнати пурмашаққати Расул Ҳодизода алоқамандӣ дорад. Пайдо намудани симои аслии Аҳмади Дониш аз китобхонаву бойгонии Петербург ва Москва танҳо ба ӯ муяссар гардид.

Таҳқиқ ва омӯзиши рӯзгор ва осори Аҳмади Дониш ва адабиёту таърихи нимаи дуюми асри XIX ба номи Р. Ҳодизода вобастагӣ дорад.

Ривочу равнақи адабиёти маорифпарварии тоҷик ва шахсияту мақоми Аҳмади Дониш дар адабиёти ин давр беш аз ҳама ба туфайли таҳқиқоти пурарзиши Р.Ҳодизода муайян шудааст. Дар донишшиносӣ ва пажӯҳиши масъалаҳои мубрами адабиёти маорифпарварии тоҷик саҳми ӯ мондагор аст. Расул Ҳодизода ҳамчун нависандаи таърихнигор ҳикояву қиссаҳои таърихии "Бӯи Чӯи Мӯлиён", "Қасидаи доғгоҳ", "Сапедадам», «Парвози Шоҳин", "Танбӯри Дилкаш", "Ситорае дар тирашаб" ва "На ситораҳо мерезанд" эҷод намуда, дар онҳо рӯзгори пурфочиа ва симои Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Фарруҳии Сиистонӣ, Аҳмади Дониш, Шоҳин, Дилкаш барин шахсиятҳои маъруфро ба тасвири пуробурангу пурфочиа таҷассум намудааст.

Солҳои шастум дар офаридани симои Дониш ва таҳқиқи осори ӯ дар адабиёти тоҷик марҳилаи нав оғоз шуд. Ба олами маънавию мақоми иҷтимоии ин мутафаккири бузург диққати махсус додан барои таҳқиқи амиқи хислатҳои шахсияти иқтидорманд ва ҷиҳатҳои муҳимми ҳаёти маънавии як давраи муайяни таърихӣ заминаҳои мувофиқ фароҳам овард. Махсусан, донишшиносӣ дар эҷодиёти Расул Ҳодизода мавқеи намоёнро ишғол намуд.

Дар таҳқиқи рӯзгор, таҳлили осори пурарзиш ва шахсияти тавонои мутафаккири бузург Аҳмади Дониш хизмати ӯ дар адабиёти тоҷик аз ҳама назаррас аст. Расул Ҳодизода ҳанӯз аз ибтидои солҳои панҷоҳум дар навбати аввал ба омӯзиш ва ҷамъоварии сарчашма ва маводи таърихӣ адабӣ шурӯъ намуд. Чанде аз мақола ва рисолаҳои илмӣ ӯ симои Аҳмади Донишро дар адабиёти тоҷик равшан сохта, саҳифаҳои ибратомӯзи ҳаёти иҷтимоию адабии садаи ХІХ- и Амроти Бухороро муайян намуд. Фаъолияти Расул Ҳодизода дар ин ҷода дар ду самт идома меёбад. Вай пеш аз ҳама ҳамчун олим ва донишманди адабиёти гузашта ва сипас нависандаи соҳибзавқ шинохта шудааст.

То нимаи дуҷуми солҳои шастум таҳқиқоти вай бештар хусусияти илмиро соҳиб буданд ва аз нашр шудани повести илмию бадеии “Аҳмади Дониш” (1967), киноповести “Сапедадам” (1970) ва сценарияи “Ситорае дар зулмот” (1971) заминаи дарки бадеии воқеаҳои замони зиндагии Аҳмади Дониш пайдо шуда, таҳаввулоти чеҳраи бадеии ӯ ба миён омад. Ин мақсади некро Расул Ҳодизода дар охиросухани китоби мазкур воқеъбинона чунин шарҳ додааст: “Барои баёни ҷараёни зиндагонии пурталотум ва қаҳрамононаи Аҳмади Дониш хеле фикр кардам, ки як жанри мувофиқ ва тарзи ифодаи муносибе ёбам. Факту санадҳои хушқу холиро биайниҳи овардан ва онҳоро ба ибораи дигар гуфта додан аз рӯи зиндагӣ ва эҷодиёти Аҳмади Дониш дур буд. Бинобар ин, хостам, ки дар баёни қиссаи зиндагии ин марди бузург ба мазмуни ҳаёт ва эҷодиёти ҳуди ӯ пайравӣ кунам. Кӯшиш намудам, ки ин шахсро, чи тавре ки аз ҷараёни зиндагӣ ва маънии чуқури асарҳояш ба худ тасаввур мекунам, ба хонандагон ба ҳамон тарз тасвир намоям” (176, 130).

Р. Ҳодизода дар эҷодиёти бадеӣ ҳамчун нависандаи таърихнигор низ аз адабони пурмахсул буда, солҳои 80 - уми садаи гузашта романи дуҷилдаи «Ситорае дар тирашаб» ва «На ситораҳо мерезанд» - ро эҷод менамояд. Дар ин асарҳо шахсият ва симои Аҳмади Дониш дар муҳити воқеаҳои сиёсии муносибатҳои Русияву Осӣи Миёна тасвир шудааст.

Ин равиҳои сифатан тозаи насри таърихӣ таҳқиқи амиқу вусъатноки давраҳои ҳаёти халқ, пояҳои маънавӣ ва бақои умри ӯро мавриди таҳқиқи бадеӣ қарор медиҳад. Дарки амиқи моҳияти таърихии замон, арзишҳои маънавию ахлоқӣ ва мабдаи интеллектуалии сарнавишти халқ аз ҳама бештар тавассути ҷовидонӣ гардонидани чеҳраҳои намоёни намояндагони илму фарҳанг амалӣ мегардад. Дар натиҷа таърих дар ниҳоди ҳар фард ва мақоми шахс дар таърих идрок мешавад. Дар ҷараёни инъикоси бадеӣ таҳлил намудани сарнавишти Аҳмади Дониш барин намояндагони барҷастаи маданияти гузашта боиси инкишофи минбаъдаи худшиносии

миллӣ гашта, ворисияти таърихӣ, анъанаву суннат ва робитаи замонҳоро идома ва инкишоф медиҳад.

Фаъолияти эҷодии Расул Ҳодизода на фақат инъикоси ҷараёни зиндагии Аҳмади Дониш, балки олами маънавӣ, симои интеллектуалӣ ва таҳқиқи бадеии воқеияти таърихи фаро гирифтааст. Таҳқиқи афкори адабии Аҳмади Дониш, аз худ намудани сарчашма ва маводи таърихӣ ва дарки бадеии он ба Расул Ҳодизода имконият додааст, ки вазъи зиндагӣ, инкишофи ақидаву ҷаҳонбинӣ ва сарнавишти ибратомӯзи ӯро дар муҳити иҷтимоию сиёсии садаи XIX -и Аморати Бухоро тасвир намояд.

Р. Ҳодизода ба омӯзиш ва таҳқиқи рӯзгор ва осору афкори Дониш беш аз 35 сол хидмат намуда, таҳқиқоти зиёдеро, аз қабилӣ «Сарчашмаҳо барои омӯхтани адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX» (с.1954), «Порчаҳо аз «Наводир-ул вақоеъ» (с. 1957), «Асарҳои мунтахаб» - и Аҳмади Дониш» (с. 1959), «Саёҳат аз Бухоро ба Петербург» (1960), «Аҳмади Дониш», (1967), «Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX» (1968), «Сапедадам», (повест доир ба Аҳмади Дониш, 1970), «Ситорае дар зулмот» (сценария барои филми бадеӣ доир ба Дониш (1971) ва солҳои 80-ум романи «Ситорае дар тирашаб» ва «На ситораҳо мерезанд» ба анҷом расонидааст.

Соли 1976 ба муносибати ҷашни 150 - солагии Аҳмади Дониш се китоб ва чандин мақолаи ӯ дар бораи ҳаёту осори мутафаккири бузург аз чоп баромад. Дар натиҷаи кӯшишу ҷустуҷӯҳои зиёд ва меҳнати пурмашаққат дар китобхонаву бойгонии гуногуни мамлакат ба Расул Ҳодизода муяссар гардид, ки тасвири аслии Аҳмади Донишро пайдо намуда, пешкаши ворисони ӯ гардонад. Ба туфайли кӯшишу заҳматҳои ӯ толибилмон ва муҳаққиқон "Наводир-ул-вақоеъ"- и Аҳмад Махдуми Дониш ва як қатор асарҳои дигарашро мутолиа намуда, лаззати зиёди маънавию эстетикӣ бардоштаанд.

Ба ҳамин тариқ, таҳқиқи осори адабӣ ва шинохти шахсияти Аҳмади Дониш ҷустори муҳим буда, аз пажӯҳиши ин мавзӯ мо ба чунин натиҷаҳо расидем:

1. Садриддин Айни симои дурахшон ва фарҳангсолори бузурги халқи тоҷик буд ва аз афкори адабиву фалсафии мутафаккири бузурги халқи тоҷик Аҳмади Дониш баҳраҳо бардошта, бо равшанфикрон, озодандешон ва ҷадидон пайравӣ ва ҳамкорӣ намуда, аз нахустин муҳаққиқон дар шинохти осор, шахсият ва симои Аҳмади Дониш аст.

2. Мактаби адабии Айни ба наслҳои имрӯзу оянда ҳамчун такягоҳ ва сарчашмаи зулолу покиза ҳамеша хидматгузор буда, дар омӯзиши осори ғановатманд ва шинохти тамаддуну фарҳанги бостониямон нақши мондагор дорад.

3. Дар таҳқиқи рӯзгор, осор, шинохти шахсият ва симои Аҳмади Дониш донишмандони шинохтаи тоҷик А. Мирзоев ва Р. Ҳодизода саҳми намоён гузоштаанд.

4. Дар ҷараёни инъикоси бадеӣ таҳлил намудани сарнавишти Аҳмади Дониш барин намояндагони барҷаста боиси инкишофи минбаъдаи худшиносии миллӣ гашта, ворисияти таърихӣ, анъанаву суннат ва робитаи замонҳоро идома ва инкишоф медиҳад.

3.2. Шахсияти эҷодӣ ва чеҳраи ҳунарии Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни

Ташаккул ва таҳаввули адабиёти тоҷикии нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои XX бештар ба фаъолият, неруи эҷодӣ ва рисолати адабию эҷодии Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ вобастагӣ дошта, то кунун бар асари низоми худкомка ва тарҳрезिशудаи мафкуравии ҳукмрон ва меъёрҳои таҳмили таҳқиқ ва шинохти адабиёт ба таври комилу саҳеҳ мавриди таҳқиқ ва баррасии дақиқ қарор нагирифтаст. Аксари пажӯҳишгарону муҳаққиқон андешаҳои хешро аз нигоҳи равишу усулҳои таҳмили даврони ҳукмрон ва манофеи табақотию синфийатчию иҷтимоъгароӣ созмон дода, аз таҳлилу арзёбии ҷанбаҳои муҳимми эҷодӣ ва аслияти шахсияти ҳунари дар канор монданд.

Шиносой бо осори адибони пешқадами кишварҳои ҳамҷавор, мутолиаи матбуоти хориҷӣ ва огоҳӣ аз равандҳои сиёсӣ озоидихоии кишварҳои Шарқу Ғарб афқору андешаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва адабию фарҳангиашро инкишоф дод. Ҳаводиси пуртуғёну зудчараёни Бухорои ибтидои қарни XX ба ҷаҳони андешаи вай бетаъсир намонд. Ин омилҳои сарнавиштсоз бо амри қисмат дар оғози растохези тозаи фарҳангу адабиёти тоҷикӣ ва дигаргуниҳои сиёсии ибтидои садаи XX сурат гирифтааст.

Шинохти шахсияту осори мутафаккир ва маорифпарвари бузурги халқи тоҷик Аҳмади Дониш дар аввалҳои қарни XX ба миён омад. Дар ин даврони сарнавиштсози халқҳои Осиёи Марказӣ шаҳри Бухоро маркази асосии рушду инкишофи адабиёти форсӣ ва илму фарҳанг буд. Аҳмади Дониш дар ин гаҳвораи тамаддун ба дунё омад ва камол ёфт.

Барои бозтоби муҳити сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар сарчашмаҳои таърихӣ ва илмӣ маълумоти зарурӣ фароҳам омадааст.

Тадқиқи бадеии ин марҳилаи муҳимми таърихии халқи тоҷик пас аз эҷоди "Таърихи инқилоби Бухоро"- и С. Айнӣ оғоз ёфт. Он аввалин асарест, ки ба шарҳи ҳоли зиёиён, сарнавишти шахсони муътабарӣ Амроти Бухоро бахшида шуда, нахустин қадамест дар офаридани симои мутафаккир, адиб, мунаҷҷим, хаттот, алломаи даврон Аҳмад Махдуми Дониш. С. Айнӣ аввалин тадқиқотчи ва мухлиси Аҳмади Дониш буд. Вай тавассути ҷовидонӣ гардонидани симои Дониш масъалаҳои муҳимми ҷамъиятии нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX-ро равшан намуд.

Дар нигоҳи устод Айнӣ Аҳмади Дониш аз зумраи он шахсоне буд, ки ҳамчун «доҳии модарзод», "зоти бузург" ва "ситораи дурахшони осмони Бухоро" нурафшонӣ намуда, симои вай муҷассамаи ақлу хирад ва раҳнамои ҳаёт тасвир шудааст: «Дар ҳамин вақтҳо аз уфуқи тираи Бухоро чун ситораи саҳаргоҳӣ, ки дар поёни шабҳои тор дурахшону тобон зоҳир мешавад, ситорае дурахшид. Ин ситора Аҳмад Махдуми муҳандиси Дониш буд, ки ба Аҳмади Қалла шуҳрат дошт, алломе буд, ки дар муҳити торике чун Бухорои он давра, замоне, ки аз асбобу анҷом ва адабиёти нави илмӣ дараке набуд, ба чандин фан таҳассус пайдо карда буд» (19, .21).

Айнӣ ба Дониш меҳру муҳаббат ва садоқати беандоза дорад, тавассути шахсият ва симои ӯ пайванди замону наслҳо, робитаи рӯйдодҳои таърихӣ, анъанаву суннатҳои мардумӣ ва руҳияи мардумро идрок менамояд. Хусусияти ҷолиби симои Дониш дар тасвири Айнӣ дар он аст, ки вай чеҳраи қаҳрамонашро бо назари хеш дидааст ва амалиёту фаъолияти ӯро дар бархурдҳои иҷтимоиву маънавии давр ҳамчун шахси фаъолу соҳибназар ифода намудааст:

“- Ман талабаи ҷавон дар Бухоро, дар мадрасаи Мири Араб истиқомат доштам. Аҳмад Махдум дар ин мадраса ҳуҷрае дошт. Баъзан ба ҳуҷрааш меомад. Гаҳе шабҳо дар он ҷо монда, шабонгоҳ ба боми мадраса баромада, ситораҳоро тарассуд (дидбонӣ) мекард, гирифтани моҳро пешакӣ хабар дода, худаш дар боми мадраса дар интизори сар шудани кусуф менишаст" (19, 22).

Дар «Таърихи инкилоби Бухоро» мавод ва маълумоти муҳим ва пураарзиш дарҷ гардида, бештар характери нақливу ёддошти дошта, ҳанӯз симои Донишро пурра равшан намесозад ва он минбаъд ҳамчун маъхази боэътимод барои таҷассуми ҳаматарафаи симои ӯ хидмат намудааст. Муаллиф сифатҳои шахсии Донишро чунин баён намудааст: «Аҳмад Махдум марди болобаланду каллакалон буд (бинобар ин ӯро Аҳмади Калла мегуфтанд). Гарданаш андак борик ва дароз буд. Бинобар ин, сараш ҳама вақт ба як сӯ моил шуда меистод, вақти гап задан забонаш андак мегирифт ва хеле бо асабият гап мезад. Вақти роҳ гаштан ба дасташ асо мегирифт. Ҳайбату салобати зиёд дошт, ба ҳадде, ки вақти дучор омадан ба вай чӣ дӯст ва чӣ душманаш бо эҳтироми тамом таъзим мекарданд, худаш бо касе илтифоти дурусте накарда, аз таъзиму эҳтиромкунандагон тафоғул карда мегузашт» (19, 22).

Ҳамчунин, чиҳати дигари арзишманди хотираҳои устод Айнӣ дар ин асар аз он иборат аст, ки аз эҷодиёти Аҳмади Дониш бедоршавии тафаккури тозаи инқилобии ӯ сурат гирифта, бо эҳтирому самимият ёд мешавад. Мутолиаи «Наводир-ул-вақоеъ» дар он солҳо барои Айнӣ дар ҳақиқат инқилби фикриро бедор намуда, назари танқидии ӯро нисбат ба нуқсонҳои Аморати Бухоро, фасоди замона, усули таълими мактабу мадрасаҳо равшан намуд: «... ман китобро - яъне «Наводир-ул-вақоеъ»-ро аз аввал то охир хонда баромадам ва аз он лаззати зиёд гирифтам ва такрор хондам. Баъд аз он фаҳмидам, ки чаро Аҳмад Махдумро кофир мегуфтанд. Ӯ дар ин китоб муллоҳои расмиро бераҳмона танқид карда, фасоди байни умаро ва уламоро кушода, нуқсонҳои усулҳои дарс, беарзиш ва нодаркор будани аксари чизҳои дар мадраса хондашавандаро нотарсона навишгга будааст. Ана, барои ҳамин ӯро кофир мегуфтанд! Баъд аз ин кӣ будани Аҳмади Махдумро шинохтам ва назарам ба муллоҳо ва дарсҳои мехондагиам дигар шуд» (19, 23).

Мустақилфикрӣ, мушоҳидакорӣ, муносибати танқидӣ ва лаёқати инсоншиносӣ ва соҳибандешагии Садриддин дар ҳолатҳои бо Аҳмади Дониш вохӯрдан ва аз осори ӯ баҳра бардоштани равшан зоҳир мегардад.

Гарчанде ки ӯ хислатҳои Донишро ҳамеша аз душманонаш мешунид ва он шикоятҳо, ғайбатҳо, бадгӯйҳо дар дили ӯ ҳам нисбат ба Дониш пайдо карда буд, бо вучуди як-ду бор дидани рафтору кирдори Дониш, шунидани суҳанҳои шогирди ӯ Мулло Муҳиддин, инчунин худ мазмун ва оҳанги ҷоҳилонаи ғайбату ҳаракатҳои муллоён дар ӯ нисбат ба Дониш як эҳтиром ба вучуд овард. «Дар он вақт, - мегӯяд ӯ, - муҳаббат ва тарафдории ман ба Аҳмад Маҳдум вичдонӣ буда, ин натиҷаи акси таъсире буд, ки ба сабаби ҳуҷуми бемантиқонаи муллоён ба ӯ дар дили ман пайдо шуда буд» (8, 273).

Ручӯъ ба таҳқиқи бадеии сарнавишти қаҳрамон ва шахсияти ӯ аз чунин маводи тарҷумаиҳолӣ бунёд ёфта, имконият медиҳад, ки Айнӣ зиндагиномаи Донишро дар «Намунаи адабиёти тоҷик» нисбатан мукамал нишон дода, диққати аҳли илму адабро ба таҳқиқи шахсият ва симои ҳунари равона созад.

Табиист, ки бо хотираву ёддошт ва ахбори илмӣ симои комилу чеҳраи воқеии эҷодкорони бузург пайдо намегардад, зеро шахсияти эҷодкор офарандаи сарватҳои маънавии ҷамъият буда, бо руҳи солим ва тавоно масъалаҳои муҳимми иҷтимоиро тавассути дастовардҳои эҷодӣ баррасӣ намуда, саҳифаҳои ибратомӯз ва сарнавиштсози таърихро дар осори хеш инъикос менамояд. Фаъолияти ибратбахши чунин шахсият бар пояи донишу хирад, хислатҳои наҷиб ва сиришти баркамоли маънавию ахлоқии инсон бунёд ёфта, аз ҳама бештар руҳияи замон ва набзи марҳилаи таърихро муҷассам месозад. Маҳз ба туфайли таҷассуми неруҳои ибратбахши эҷодкорони бузург дарки арзишҳои маънавий ва моҳияту мантиқи ҷараёни таърих ба хизмати наслҳои имрӯзу оянда сафарбар мешавад. Дар шахсият, симо ва сирати неруҳои зеҳнӣ ҳақиқати зиндагӣ, саҳифаҳои пуршараф ва ормонҳои наҷиби халқ равшан падидор мегардад. Тавассути идроки бадеии сарнавишти чунин ашхос ҳудогоҳию ҳештаншиносӣ ва арзишҳои фарҳанги миллӣ эҳе мегардад.

Аҳмади Дониш тимсоли чунин ашхоси муътабар буда, аз симоҳои намоёнтарини илму фарҳанги қарни XIX дар Аморати Бухоро маҳсуб меёбад. Бинобар ин, баъди нимаи дуоми солҳои чилум масъалаи мураккабе, ки диққати

аҳли илму адабро ба худ ҷалб намуд, ин омӯхтани осори адабӣ, шахсият, ақидаву ҷаҳонбинӣ ва дар ҳамин асос офаридани симои Аҳмади Дониш буд. Ба ин мақсад, нахустин очерки илмию адабии Сотим Улуғзода «Аҳмади Дониш» ба вучуд омад.

Албатта, дар ин асар ҳанӯз таҳлили амиқи эҷодиёт ва офариниши симои Аҳмади Дониш сурат нагирифта, доир ба фаъолияти илмию адабӣ, лаҳзаҳои ҳаёт, руҳияи замони зиндагӣ, ақидаву ҷаҳонбинӣ ва сифатҳои фардии ғавқулодаи вай маълумоти муфид фароҳам омадааст, ки ин иқдом ва кӯшиши нахустини офариниши симои Аҳмади Дониш дар адабиёти муосири тоҷик гардид. Манбаи муътамад ва пурарзиши очерки мазкур омӯзиш ва баҳрабардории асарҳои Аҳмади Дониш "Наводир-ул-вақоъ" ва «Рисолаи таърихӣ» мебошад. Сотим Улуғзода тавассути таълифи очерки мазкур афкори Донишро ба муҳити ҷамъиятӣ ва ҳодисоти таърихӣ алоқаманд сохта, ғояҳои пешқадам, ҷаҳонбинию истеъдоди тавоно, рӯзгори ноором ва олами пурасрори ин шахсияти барҷаста ва мутафаккири бузургро номукамал бошад ҳам, то андозае дар муҳити илму адаб шинос намуд.

Матлаби нависанда низ аз эҷоди очерки "Аҳмади Дониш" шиносӣ бо намунаҳои эҷодиёт ва равшан намудани афкори ҷаҳонбинии адиби маорифпарвар буд ва дар натиҷа мероси адабии Аҳмади Дониш ва ҳамзамонони вайро омӯхта, барои минбаъд таҷассум намудани симои мутафаккир, олим, адиб ва шахсияти комили вай замина гузоштааст. Маҳз така намудан ба фаъолияти эҷодии Аҳмади Дониш ва моҳирона истифода бурдани дурдонаҳои афкори ӯ қимати очерки мазкурро дучанд гардондааст. Бо вучуди ин маълумот ва ҷузъиёти асар ҳанӯз шахсият ва чеҳраи мукаммали Аҳмади Донишро пурра намоён нагардондааст. Муаллифи асар марҳилаи аввали ҳадафашро оид ба ҷустуҷӯ, омӯзиш ва интиҳоби факту санадҳои муҳимми эҷоди бадеӣ анҷом додааст.

Дар адабиёти муосири тоҷик тавассути бозтоби фардияти шахсони бузурги эҷодкори таърихӣ, аз ҷумла донишшиносӣ қадами устуворона

гузошта, бо эҷод шудани «Ёддоштҳо» дар насри таърихии тоҷикӣ тамоюлотии тозаии адабӣ ба вучуд омад ва шинохти шахсияту офариниши симои одамони наҷиб, нерӯҳои эҷодкор, адибону ҳунармандон ва зиёиёну рӯшанфикрон мавқеи хоса пайдо намуд.

Ин тамоюлот ва падидаи тозаии адабӣ, яъне таҳқиқи бадеии саҳифаҳои ҳаёти дурахшони халқ, вобаста ба сарнавишти фардҳои барӯманди он ифодагари робита ва идомати наслҳо буда, ёрӣ мерасонад, ки шахс қаробати худро ба халқ, ба таърих ва орзуи умеди он эҳсос бикунад ва ормонҳои маънавиро асоси ҳар гуна фаъолияти илмӣ қарор диҳад. Ин имконият медиҳад, ки ҳастии маънавии халқ, рисолати бузург ва дороии илмиву фарҳангии вай дуруст муҷассам ёбад.

Дар ин замина «Ёддоштҳо» дар адабиёти шуравии тоҷик нахустин асарест, ки воқеаҳои муҳимтарини муборизаи синфӣ ва ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёти маънавии нимаи дуюми асри XIX-ро таҷассум намудааст. Дар он ҳодисаву воқеаҳои гуногун тавассути симоҳои зиёд хусусиятҳои муҳимми шуури иҷтимоии халқ ва моҳияти замонро ифода менамоянд. Ба тасвири авзои иҷтимоӣ фарҳангии замони зиндагии Аҳмади Дониш ва шахсони машҳури он тавачҷуҳ зоҳир намудани Айнӣ бесабаб нест. Дар навбати аввал ин давра тезутунд ва пуризиш буда, барои ҳаёти халқ сарнавиштсоз буд.

Нимаи дуюми асри XIX дар ҳаёти мардуми аморати Бухоро, пеш аз ҳама, бо авҷи муносибатҳои пуршиддати замони феодалӣ, муборизаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва бедории илмӣ фарҳангӣ аҳаммиятнок мебошад. Дар ҳамин давра афкори адабии Дониш ҷиҳатҳои асосии руҳияи замон ва инкишофи таърихии онро дар бар гирифта, «Наводир-ул-вақоеъ»-и ӯ барои равшанфикрон ва аҳли илм таассуроти бузург гузоштааст. Тамоми фаъолияти Дониш ба васфи адолат, масъалаҳои тарбиявӣ, танқиди ҳаёти феодалӣ, мазаммати зулму истибдод ва мубориза ба муқобили он нигаронида шудааст. Ин буд, ки ғояҳои пешқадами вай ба насли минбаъда,

махсусан, ба намояндагони зиёиёни эҷодкор таъсири намоён гузошт ва минбаъд ҳамчун манбаи асосӣ барои шинохти шахсияти ӯ хизмат намуд.

Дар ин хусус С.Айнӣ ишора карда чунин менависад: «... вақте ки ман он аҳволи фалокатиштимолро дар мундариҷоти «Наводир-ул-вақоеъ» бо тасвири реалӣ - бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам, дидам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод. Дар дили худ гуфтам: Ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст. Инқилоби фикрӣ, кам ҳам бошад, дар ман ана ҳамон вақт рӯй дод» (19, 446).

Шахсияти адиб ва рисолати маорифпарваронаи Аҳмади Дониш дар заминаи муҳити илмиву адабии Бухоро ва неруи зеҳнию ҳунарӣ ва маҳорати эҷодии ӯ бунёд ва ташаккул ёфтааст. С.Айнӣ ин маънӣ ва омилҳои сарнавиштсозро дар «Ёддоштҳо» таъкид намуда, менависад, ки «шиносоии ман бо «Наводир-ул-вақоеъ» дар ман танҳо инқилоби фикрӣ бедор карда намонд, балки ба сарам савдои насрнависшавиро ҳам андохт. Дар ҳамон вақтҳо ман орзу мекардам, ки «бояд кас насрнавис шавад ва агар ин мақсад ба даст дарояд, монанди Аҳмад Махдум насрнавис шавад, ки воқеаҳои дар пеши хонанда бо забони сода муҷассам кунонда нишон дода тавонад» (19, 446 - 447).

Фаъолият ва фардияти эҷодии Садриддин Айнӣ мавзӯе мебошад гуногунпаҳлу, ғановатманд ва фароҳу доманадор ва кулли осори ӯ дар арсаи муборизаи сиёсӣ, бедорӣ ва худшиносии миллӣ ҳамчун шиноснома ва шаҳодатномаи миллати тоҷик пазируфта шуда, душманон ва рақибони халқи тоҷикро ба таҳлука андохт.

«Ёддоштҳо» асари гуногунмавзӯ ва ғановатманд буда, бо хусусияти ёддоштию тарҷумаиҳолӣ як давраи муҳимми ҳаёти халқро басо фароҳу доманадор бо лавҳаю манзараҳои бадеӣ ва муносибати шахсияти таърихӣ тасвир намудааст. Дар тасвири С. Айнӣ бузургиву бунёдкории халқ дар симои одитарин ва зеботарин одамон намоиш ёфта, манзараҳои худогоҳӣ ва бедории иҷтимоии як давраи тақдирсози халқи тоҷик таҷассум ёфтааст. Аксар симоҳои дар «Ёддоштҳо» тасвиршуда бо неру ва ҷасорати

хунари ва фазлу камолоти инсонӣ мазмуну моҳияти афкори замони ифода менамоянд. Чехраи Аҳмади Дониш дар тасвири Айнӣ аз намунаи чунин симоҳои барҷастаи эҷодӣ ва таърихӣ мебошад.

Айнӣ дар «Ёддоштҳо» тавассути симои Дониш пеш аз ҳама моҳияти ғоявӣ эстетикӣ эҷодиёт ва ақидаҳои Аҳмади Донишро хотирнишон намуда, руҳияи замони зиндагӣ ва шароити таърихро таҷассум менамояд. Вай дар баробари он ки лаҳзаҳои муҳимми «Наводир-ул-вақоъ»-ро мухтасар нақл мекунад, дар зимни ин характер ва хислатҳои Донишро низ ба вуҷуд меорад. Тасвири беадолатии замон, аҳволи пурмашаққати бечорагон, зулму истибдоди ҳокимон ва нафрат доштан ба даврони пусидаи феодалӣ, ки аз мутолиаи «Наводир-ул-вақоъ» барои Айнӣ пайдо шуда буд, дар ҳақиқат инқилоби фикрие буд. Нигориши ҳақиқатнигоронаи Аҳмади Дониш ба Айнӣ тавассути нусхабардорӣ ва шиносоии «Наводир-ул-вақоъ» таъсири калон гузошт.

Таҳаввули симои Дониш дар «Ёддоштҳо» дар асоси зикри суҳанони ҳамфикр, ҳаммаслак ва ҳамзамонони ӯ, аз қабиле Садрӣ Сарир, Қозӣ Абдулвоҳид, Ҳомидбеки Ҳомид, Шарифҷон Маҳдуми Садрӣ Зиё, Мулло Амон, Файзибой, Мулло Муҳиддин ва монанди инҳо хеле мукаммалу пурғунҷоиш зухур ёфтааст.

Дар амалиёти ислохотпарварӣ ва иҷтимоии Аҳмади Дониш ақидаҳои дигаргун кардани низомии идории давлат ва ҳокимияти амир, мубориза ба муқобили амалиёти разилонаи аъёну ашроф ва табақаҳои ҳукмрон, обёрӣ, сохтани заводу фабрик, ҳамкориҳои илмӣ иқтисодӣ ва рӯ ба пешрафтҳои кишварҳои мутамаддин овардан ҷойи махсусро ишғол мекунад. Дар муҳити замон ва пас аз он симои Аҳмади Дониш чун сарвари маорифпарварони давр ва сардори норозиёни дарбор намудор гашта, сифатҳои шахсияти ӯ, ҷасорати рӯҳӣ, ғиноии маънавӣ ва муносибатҳои некбинонааш нисбат ба муҳити иҷтимоӣ дақиқ зоҳир мегардад. Вай дар муҳити пурғубори Бухорои пуризиҷироб зиндагӣ дошт, ҳамчун шахсияти

барчаства ва сарвари маорифпарварон барои рафъи беадолатӣ ба муқобили зулму ситам ва истибдод, барпо кардани ҳақиқату адолат, озодӣ ва аз байн бурдани ҷаҳолату нодонӣ ба аҳкоми дину шариат ва тарзи давлатдорӣ он давр муроҷиат мекунад. Маҳз бо тақозои ҳаёти иҷтимоӣ сиёсии нимаи дуҷуми асри XIX - и Аморати Бухоро чунин шакл гирифтани образи қаҳрамон амри воқеист.

Дар «Ёддоштҳо» симои Аҳмади Дониш асосан дар ду боб: «Одами аҷиб» ва «Оби ганда ба хандақ» ба таври бадеӣ тасвир шудааст. Махсусан, дар боби «Одами аҷиб» таҳлили амиқи вазъияту ҳолат, вусъатнокии тасвир, зиддиятҳои дохилӣ, шиддати эҳсосот ва фикру андешаҳо дар асоси пурра мувофиқат намудани воқеияти ҳаётӣ ва тахайюлотӣ бадеии санъаткор ифода ёфтааст. Мушоҳидаҳои эҷодкор аз тасвири симои зоҳирии қаҳрамон, муносибати ӯ бо атрофиён, дар лаҳзаҳои даст ба пеши бар гирифта таъзим кардани амалдорон, дар қатори уламо ба ӯ ҷомаи банорас пӯшондан, такагоҳи русҳо будан ва ба подшоҳи онҳо ҳамсуҳбат шудан, дар даст асои русӣ гирифта гаштан, бо лакнати забонӣ андешамандона сухан гуфтан, ҳамчун мунаҷҷим эътироф шудан, дар деворҳои хона нигоҳ доштани харитаи замин, кураҳои замин ва асбобҳои гуногуни мусиқӣ, нифоқ ва мунофиқро бад дидан, хоксор, хушмуомила ва донишмандона рафтор намудан иборат буда, аз хотираҳои ҳамзамонон ва тавзеҳоти мундариҷаи осори Дониш бунёд ёфтаанд. Дар натиҷа, ҳақиқати комили воқеияти таърихӣ на ин ки аз пурра рӯбардор кардани лавҳаҳои сарчашмаву маъхазҳо, балки дар асоси ба ҳаёлотӣ бадеии санъаткор ворид шудан, аз он ғизо гирифта ба мақсади ғоявӣ тобеъ шудан идрок шудааст.

Тибқи маълумоти Айнӣ дар «Ёддоштҳо», дар китобхонаи бузурги Шарифҷон Маҳдум дастнависҳои нодир ва китобҳои ноёб мавҷуд буда, барои аҳли илму адаби Бухоро ва кулли зиёиёну равшанфикрон ба сифати як хазинаи дониш хизмат мекардааст. Аз сӯи дигар, дар ҳавлии Садри Зиё ҳар ҳафта одатан се шаби таътил – чаҳоршанбе, панҷшанбе ва ҷумъа

анчуману нишастҳои шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкорон барпо мегардид. Бесабаб нест, ки фаъолияти бисёре аз намояндагони адабиёти маорифпарварӣ ва ё таҷаддудгароӣ маҳз аз ҳамин ҳавлӣ ибтидо гирифтааст.

Шиносоии «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш дар ин даврон ба Садриддин Айни таъсири бағоят бузург расонид ва ӯ ин омилро ба сифати як падидаи мусбати бадеӣ маҳсуб дониста, дар осораш аз он ёдоварӣ менамояд. Ин асар барои Садриддин «инқилоби фикрӣ»-ро ба вуҷуд овардааст ва пас аз мутолиаи он Аҳмади Дониш фаъолияти адабии хешро бо диди тоза воқеънигорона ривоч додааст. Дар ин фаъолияти неқфарҷом Садриддин Айниро Шарифҷон Махдуми Садри Зиё мусоидат ва раҳнамоӣ менамояд. Садриддин Айни ҳангоми мадрасахонӣ дар мавриди шахсияти Аҳмади Дониш таҳсин ва дар мавридҳои ҷудогона нисбати ӯ нафрин низ мешунид. Махсусан, Шарифҷон Махдум ва ҳамсуҳбатонаш доир ба рӯзгори Дониш ҳикоятҳои аҷибе қисса менамуданд ва осори вайро боиси рашк медонистанд.

Садриддин Айни иқдоми наҷиби маорифпарваронаи Аҳмади Дониш ва дигар равшангарону маорифпарваронро идома дод. Мутолиа ва шиносӣ бо осори Дониш махсусан «Наводир-ул-вақоеъ» марҳилаи муҳим ва сарнавиштсози ҳаёт ва ҷаҳони андешаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва адабии Айни мебошад. Вай менависад, ки пас аз хондани «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш «ба ман ва баъзе шариконам инқилоби фикрӣ рӯй дод, назари мо ба амиру вазир, ба муллоҳо ва ба зиндагонии онрӯза қариб тамоман дигар шуд» (19, 22).

«Наводир-ул-вақоеъ» на танҳо афкори андешаи иҷтимоӣ сиёсӣ ва ҳунари нависандагии Айниро дигар намуд, балки дар фароҳам омадани афкори адабию эстетикӣ, дарки меъёрҳои тасвири вуқӯънигарӣ ва соданависӣ мусоидат намуд. Ин мазмун дар бобҳои, ки ба таҷассуми симои Дониш бахшида шудаанд, пурра ба назар мерасад. Дар бобҳои тасвирҳои бадеӣ мавқеи намоён пайдо накардаанд, аммо барои таҳаввули минбаъдаи

шахсият ва симои Дониш ба сифати сарчашмаи муҳимми илмӣ ва бадеӣ хизмат намудаанд.

С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» симои Аҳмади Донишро дар як боби қисми дуюм ва чанд боби қисмҳои сеюму чорум тасвир намудааст. Махсусан, дар боби «Одами аҷиб» тасвири ҷузъиёт ва манзараҳо ҷолиби диққатанд. «Одами аҷиб» номида шудани боб бесабаб нест ва мақсади ғоявӣ дорад. Аз номи сарлавҳа шахси фавқуллода ва аҷиб будани шахси тасвирёбанда таъкид мегардад. Дониш дар муҳити Бухорои он замон ҳақиқатан одами аҷиб, фавқуллода ва ғайриодӣ менамуд. Тасвири ҳамин ҷиҳати шахсияти ӯ, ки ҳам дӯстонаш ва ҳам душманонашро ба ҳайрат меовард, дар ҳамаи бобҳои, ки ба Дониш бахшида шудаанд, мақсади асосии ғоявии муаллифи асар аст.

Дар тасвири Айнӣ фавқуллодагии Аҳмади Дониш на танҳо дар ҷуссаи азим ва бадани маҳками ӯст, балки ӯ муҷассамаи ақлу хирад, қатъият ва азму ирода аст. Қатъият ва азму иродаи ӯ ҳам дар қадаммонӣ ва гап задани вай, ҳам дар муносибати вай ба рӯҳониён (салом «додани» ӯ), ҳам дар вақти кори илмӣ (мушоҳидаи гирифтани моҳ) ҳис карда мешавад. Дониш бар зидди ҳомиёни беадолатӣ ва ҷаҳолат рӯирост эълони ҷанг додааст. Ҳар як даҳан суҳан ва ҳар як ҳаракати вай бо чи қадар матонат ва қатъият аз тарафи ӯ давом дода шудани ҳамин муборизаро нишон медиҳад. Вақте ки Аҳмад «ба тарафи саломдиҳандагон (калонони мадраса - Б.Г.) нигоҳе накард ва ба саломашон ҷавобе ҳам надод, фақат сараш андак ҷунбид» (8, 263), ин кори вай ҷунин маънӣ дошт, ки вай онҳоро беиба, ночиз ва ноодам эълон мекунад. Ҳангоме ки вай аз муллоёни миёнсаройнишин гузашта истода, «бе он ки ба рӯи касе нигоҳ кунад», «имшаб дар фалон соат моҳ мегирад» мегӯяд (8, 265) ва ҷун гирифтани моҳ сар шуд, «ба-ба осмон нигаред» гуён аз дуруст баромадани пешгӯии худ ифтихор мекунад - ин исботи ғалабаи илм бар ҷаҳолат ва зарбаи сахте ба ҷаҳолатпарастон буд.

Манзараи аз миёнсаройи мадраса, ки дар ду тарафи он муллоҳои калон менишастанд, гузашта рафтани Аҳмади Дониш (8, 262-263) нафрату

адовати ўро нисбат ба аҳли иртиҷоъ намоиш медиҳад. Вай нафрати худро ошкоро зоҳир менамояд. Нафрате, ки Дониш аз аҳли ҷаҳолат дошт, дар ҳикояи «Оби ганда ба хандақ» низ ифода шудааст. Баъзеҳо мунаҷҷимии Аҳмади Донишро шунида, барои фолкушоӣ бар ӯ муроҷиат мекарданд. Ин кори онҳо Донишро ба ғазаб меовард ва боиси азоби рӯҳӣ кашидани ӯ мегардид. Дониш афғони мансабдорро, ки аз ӯ илтимоси фолкушоӣ карда буд, бо хашму ғазаб аз ҳавлии худ берун ронд ва бо дарду алам ба шогирди худ Ҳомидбеки Ҳомид мегуфт: «Дод аз дасти нодонӣ!»

Аҳмади Дониш «дод аз дасти нодонӣ!» гӯён аз дунё рафт. Вай аз он ҷаҳолату нодонӣ, ки дар мамлакат ҳукмрон буд, ба фарёд омада буд, мардумро аз чанголи ҳомиёни ҷаҳолат раҳой дода, ба сӯйи илму маърифат, ба сӯйи ҳаёти ҳақиқии инсонӣ раҳнамоӣ кардан мехост.

Уламои мутаассиби дин медонистанд, ки Дониш ба решаи онҳо теша заданист. Онҳо низ ба ӯ нафрати бепоёне доштанд, ба воситаи разилтарини «далелҳои шаръӣ» кӯшиш менамуданд, ки дар бораи ин нависанда ва олими бузург тасаввуроти нодуруст ҳосил кунанд, эътибори ўро дар байни халқ паст намоянд. Дар айни замон аз он ҳама шикояту ғайбатҳо ва бадгӯйҳои онҳо ҳис карда мешавад, ки иртиҷоъпарварон дар муборизаи зидди таъсири Дониш очиз омаданд. Ин ҳолат образи Аҳмади Донишро боз ҳам пурқувваттар мекунад.

Айнӣ ҳавлии Аҳмади Дониш, боғчае, ки рӯи ҳавлиро ташкил меод, тарҳи ин боғчаро, ки аз рӯйи донишҳои ҳандасавии Дониш тартиб ёфта буд, муфассал тавсиф кардааст (9, 270-271). Ин тасвир ҳам аз муҳити худ фарқ карда истодани ўро (ки ҳавлии ӯ ҳам аз ҳавлиҳои муқаррарии Бухоро набуд), инчунин соҳиби завқи баланд ва таъби пурҷӯш будани вайро таъкид менамояд. Доира, танбӯр, дутор ва рубоб барин асбобҳои мусиқӣ, ки дар тоҷаҳои болохона меистоданд (9, 272), ҳафтае як шаб дар хонаи худ шабнишинӣ ташкил дода, ҳамроҳи дӯстон ба базми мусиқию суруд машғул шудани Дониш (9, 34-35, 40, 42) низ шоҳиди завқи саршор, ҳаётдӯстӣ ва

зиндадилии ўст. Агар рӯҳониён мунаҷҷимӣ ва аз гирифтани моҳ хабар додани ўро «даъвои худой» ва нишонаи бо ҷину париҳо алоқа доштани ў ҳисоб карда бошанд, асбоби мусиқиро чун асбоби бозиҳои шайтонӣ ва ба мусиқӣ ҳавас доштани вайро чун далели бидъаткорӣ эзоҳ меоданд. Аммо зиёиёни пешқадами замон, баръакс, аз санаътдӯстӣ ва зиндадилии Дониш ба ҳайрат омада, дар васфи ин сифати ў шеър мегуфтанд.

Дар «Ёддоштҳо» суҳанони бисёр касони дигар ҳам дар бораи Аҳмади Дониш зикр доштаанд, ки барои равшан кардани образи ў аҳаммият дорад. Айнӣ қайд кардааст, ки як қисми муллоҳои Бухоро «Аҳмади Махдумро дар бадӣ шогирди шайтон шуморанд, як қисми дигар ўро дар некӣ ба дараҷаи фаришта мебароварданд» (9, 29). Ин қисми дуюм ҳама зиёиёни равшанфикр, аз ҷумла иштироккунандагони маҷлисҳои ҳавлии Шарифҷон Махдум буданд, ки «ҳар кадоми аҳли маҷлисҳо ин зоти бузургро дар ғайбаш ҳам шумо-шумо гуфта ном мебарданд» (9, 29). Худи «Шарифҷон Махдум ошиқи асарҳои Аҳмад Махдум буд» (9, 444), ва онҳоро ёфта, махфиёна китобат мефармуд. Мулло Амон Донишро «бузургтарини донишмандони замони мо» номидааст (9, 356). Вале танҳо зиёиён ба Дониш чунин эътиқод надоштанд, балки эҳтироми мардуми одӣ низ дар «Ёддоштҳо» қайд шудааст. Файзибои ҳалвогар, ки «соҳиби хатту саводи одӣ» буд, ба Аҳмади Дониш чунин «баҳои содаи содалавҳона» додаст (9, 436).

«Аҳмад Махдум одами бисёр бузург буд, бузургии ў на аз ҷиҳати муллоияш, на аз ҷиҳати синну солаш, на аз ҷиҳати ҷуссааш буд, балки бузургии ў ин буд, ки ҳар бинанда дар зери салобат ва муҳаббати ў мемонд ва дар айни замон ўро ба муҳаббати тамом (на аз тарс) ҳурмат мекард. Ў бо ин ҳама бузургӣ ва маҳобату салобат ба ҳар кас хурд бошад, ҳам бародарвор муомила мекард».

Ин аст, ки шахсияти Аҳмади Дониш ва фазлу камоли ў на танҳо аз тарафи мухлису ҳаммаслаконаш, балки аз ҷониби мардуми одӣ тақдир

шуда буд. Дар «Ёддоштҳо» симои Аҳмади Дониш дар ҳақиқат, чунон ки Файзибой гуфтааст, чун «одами бисёр бузург» тасвир шудааст.

Бузургии Аҳмади Дониш ба воситаи нақли мазмуни баъзе бобҳои «Наводир-ул-вақоъ» низ таъкид гардидааст. Он порчаҳои асари Аҳмади Дониш, ки дар қисми чоруми «Ёддоштҳо» (9, 443 - 465) гоҳо айнан ва гоҳо мазмунан нақл шудаанд, шаҳодат медиҳанд, ки Дониш дар ҳақиқат назари хурдабине дошта, чунин ҷиҳатҳои ҳаётро, ки дигар нависандагон ва мутафаккирон надида буданд, дида, моҳияти онҳоро дуруст муайян карда, дар бораи онҳо фикрҳои олии баён намудааст. Бешубҳа, Айнӣ дар «Ёддоштҳо» на аз он сабаб бисёре аз ин порчаҳоро айнан овардааст, ки дар он вақт асарҳои Дониш ҳанӯз чоп нашуда буданд, балки мақсади аслии ӯ ҳамоно мукамалтар кардани ин образи дӯстдоштааш бошад. Ин порчаҳо ҷаҳонбинии Дониш ва таъсири асарҳои ӯро ба хонандагони замонаш нишон медиҳад.

Шахсият ва симои Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо» то андозае пурра ва мукамал тасвир гардидааст. Нависанда ӯро бо роҳҳои гуногун, ба воситаи шахсу воқеаҳои бисёре, ба муносибати масъалаҳои мухталиф, ки ба чандин ҷиҳати ҳаёти онвақта дахл доранд, нишон додааст. Ҳамаи инҳо дар пеши назари мо симои чунин мутафаккири бузургро намоён мекунанд, ки ба ҳаёт назари нава дошта, барои аз роҳи пешрафти ҷамъияти гирифта партофтани монеаҳо мардонавор мубориза мебарад.

Дар тасвири симои Дониш Айнӣ ба мақсади боварибахш ва амиқ нишон додани чеҳраи комилу равшани мутафаккир, пеш аз ҳама, аз дидгоҳи воқеъбинонаи худ ва таассуроти амиқ бардоштан аз осори Аҳмади Дониш ва пас аз он аз хотирот ва маълумоти ҳаммаслакону ҳамзамонаш истифода бурдааст. Ба ин мақсад, дар навбати аввал Айнӣ симои зоҳирии Донишро, ки ҳақиқатан ба назари ӯ одами аҷиб ва фавқулода менамуд, ба қалам дода, дар бораи қаду қомат, ҷусса, андом, феълӣ атвор ва мизочи ӯ маълумоти дақиқ ва пурарзиш медиҳад.

«Ин одам, - менависад Айнӣ, - қомати баланде дошт, баландии қоматаш ба дараҷае, ки ҷомаи банораси подшоҳии дар тан доштааш баробари зонуяш буд... Тани ин одам ба тарзе пурра буд, ки баландии қоматаш ҳис карда намешуд ва ба назар миёнқад менамуд. Гӯё дарозии табиат қаду бари ин каси ба як андозаи бисёр муносиб бурида дӯхта буд. Гардани ин кас ҳам мувофиқи қадаш дароз ва муносиби баданаш пурра буд. Аммо сари ин одам аз одат берун калон буд... Рӯи ин шахс сабзина ва пурра буд... ба рӯяш он қадар чинҳои ҳискардашаванда наменамуд. Риши ӯ миёна ва кулӯта (лӯнда) буда, торҳои сафедаш аз сиёҳиаш бештар менамуд. Ин кас дар даст асои русӣ (палка) дошт...» (19, 263).

Дар баробари ин, дар бораи муҷассамаи ақлу хирад, фавқулодагию ғайриодӣ будани қувваи истеъдоду қобилият, қудрати илму пояи маҳорат ва симои ботинии Аҳмади Дониш осори нодиру гаронмои худи ӯ, хотироту ёддошти дӯстону муосирони мутафаккир ва нақлу суҳбатҳои рӯҳониёни ҳамзамонаш ба сифати манбаи боэътимоди эҷоди бадеӣ хизмат намудааст. Махсусан, дар тасвири Айнӣ симои бузурги Дониш дар муносибат бо рӯҳониёни ҷаҳолатпеша ва мутаассибони хурофотпараст хотирнишин мебошад. Ин маънӣ дар лаҳзаҳои таъзимкунон ба ӯ салом додани муллоҳои саройнишин ва ба тарафи онҳо нигоҳ накардани вай, ҳангоми шикоят, ғайбат ва бадгӯйҳои ғаразнокӣ бемантиқӣ муллоёни ҷоҳилу нодон ифода меёбад.

Яке мегуфт: «Ин кас боз омад, ки имшаб дар ҳуҷра бо ҷинҳояш, бо деу париҳояш ва бо шайтонҳояш суҳбат кунад ва фардо гуфтаҳои онҳоро ба шогирдонаш нақл намуда, онҳоро ҳам монанди худ гумроҳ намояд».

Дигаре мегуфт: «Вай мегуфтааст, ки кадом вақт гирифтани офтоб ва кадом соат гирифтани моҳро ман медонам ва метавонам, ки пешакӣ хабар диҳам... Ғайбдон-ку фақат худо буд, ин бедин аз ғайб хабар доданро даъво карда, худашро ба худо шарик сохта баромадааст» (19, 264).

Шикояту ғайбат ва рашку ҳасади муллоҳо нисбат ба неруи бузурги ақлии Дониш бо мақсади инъикос намудани муҳити тираву тор ва зулму

бедодгарию мансабдорони Аморати Бухоро нигаронида шудааст. Ин аст, ки муллоёну рӯҳониёни мутаассиб Донишро «аҳли бидъат ва беҳудо», «фахрии нолоиқ», «бедину худобехабар», «кофир», «гумроҳ», «шогирду дӯсти шайтон», «чодугар», «сеҳрбоз» ва ғайраҳо ном мебардаанд. Дониш дар байни чунин шахсон ба таъқиби ноҳақ дучор мегардид. Дар баробари ин, аз ҳаҷви тезу тунд на ақлу хиради баркамолу ӯ атрофиён ва ҳамзамононаш дар ҳарос буданд.

Дониш ба қувва ва истеъдоди худ ҳамеша боварии комил дошт ва дар ҳама вазъияту ҳолат истодагарӣ менамуд. Ин аст, ки ӯро Айнӣ, аз тарафи дигар, ҳамчун «доҳии модарзод», «одами аҷиб», «фавқулодда», «ғайриодӣ», «зоти бузург», «як гавҳари ноёб», «бузургтарин донишманди замон», «алломаи давр», «ситораи тобони уфуқи тираи Бухоро» ва монанди инҳо номида, неруи заковатманд, симои мутафаккирона, соҳиби ақлу хирад ва иродаи қавӣ доштани вайро эътироф менамояд. Албатта, ин бесабаб нест.

Дар «Ёддоштҳо» симои равшанфикрон ва шахсони наҷиб тавассути афкори андеша, мақоми иҷтимоӣ, мураккабиҳои табиати инсонӣ ва масъулияти фард ба сифати як шахсияти неруманд таҷассум ёфта, бо ирода ва қувваи азим фаъолият дорад. Муаллиф аз таҷрибаи ибратомӯз ва пуртазоди тӯлонии зиндагии худ бо таассуроту андешаҳои мухталиф ба дарки амиқи фалсафаи ҳаёт мушарраф гаштааст. Бинобар ин, «дар тасвири Айнӣ, -қайд менамояд М.Шукуров, -фавқулодагии Аҳмади Дониш на танҳо дар ҳуссаи азим ва бадани маҳками ӯст, балки ӯ муҷассамаи ақлу хирад, қатъият ва азму ирода аст» (200, 108).

Дар тасвири нависанда Садриддин аз мушоҳидаи аҳволи замон зиқ мешуд, азоби рӯҳӣ мекашид ва «гумон мекард, ки дунё ҳамин тарз омадааст, ҳамин тарз ҳаст ва ҳамин тарз меравад. Аммо, бо ин ҳама дилтангӣ собитқадам ва устувор буд, ба оянда боварӣ дошт, чораи зиндагии шоиста ва босаодатро меҷуст. Дар ҳамин айём ҳодисае рӯй дод, ки боз рӯҳашро баланд ва азму иродаашро қавитар сохт. Ин ҳодисаи

хондани китоби Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» буд, ба ӯ таъсири пурзӯре гузошт ва боиси аввалин табаддулоти ҷиддии фикрии вай гардид.

Дар ҳақиқат, сабаби то ин дарча таъсири пурзӯр гузоштани «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш дар шуури Садриддин он буд, ки вай то ин вақт «он аҳволи фалокатиштимол» - ро аз ҳаёт медид, моҳияти онро худ фикр мекард ва аз зиёиёни атроф мешунид. Барои Садриддин мулоҳизаҳо ва андешаҳои шахсӣ ва шарикдарсонӣ атрофиёнаш кифоя набуд, дар назари ӯ, ки ҷавони зиёӣ, мушоҳидакор, зирак ва маъниҷӯӣ буд, ин асар эътибори дигаре дошт. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» он ҳодисаҳоеро, ки ӯ дар зиндагӣ медид, беҳтар ва пурратар тасвир шуда, лавҳаҳои мукаммали бадеиро фарогир буданд.

Бунёди чунин таъсирпазирӣ аз ҳақиқатнигории тасвири ҳаёт ва дарки мушкилоти муҳити иҷтимоӣ ва биниши интиқодӣ нисбат ба зиндагӣ падида омадааст. Ба ин маънӣ, Айнӣ таъкид кардааст, ки ӯ он вақтҳо аксар ғояҳои «Наводир-ул-вақоеъ»-ро оид ба нучум, фалсафа ва тасаввуф пурра дарк намекард, аммо тасвири як қатор масъалаҳои ҳаёти воқеӣ, аз қабилӣ бенизомиҳои дарбори амир, барномаҳои таълимӣ, дарсхонӣ ва дарсгӯӣ дар мадрасаҳо, ҳирси аҳли бозор, ҷанги арӯсу модаршӯӣ ва домоду модарарӯс, ҷамъияти дворянӣ ва аристократии Россия ва мисли инҳо боиси табаддулоти фикрии ӯ гардиданд. Аксарияти манзараҳо лавҳаи бадеӣ мебошанд ва на танҳо бо маводи пурарзиши ҳаётӣ, балки бо тасвири барҷастаи бадеӣ ҳам ба ӯ таъсири ғавқулода расониданд. Қувваи ғавқулодагии тасвирҳо биниши интиқодии хонандаро мутаассир сохта, таҳрик меод ва ақидаҳоро дигаргун карда, роҳи ҳаётии ҷавонро равшан мегардонид. Ба ин маънӣ, пайдо шудани табаддулоти фикрӣ чунин баён месозад:

«-Ман он ҳодисаҳоро дар зиндагӣ дида будам ва аз он аҳвол дилтанг мешудам, аммо ҳеҷ гоҳ ислоҳ кардан ва ислоҳ шудани он аҳвол дар хотирам намегузашт» (445), аммо баъд аз хондани «Наводир-ул-вақоеъ»

«ман дар дили худ гуфтам: ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, мудом, ки ман ислоҳ карда натавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст» (9, 446).

Табиист, ки афкори Аҳмади Дониш Айнии соҳибистеъдодро ба роҳи мубориза раҳнамунӣ карда, ислоҳи аҳволи замонро талқин намудааст. Албатта, аз талаби ислоҳот то хуруҷи оммавӣ ва шуриш хеле фарқ аст. Аммо муҳимтар аз ҳама ин, ки зарурати амалиёту ҳаракат ва муборизаро фаҳмидааст, дар роҳи дигар кардани аҳволи замон аввалин қадами амалӣ гузоштан меҳаҷад ва нахустин қадами ислоҳотхоҳонааш дар пешрафти тафаккури бадеӣ ва инкишофи шуури иҷтимоии ӯ мусоидат намудааст.

Пӯшида нест, ки Айни дар ин замон ба қувваи худ чандон бовар намекард, эътимод надошт, ки он аҳволро ислоҳ карда метавонад. Он аҳволро модом, ки ислоҳ карда натавонад, аз вай нафрат карданро зарур мешуморад. Вай пеш аз хондани асари Дониш ҳам аз тартиботи замонаш ва зимомдорони он нафрат пайдо карда буд. Акнун пас аз хондани «Наводир-ул-вақоеъ» Айни он нафрати худро бошууруна дарк намуд. Нафрате, ки бошууруна дарк шуд, қувваи азимест барои ба ҳаракат омадани амал ва аҳдоф. То чи андоза пурқувват будани ин нафрат аз воқеаҳои ба доми хизмати дарбори амир Абдулаҳад кашидани Айни маълум мешавад. Гарчанде вай ҷиддан муқобилият мекард, кор ба дараҷае расид, ки дар шеърҳои худ бо рамзу ишора бо шоирони дарбор ва худи амир баҳсу мунозира шурӯъ намуда, ҳатто гоҳо танқид карда, охируламр амиро маҷбур кард, ки аз баҳри хизматаш гузарад (9, 570 - 586).

Дар афкори адабии Дониш ва Айни алоқамандии ғоявӣ, ҳамоҳангӣ ва наздикшавии руҳияи эҷодӣ эҳсос мешавад. Гуманизми олий, фалсафаи ҳаётдӯстӣ, ақидаҳои маорифпарварию ҷадидӣ, маърифатхоҳӣ, андешаҳои амиқ ба муқобили ҷаҳолату нодонӣ шахсияти ҳар ду эҷодкорро барҷаста ва ба ҳамдигар ҳамовоз гардондааст. Ин аст, ки сарчашмаи боварибахши тасвири симои Дониш дар «Ёддоштҳо» мероси адабии ӯ қарор гирифтааст. Айни дар «Ёддоштҳо» барои таҷассуми шахсияти бузург ва рисолати

начиби Дониш манзараҳои вусъатноки ҳаёти ҷамъиятии садаи XIX - ро дар заминаи таҳқиқ қарор додаст. Суҳбату мунозираи равшанфикрон, тарзи зисту зиндагонии мардуми заҳматкаши Бухоро, саргузашт ва рӯйдодҳои, ки шахсан муаллиф шоҳиди он будааст, барои таҷассуми муҳити зист, давр ва симои Аҳмади Дониш кумаки беандоза расонидаанд.

Агар Аҳмади Дониш дар осораш бо танзи талху газандаи худ фасоди ҷомеа, табоҳкорӣ ва тартиботи бенизоми мадрасаро саҳт танқид карда бошад, Айнӣ ислоҳи барномаи онро талаб намуда, фикри худро бо дигарҳо талқин мекунад, ба худ тарафдор ва шарикӣ амалиёт ва бо одамони неку бомаърифат муносибат доштан меҳақад. Чунин матлаб аз амалиёти ғайилонаи иҷтимоӣ шурӯъ намудани қаҳрамони асосии «Ёддоштҳо» шаҳодат медиҳад.

Бозтоби ҷеҳраи ҳунарии Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо» як навъ хусусияти илмию бадеӣ ё публицистӣ дошта, шарҳи ҳол, ғайолияти адабӣ ва нақли мазмуни баъзе аз бахшҳои осори адабии ӯро дар бар мегирад. Бо вучуди ин, симои Дониш дар асар тавассути тасвири ҳодиса ва воқеоти иҷтимоӣ ва рӯзгору мероси адабии ҳамзамонони ӯ хеле барҷаста ва воқеӣ таҷассум ёфтааст. Дар баъзе ҳолатҳо аз эҷодиёти худи Дониш мисолҳо оварда, онҳоро ташреҳ додан ва ба баъзе ҳикояҳои ӯ нақиза навиштан (дар мисоли ҳикоя дар бораи як баққоли ҳасис) ба Айнӣ имконият додааст, ки хислату характер, назари зиндагӣбин ва ҳақиқатнигоронаи Донишро пеши назари хонанда мукаммалу боварибахш таҷассум намоянд.

Дар «Ёддоштҳо» ҳанӯз тасвири амиқи характер, руҳияву равон, шахсият, афкори адабию эстетикӣ ва маорифпарварии Дониш ба таври васеъ сурат нагирифтааст. Нияти эҷодии Айнӣ аз он иборат буд, ки оид ба ғайолияти эҷодӣ, ҷамъиятӣ, ақидаҳои иҷтимоию сиёсӣ, маорифпарварӣ ва нақши Дониш дар ташаккули минбаъдаи ҳаёти адабӣ асаре эҷод кунад. Мутаассифона, амалӣ гардонидани ин мақсад бо сабабҳои гуногун ба устод Айнӣ мушарраф нагашт. Новобаста аз ин, хотира ва ёддоштҳои ӯ

дар бораи Дониш ҳамчун сарчашмаи муҳимми илмӣ ва таърихӣ шинохта шуда, барои нависандагони минбаъда мактаби маҳорати эҷодӣ гардид.

Садриддин Айнӣ дар натиҷаи ҷустуҷӯ ва омӯзиши асарҳои Аҳмади Дониш роҳи муборизаи ӯро аз худ намуда, мактаб ва ташаббус ва муборизаеро, ки Дониш барои ба ҳаёт наздик кардани адабиёт, содагии забон ва бар зидди муғлақбаёнӣҳо шуруъ намуда буд, анҷом дод.

Ба ҳамин тариқ, аз таҳлил ва баррасии концепсияи шахсияти эҷодӣ ва чеҳраи ҳунарии Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ чунин натиҷаҳо ҳосил гардид:

1. Шинохти шахсияту осори мутафаккир ва маорифпарвари бузурги халқи тоҷик Аҳмади Дониш дар аввалҳои қарни XX ба миён омада, оид ба бозтоби муҳити сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии замони зиндагиаш дар сарчашмаҳои таърихӣ ва илмӣ маълумоти зарурӣ фароҳам омадааст. Таҳқиқи бадеии ин марҳилаи муҳимми таърихии халқи тоҷик пас аз эҷоди "Таърихи инқилоби Бухоро"-и С. Айнӣ оғоз ёфта, дар «Ёддоштҳо» ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёти маънавии нимаи дуюми асри XIX таҷассум ёфтааст.

2. С. Айнӣ аввалин тадқиқотчи ва мухлиси Аҳмади Дониш буд ва дар нигориши Айнӣ Аҳмади Дониш аз зумраи он шахсоне буд, ки ҳамчун «доҳии модарзод», "зоти бузург" ва "ситораи дурахшони осмони Бухоро" нурафшонӣ намуда, симои вай муҷассамаи ақлу хирад ва раҳнамои ҳаёт тасвир шудааст. Айнӣ ба Дониш меҳру муҳаббат ва садоқати беандоза дошт ва тавассути шахсият ва симои ӯ пайванди замону наслҳо, робитаи рӯйдодҳои таърихӣ, анъанаву суннатҳои мардумӣ ва руҳияи мардумро идрок намуд.

3. Таҳқиқи бадеии саҳифаҳои ҳаёти дурахшони халқ, вобаста ба сарнавишти фардҳои барӯманди он ифодагари робита ва идомати наслҳо буда, ёрӣ мерасонад, ки шахс қаробати худро ба халқ, ба таърих ва орзуи умеди он эҳсос бикунад ва ормонҳои маънавию асоси ҳар гуна фаъолияти илмӣ қарор диҳад. Рӯҷӯ ба таҳқиқи бадеии сарнавишти қаҳрамон ва шахсияти ӯ имконият додаст, ки Айнӣ симои адабӣ ва шахсияти бузурги

Донишро дар “Ёддоштҳо” нисбатан мукамал нишон дода, диққати аҳли илму адабро ба таҳқиқи шахсият ва осори ӯ равона созад.

4. Дар адабиёти муосири тоҷик тавассути бозтоби фардияти шахсони бузурги эҷодкори таърихӣ, аз ҷумла донишшиносӣ қадами устуворона гузошта, ба эҷод шудани «Ёддоштҳо» тамоюлоти тозаии адабӣ ба вучуд омад ва шинохти шахсияту офариниши симои одамони наҷиб, неруҳои эҷодкор, адибону хунармандон ва зиёиёну равшанфикрон мавқеи хоса пайдо намуд.

5. Садриддин Айнӣ иқдоми наҷиби маорифпарваронаии Аҳмади Дониш ва дигар равшангарону маорифпарваронро идома дод. Дар «Ёддоштҳо» симои равшанфикрон ва шахсони наҷиб тавассути афкори андеша, мақоми иҷтимоӣ, мураккабиҳои табиати инсонӣ ва масъулияти фард ба сифати як шахсияти неруманд таҷассум ёфта, бо ирода ва қувваи азим фаъолият дорад.

6. Дар афкори адабии Дониш ва Айнӣ алоқамандии ғоявӣ, ҳамоҳангӣ ва наздикшавии руҳияи эҷодӣ эҳсос мешавад. Гуманизми олий, фалсафаи ҳаётдӯстӣ, ақидаҳои маорифпарварию ҷадидӣ, маърифатхоҳӣ, андешаҳои амиқ ба муқобили ҷаҳолату нодонӣ шахсияти ҳар ду эҷодкорро барҷаста ва ба ҳамдигар ҳамовоз гардондааст. Айнӣ дар натиҷаи ҷустуҷӯ ва омӯзиши асарҳои Аҳмади Дониш роҳи муборизаи ӯро аз худ намуда, мактаб, ташаббус ва муборизаи ӯро барои ба ҳаёт наздик кардани адабиёт, содагии забон оғоз карда буд, идома дод.

7. Бозтоби чеҳраи ҳунарии Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо» як навъ хусусияти илмию бадеӣ ё публитсистӣ дошта, шарҳи ҳол, фаъолияти адабӣ ва нақли мазмуни баъзе аз бахшҳои осори адабии ӯро дар бар мегирад. Бо вучуди ин, симои Дониш дар асар тавассути тасвири ҳодиса ва воқеоти иҷтимоӣ ва рӯзгору мероси адабии ҳамзамонони ӯ хеле барҷаста ва воқеӣ таҷассум ёфта, ҳамчун муҷассамаи ақлу хирад намоён гаштааст.

ХУЛОСА

Симои Айнӣ дар назди афроди ҷомеаи муосир чунин мунъакис гаштааст, ки аз оғози ҷавонӣ дар як муҳити зулму ҷавр ба халқу миллати тоҷик кори наҷиб, шоиста ва таърихӣ анҷом дода, дар роҳи истиқлолияти озодӣ, бедорӣ ва худшиносии халқ хидмати беназир карда, бар зидди истибдод ҷасурона мубориза намуда, барои бақои умри тоҷикон бештар аз ҳар касе талош варзида, симои наҷиб ва шахсияти бузурги ибратомӯзи хешро мунаввар сохтааст. Бинобар ин, ӯро ҳамчун «падари миллат», «чун чаноре дар боғи адабиёт» шинохта, яке аз бузургтарин фарзандони миллат маҳсуб донистаанд. Дар ҳақиқат, ӯ дар давраи бухронии сарнавиштсоз фидокорона талош карда, барои таъмини бақои умри миллат қаҳрамониҳо нишон дода, ҷиҳати аз зери харобазори таърих дубора сар бардоштан ва қомат рост кардани ҳаммиллатонаш падарвор ғамхорӣ ва сарпарастӣ намудааст.

Дар осори мансури Айнӣ тасвири чехраи қаҳрамон ба зиндагии воқеӣ вобаста буда, суннатҳои адабии гузашта ва хоса аз шеваҳои чехранигории насри ривоятии форсии тоҷикӣ фаровон истифода намуда, чехраҳои комилу дурахшони бадеиро ба вуҷуд овардааст. Вай дар «Ҷаллодони Бухоро», повести «Одина», романи “Дохунда”, “Ёддоштҳо” ва дигар осори насриаш ҳунари чехранигориашро ривож дода, тавассути биниши амиқи таҳлилӣ воқеияти зиндагӣ ва ҳақиқати бадеиро шинохта, ҳамчу василаи дарки тамоюлҳои муфид ва зиёновари иҷтимоиву ахлоқии ҷомеа пазируфта, ҳунар ва шеваи чехранигориро дар осораш инкишоф додааст.

Осори С. Айнӣ муаррифғари сарнавишти таърихи халқи тоҷик дар марҳилаи муҳим ва ҳассоси таърихӣ буда, ҷустуҷӯҳои бадеии ӯ дар “Ёддоштҳо” моҳияти иҷтимоӣ ва ахлоқии замон ва қаринаи таърихро равшан месозад. “Ёддоштҳо” асари мукамал, муҳташам, намунаи асили жанри ёддоштӣ, насри навпардозии тоҷикии садаи бист буда, бо арзишҳои

хоси ғоявӣ ва зебоишинохтӣ дар таърихи адабиёти навини тоҷик нақш ва ҷойгоҳи хос дорад.

С. Айнӣ бо эҷоди “Ёддоштҳо” жанри ёддоштро тақвият бахшида, ба кашфи сиришти инсонӣ ва ҳолати равонии шахсияти осораш муваффақ гардида, бозтоби ҳастии маънавӣ, ормонҳои ахлоқию зебоишинохтӣ ва арзишҳои иҷтимоиро дар тафаккури бадеӣ муҷассам сохта, дар тақвияти тамоюлҳои пешрави насри муосир саҳми намоён гузоштааст. Муаллиф ба дарки сарнавишти мухталифи шахс тавассути таҳқиқи омилҳои ташаккули характери қаҳрамон рӯ оварда, эҳсоси оштинопазирӣ ва муқовимат нисбат ба зуҳуроти ҷабру зулм ва беадолатиро тарбия намудааст.

Дар “Ёддоштҳо” -и С. Айнӣ концепсияи шахсияти эҷодӣ ва чеҳранигории ҳунари дар заминаи ҷанбаи ахлоқию зебоишинохтии тафаккури бадеӣ сурат гирифта, дар эҷодиёти адиб ҷойгоҳи шоиста дорад ва ифодагари чеҳраи хоси нависандагии ӯ мебошад. Ҷустуҷӯҳои ҳунари ба тасвири ҳақиқати ҳаёт ва идроки мушкилоти зиндагии инсон вобаста буда, тамоюлҳои асосии ташаккул ва таҳаввули эҷодиёти нависандаро муайян мекунад.

Муҳити таърихи ҳаёти сипаригаштаи С.Айнӣ пурфоча, ҷаҳолатнок, зулматбор, ноором, тақдирсӯз ва худкома буда, ба сарнавишт, шахсияти ҳунари ва ҳувияти инсонии ӯ бетаъсир намонд. Тафаккури бадеӣ ва концепсияи эҷоди бадеие, ки ба василаи осораш дар миён гузошт, ифодагари талош ва фидокориҳо ва муборизаи ӯ дар ҳифз ва асолати таърих, бақо ва ҳастии фарҳанги миллии тоҷикон ва муҳити иҷтимоию ахлоқии замон буд.

Дар шинохт ва ташаккули шахсият, чеҳраи адабӣ, камолоти маънавӣ ва ҳайсияти ҳунарии С. Айнӣ муҳити адабпарвари Бухоро, махсусан, ҳавлии Шарифҷон Махдуми Садри Зиё омилҳои фарҳангиву таърихӣ, талошҳои маърифатпарварӣ, шахсони ҷудогона нақши муассир гузошта, тамоюли андешапарварӣ ва маънавияту зебоишинохтӣ чеҳраи ҳунари ва

ичтимоии ўро мунаввар сохтааст, ки заминагузор ва таҳаввулгар ва зинатбахши фаъолияти адабӣ ва иҷтимоии ӯ мебошанд.

Таҳлил ва таҳқиқи марҳилаҳои асосии ташаккули ҳунари чехранигорӣ дар осори С. Айнӣ дар заминаи санадҳои муҳимми ҳаёти ҳамчун шахсияти тавоно ва симои наҷиб муаррифӣ гардида, шахсият ва чехраи адабии С. Айнӣ мутобиқи риояи таносуби воқеяти ҳаёт ва ҳақиқати бадеӣ таҷассум ёфтааст.

Биниши ҷадиди рӯзгору осори С. Айнӣ дар заминаи концепсияи муайяни эҷоди бадеӣ дар қарина ва муҳити адабии замон мушаххас гардида, бозтоби он дар мисоли асари ҷудогонаи нависанда, қаринаи муайяни таърихӣ ташаккул ва таҳаввули насри муосири тоҷикӣ сурат гирифтааст. Дар тафаккури адиб руҳи маърифати бадеии таърих, эҳёи ҳофизаи таърихӣ ва фарҳангӣ, ислоҳотхоҳӣ, озодандешӣ ва худогоҳию худшиносӣ нуфуз дошта, ҳадафи ғояи осораш рушди маънавият ва ахлоқи ҷомеа буда, рӯйдодҳои муҳимми зиндагиро аз мавқеи арзишҳои олии иҷтимоӣ ва маънавӣ ба андеша гирифтааст.

Падидаҳои ҳунари ва ҷусторҳои фаъолияти эҷодии С. Айнӣ арзишҳои миллӣ ва умумибашарию фаро гирифта, бо диди таҳлиلى ба арзёбии масъалаҳои асили адабиёт ва таъйиди ҳастии таърихӣ ва фарҳанги миллӣ саҳми намоён гузошта, ба равиши тозаи тафаккури эҷодӣ ва масири мухталифи концепсияи арзишманди эҷодии бадеиро муайян кардааст. Таъсири тафаккури бадеӣ, ҷаҳонбинӣ ва сиришти ахлоқии нависанда, биниши ғоявию зебоишинохтӣ ва амиқрафти таърихияти он дар бозтоби концепсияи шахсияти таърихӣ ва чехранигории ҳунари муассир буда, заминаҳои иҷтимоӣ ва афкори мухталифи ҷомеаро мушаххас сохта, тасвири мақсадноки ҳаводиси сиёсату иҷтимоӣ ба инкишоф ва мустанадии андешаҳои нависанда мусоидат намудааст. Дар натиҷа осори ӯ таҷассумгари ормони деринаи халқ ва эъморгари ҳастии маънавӣ ва бақои умри миллат шинохта шудааст.

Дар фаъолияти эҷодии С. Айнӣ таҷассуми бадеии воқеияти давраи муайяни таърихӣ ва марҳилаи ҳассоси сарнавишти таърихии халқ моҳияти андешаи муаллиф ва махсусияти ҷустуҷӯӣ бадеиро дар қаринаи таърихиву фарҳангӣ муайян сохтааст. Таҳаввул ва ташаккули сарнавиштҳову характерҳои гуногун ва фарогирии вусъатноки шинохти маърифати бадеии таърих дар тахайюлотии эҷодии нависанда арзишманд ва ибратпазир буда, диди ҳамосии воқеият, пайванди таҳқиқи илмӣ, публитсистӣ ва бадеиро падид оварда, арзиши осори нависандаро ба маротиб афзун гардонидааст.

Дар ҳақиқат, таърих он гоҳ маъние хоҳад дошт, ки дар дасти мардумон ҳамчун силоҳи мубориза ва озодӣ барои фардо бошад. Воқеан, шахсияти наҷиб ва чеҳраи дурахшони С.Айнӣ ва осори безаволаш ба эътирофи муҳаққиқон сабақи таърих аст ва худ руҳи бедори халқ ва таърихи ҷовидони миллат мебошад.

Дар хулоса натиҷаҳо чунин ҷамъбаст гардидаанд:

1. Дар шинохти шахсият ва фардияти эҷодии С. Айнӣ омилҳои фарҳангиву таърихӣ, шахсони ҷудогона нақши муассир дошта, аз оғоз талошҳои маърифатпарварӣ ва тамоюли ахлоқписандӣ чеҳраи ҳунари ва ахлоқии ӯро шакл додааст. Биниши амиқи таҳлилӣ дар шинохти воқеияти зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ василаи шинохти тамоюлҳои муфид ва зиёновари иҷтимоиву ахлоқии ҷомеа шинохта шуда, шеваи чеҳранигориро ҳуди ӯ дар аксари асарҳои насриаш риоя намудааст [2-М; 3-М].

2. Таҳқиқи марҳилаҳои асосии ташаккули ҳунари чеҳранигорӣ дар осори С. Айнӣ дар заминаи таҳлили санадҳои муҳимми ҳаётии адиб ӯро ҳамчун шахсияти тавоно ва симои наҷиб муаррифӣ карда, шахсият ва чеҳраи адабиашро мутобиқи риояи таносуби воқеияти ҳаёт ва ҳақиқати бадеӣ таҷассум намудааст [1-М; 6-М].

3. Дар заминаи биниши нави таҳқиқи рӯзгору осори С. Айнӣ концепсияи арзишмандии афкори эҷодии ӯ дар қарина ва муҳити адабии

замон мушаххас гардидааст. Баррасӣ ва арзёбии концепсияи мушаххаси илмию эҷодӣ дар мисоли асари ҷудогонаи нависанда ва қаринаи муайяни таърихии ташаккул ва таҳаввули насри муосири тоҷикӣ сураат гирифтааст [4-М].

4. Фардияти эҷодӣ ва ҳунари нависандагии устод С. Айнӣ дар мисоли «Таърихи инқилоби Бухоро», «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро», «Ёддоштҳо» ва дигар асарҳои насрии нависанда муайян шудааст. Падидаҳои ҳунари, биниши тафаккури бадеии нависанда ҷанбаҳои маърифатӣ зебоишинохтӣ ва бозтоби шахсияти таърихӣ чехраи адабӣ, симои муаллиф ва афроди эҷодкор дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ равшан гардидааст [5-М].

5. Устод Садриддин Айнӣ аз афкори адабиву фалсафии мутафаккири бузурги халқи тоҷик Аҳмади Дониш баҳраҳо бардошта, бо рӯшанфикрон, озодандешон ва ҷадидон пайравӣ ва ҳамкорӣ намуда, аз нахустин муҳаққиқон дар шинохти осор, шахсият ва симои Аҳмади Дониш аст. Мактаби адабии Айнӣ ба наслҳои имрӯзу оянда ҳамчун такягоҳ ва сарчашмаи зулолу покиза ҳамеша хидматгузор буда, дар омӯзиши осори ғановатманд ва шинохти тамаддуну фарҳанги бостонӣ нақши мондагор дорад [2-М; 3-М].

6. Дар ҷараёни инъикоси бадеӣ таҳлил намудани сарнавишти Аҳмади Дониш барин намояндагони барҷаста боиси инкишофи минбаъдаи худшиносии миллӣ гашта, ворисияти таърихӣ, анъанаву суннат ва робитаи замонҳоро идома ва инкишоф медиҳад [3-М].

7. Таҳқиқи бадеии саҳифаҳои ҳаёти дурахшони халқ, вобаста ба сарнавишти фардҳои баруманди он ифодагари робита ва идомати наслҳо буда, бар он боис мегардад, ки шахс қаробати худро ба халқ, ба таърих ва орзую умеди он эҳсос бикунад ва ормонҳои маънавиро асоси ҳар гуна фаъолияти илмӣ қарор диҳад [4-М; 7-М].

8. Дар адабиёти муосири тоҷик тавассути бозтоби фардияти шахсони бузурги эҷодкори таърихӣ, аз ҷумла донишшиносӣ қадами устуворона

гузошта, бо эҷод шудани «Ёддоштҳо» тамоюлоти тозаи адабӣ ба вуҷуд омад ва шинохти шахсияту офариниши симои одамони наҷиб, нерӯҳои эҷодкор, адибону ҳунармандон ва зиёиёну рӯшанфикрон мавқеи хоса пайдо намуд [5-М].

9. Садриддин Айнӣ иқдоми наҷиби маорифпарваронаи Аҳмади Дониш ва дигар равшангарону маорифпарваронро идома дода, дар «Ёддоштҳо»-и ӯ симои равшанфикрон ва шахсони наҷиб, афқору андеша, мақоми иҷтимоӣ ва масъулияти фард ба сифати як шахсияти неруманд таҷассум ёфтааст [5-М].

10. Бозтоби чехраи ҳунарии Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо» як навъ хусусияти илмию бадеӣ ва ё публитсистӣ дошта, шарҳи ҳол, фаъолияти адабӣ ва нақли мазмуни баъзе аз бахшҳои осори адабии ӯро дар бар мегирад. Симои Дониш дар асар тавассути тасвири ҳодиса ва воқеоти иҷтимоӣ ва рӯзгору мероси адабии ҳамзамонони ӯ хеле барҷаста ва воқеӣ таҷассум ёфта, ҳамчун муҷассамаи ақлу хирад намоён гаштааст [2-М; 3-М; 5-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Аз таҳқиқи суратгирифта маълум мешавад, ки оид ба зиндагинома, фаъолияти эҷодӣ ва аҳаммияти таърихию ҳунарии осори Садриддин Айни дар шаклҳои гуногун пажӯҳишҳои илмӣ анҷом ёфта бошанд ҳам, аммо то ҳол дар масъалаи концепсияи шахсият ва ҳунари чехранигорӣ дар асарҳои чудогонаи Садриддин Айни таҳқиқи монографӣ ба вучуд наомадааст. Доираи мавзӯи таҳқиқӣ густарда буда, дурнамои кори илмиро собит менамояд. Диссертатсия ва маводи таҳқиқии манзуршуда аҳаммияти махсуси илмӣ-назарӣ дошта, барои истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ тавсияҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Дар диссертатсияи алоҳида мавриди омӯзиши ҳамаҷониба қарор додани масъалаи концепсияи шахсият дар осори Садриддин ва таъйини арзиши осори илмӣ-таҳқиқии ӯ дар бораи чехраҳои адабӣ ва фарҳангии гузаштаву муосир зарурат дорад.

2. Дар чараёни омӯзиш ва таҳқиқи масъалаҳои мавриди баҳс қарордодамон муайян ва мушаххас намудем, ки таҳқиқи мушкилоти шахсият, хусусияти ғоявию бадеии осор, ҳунари чехранигории Садриддин Айни, масъалаҳои фардияти эҷодӣ, сабки ниғориш, ҳунари эҷодӣ, образфаринӣ, сабк ва равиши эҷод муҳим аст. Аз ин ҷиҳат, зимни таҳқиқи мавзӯҳои марбут ба чехраҳои адабӣ аз дастовард ва натиҷаҳои таҳқиқ истифода намудан мумкин аст.

3. Диссертатсия ба донишҷӯён, магистрантон, докторантони PhD ва докталабони дараҷаҳои илмӣ ва муҳаққиқони баъдӣ дар омӯзиш ва таҳқиқи чехраҳои адабию фарҳангӣ ёрӣ расонида метавонад.

4. Натиҷаҳои пажӯҳишро метавон ҳангоми таълифи китобҳои таърихи адабиёти муосири тоҷик, таърихи нақди адабӣ ва адабиётшиносӣ, таълифи китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ аз таърихи адабиёти тоҷик, таҳияи таърихи ҷомеъ ва раванди адабиёти муосир истифода кард.

РҶӢХАТИ АДАБИЁТ

1. Манобеи адабӣ:

1. Абдулло, Ғ. Садриддин Айнӣ / Ситораҳои умед (маҷмуи пйесаҳо) Ғ. Абдулло. – Душанбе: Ирфон, 1982. – С. 293-332.
2. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 1. Шеърҳо / С. Айнӣ. – Душанбе: Бунёди адабии С. Айнӣ. –2018. – 568 с.
3. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 1 / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1958.
4. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 2 / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1960.
5. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 3 / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1960.
6. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 4 / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1961.
7. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 5 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1962.
8. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 6 / С. Айнӣ. – Душанбе: Нашрдавтоҷик., 1963.
9. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 7 / С. Айнӣ. – Душанбе: Нашрдавтоҷик., 1962.
10. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 8 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1981.
11. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 9 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1969.
12. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 10 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1966.
13. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 11. К. 1 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1963.
14. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 11. К. 2 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976.
15. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 12 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976.
16. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 13 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1977.
17. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 14 / С. Айнӣ. – Душанбе: Матбуот, 2009.
18. Айнӣ, С. Таҳзиб-ус-сибён / С. Айнӣ. – Душанбе: Маориф, 1987. – 54 с.
19. Айнӣ, С. Таърихи инқилоби Бухоро / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 1987. – 245 с.
20. Айнӣ, С. Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1958. – 128 с.
21. Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – 310 с.

22. Аҳмад-махдуми Дониш. Зич (Тақвим) / Дониш А. – Душанбе: Дониш, 2017. – 56 с.
23. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. К. 1 / Дониш А. – Душанбе: Дониш, 1988.
24. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. К. 2 / Дониш А. – Душанбе: Дониш, 1989.
25. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. К. 1 / Дониш А. – Душанбе: Дониш, 2017. – 462 с.
26. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. К. 2 / Дониш А. – Душанбе: Дониш, 2017. – 496 с.
27. Аҳмад-махдуми Дониш. Меъёру-т-тадайюн / Дониш А. – Душанбе: Эр-граф, 2010. – 308 с.
28. Аҳмад-махдуми Дониш. Рисола ё мухтасар аз таърихи салтанати хонадони манғития / Дониш А. – Душанбе: Сарват, 1992.
29. Дурдонаҳои наср. Ҷ. 1. – Душанбе: Ирфон, 1987.
30. Дурдонаҳои наср. Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 1990.
31. Дурдонаҳои наср. Ҷ. 3. – Душанбе: Адиб, 1991.
32. Икромӣ, Ҷ. Ман гунаҳкорам / Ҷ. Икромӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1958.
33. Икромӣ, Ҷ. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 1 / Ҷ. Икромӣ. – Душанбе: Ирфон, 1968.
34. Икромӣ, Ҷ. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 2 / Ҷ. Икромӣ. – Душанбе: Ирфон, 1968.
35. Икромӣ, Ҷ. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 3 / Ҷ. Икромӣ. – Душанбе: Ирфон, 1971.
36. Икромӣ, Ҷ. Устоди ман, мактаби ман, худи ман / Ҷ. Икромӣ. – Душанбе: Ирфон, 1970.
37. Икромӣ, Ҷ. Он чи аз саргузашт (ёддоштҳо) / Ҷ. Икромӣ. – Душанбе, 2009.
38. Садри Зиё. Наводири Зиёия / С. Зиё. – Душанбе: Адиб, 1991.

39. Садри Зиё. Тазкори ашъор / С. Зиё. – Теҳрон: Суруш, 1380 ҳ. – 2001м.
40. Улуғзода, С. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 1 / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1969.
41. Улуғзода, С. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 2 / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1969.
42. Улуғзода, С. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 3 / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1975.
43. Улуғзода, С. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 4 / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1976.
44. Улуғзода, С. Фирдавсӣ (роман) / С. Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1991.
45. Фитрат, А. Мунозира / А. Фитрат. – Душанбе, 1992.
46. Ҷалил, Р. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 1 / Р. Ҷалил. – Душанбе: Адиб, 1988.
47. Ҷалил, Р. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 2 / Р. Ҷалил. – Душанбе: Адиб, 1988.
48. Ҷалил, Р. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 3 / Р. Ҷалил. – Душанбе: Адиб, 1989.

II. Манобеи илмӣ:

49. Абдулло, Сафар, Хуршеди Даврондухт. Оинаи қачнамои тасвир / С. Абдулло // Садои Шарқ. – 1990. – № 2. – С. 113-124.
50. Абдулҳамид, Самад. Пайванди ҳунару вичдон // Баъзе масъалаҳои насри муосири тоҷик (1987) // Сангу маҳак ва тарозуи ҳунар / А. Самад. – Душанбе: Адиб, 2013. – 368 с.
51. Айнӣ, Х. Зиндагиномаи Садриддин Айнӣ / Х. Айнӣ. – Душанбе: Балоғат, 2017. – 105 с.
52. Айтматов, Чингиз. Ду устод // Машғалафрӯз. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2018. – 260 с.
53. Аслонова, Н. Симои Садриддин Айнӣ дар насри муосири тоҷик / Н. Аслонова. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 135 с.
54. Асозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (давраи нав) / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.

55. Асозода, Х. Адабиёти садаи ХХ-и форси тоҷикӣ / Х. Асозода. – Душанбе: Адиб, 1996.
56. Асозода, Х. Адабиёти Эрон дар садаи ХХ / Х. Асозода. – Душанбе: Пайванд, 2002.
57. Асозода, Х. Устод Айнӣ дар шинохти С. Улуғзода / Х. Асозода. – Душанбе: Деваштич, 2001.
58. Асозода, Х. Воқеият, сиёсат ва С. Айнӣ / Х. Асозода. – Душанбе: Шуҷоӣён, 2010.
59. Асоев, Х. Симои коргар / Х. Асоев. – Душанбе: Ирфон, 1983.
60. Асоев, Х. Воқеият, сиёсат ва С. Айнӣ / Х. Асоев. – Душанбе: Дониш, 2012. – 207 с.
61. Амиркулов, С. Назаре ба инкишофи анъанаи реалистӣ дар адабиёти равияи пешқадами нимаи якуми асри ХІХ // Образ ва маҳорат / С. Амиркулов. – Душанбе: Дониш, 1980.
62. Амиркулов, С. Таҳаввули адабиёти тоҷик дар нимаи якуми асри ХІХ / С. Амиркулов. – Душанбе, 2010.
63. Бақозода, С. Ҳикмати таърих ва шинохти бадеии он / С. Бақозода. – Душанбе: Шуҷоӣён, 2010. – 106 с.
64. Бақозода, Ҷ. Ҷустуҷӯҳои эҷодӣ дар насри тоҷик / Ҷ. Бақозода. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 144 с.
65. Бақозода, Ҷ. Нависанда ва идеали замон / Ҷ. Бақозода. – Душанбе: Адиб, 1987. – 256 с.
66. Бақозода, Ҷ. Назаре ба насри имрӯз / Ҷ. Бақозода // Садои Шарқ. – 1972. – №7. – С.105.
67. Бақозода, Ҷ. Ҳақиқати зиндагӣ ва вазъи наср / Ҷ. Бақозода // Садои Шарқ. – 1985. – № 1. – С. 99-104.
68. Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики; исследования разных лет / М.М. Бахтин. – М.: Худож. лит, 1975. – 504 с.
69. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.

70. Баҳор, М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ / М. Баҳор. – Душанбе: «Бухоро», 2012. – 570 с.
71. Белинский, В. Г. Полн. собр. Сочинения. Т. 5 / В.Г. Белинский. – М., 1954. – 420 с.
72. Белинский, В. Г. Полн. собр. Сочинения / В.Г. Белинский. – Т. 6. – М., 1954. – 380 с.
73. Белая, Е.А. Стиль – это человек // Художественный мир современной прозы / Е.А. Белая. – М.: Наука, 1983. – С. 60-93.
74. Бертельс, Е.Э. История персидско-таджикской литературы / Е.Э. Бертельс. – М., 1960. – 556 с.
75. Бертельс, Е.Э. Рукописи произведения Ахмеда Калла. (Труды таджикской базы АН СССР Т.3 / Е.Э. Бертельс. – М–Л., 1936. – С. 9-29.
76. Бобораҷабова, Г. З. Таҷассуми шахсияти эҷодӣ ва чеҳраи Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ / Г.З. Бобораҷабова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2018. – № 4 (76). – С. 190-194.
77. Бобораҷабова, Г. З. Маҳорати чеҳранигорӣ дар повести «Одина», романҳои «Дохунда» ва «Ғуломон»-и С. Айнӣ / Г.З. Бобораҷабова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2018. – № 2 (74). – С. 191-195.
78. Брагинский, И. С. Ҳаёт ва эҷодиёти Садриддин Айнӣ / И.С. Брагинский. – Душанбе: Ирфон, 1968.
79. Брагинский, И.С. От Авесты до Айнӣ / И.С. Брагинский. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 256 с.
80. Вамбери, А. Истории Бухары или Транссаксонии. Т. 2 / А. Вамбери. – Петербург, 1873. – 185 с.
81. Восеъ, Қ. Ҳашт манза / Қ. Восеъ. – Душанбе: Пайванд, 2002. – 320 с.
82. Восеъ, Қ. Адабиёти ҷавонмардии тоҷику форс (китоби дуҷум) / Қ. Восеъ. – Душанбе: Дониш, 2007. – 420 с.
83. Восеъ, Қ. Адабиёти ҷавонмардии тоҷику форс (китоби аввал) / Қ. Восеъ. – Душанбе: Дониш, 2008. – 380 с.

84. Бухорой, Муҳаммадҷони Шакурӣ. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист / М.Ш. Бухорой. – Душанбе: Пайванд, 2006. – 455 с.
85. Гегель. Эстетика. – Т.3 / Гегель. – М.: Искусство, 1968. – 374 с.
86. Горький, М. Собр. сочинения. Т. 25 / М. Горький. – М, 1953. – 430 с.
87. Горький, М. Несвоевременные мысли (заметки о революции и культуры) / М. Горький. – М.: Сов. писатель, 1990. – 167 с.
88. Гринцер, П. А. Две эпохи романа / Генезис романа в литературах Азии и Африки / П.А. Гринцер. – М.: Наука, 1980. – 234 с.
89. Гулмуродзода, П. Маорифпарварӣ ва низоми нави ҷаҳон / П. Гулмуродзода. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 135 с.
90. Демидчик, Л.Н. Баъзе лаҳзаҳои ташаккули насри реалистии тоҷик дар солҳои сиюм // Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик / Л.Н. Демидчик. – Душанбе: Ирфон, 1970. – С. 94-125.
91. Демидчик, Л.Н. Насри солҳои 30 / Л.Н. Демидчик Таърихи адабиёти советии тоҷик: инкишофи жанрҳо. Ҷ. 2. – Душанбе: Дониш, 1978. – 310 с.
92. Залеская, Л. И. Шолохов и развитие советского многонационального романа / Л.И. Залеская. – М: Наука, 1991. – 167 с.
93. Затонский, Д. Искусство романа XX век / Д. Затонский. – М.: Худож. лит., 1973. – 185 с.
94. Икромӣ, Ҷ. Чи тавр қоғаз сиёҳ қардем // СадоиШарқ, 1967. – №1. –С. 46-51.
95. Икромӣ, Ҷ. Шолохов – устод ва муаллими мо / Ҷ. Икромӣ // Муосири бузурги мо. – Душанбе: Ирфон, 1975. – С. 38-39.
96. Икромӣ, Ҷ. Дар бораи насри таърихии революционӣ / Ҷ. Икромӣ // Ҳаёт, қаҳрамон ва адабиёт. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 167-168.
97. Имомов, М. Ҷаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии Садриддин Айнӣ / М. Имомов. –Душанбе: Матбуот, 2001.
98. Каримов, Э. А. Узбекская литература (на рубеже XIX-XX веков) / Э.А. Каримов // История всемирной литературы. Т. 9. – М.: Наука, 1994.

99. Мактуби С. Айнӣ ба М. Турсунзода // Шарқи сурх. – 1956. – № 4. – С. 105-106.
100. Масъалаҳои насри муосири тоҷик. Мубоҳисаи кушоди маҷаллаи «Садои Шарқ» доир ба масъалаҳои насри муосири тоҷик // Садои Шарқ. – 1987. – №№ 1-4, 10; 1988. – № 2.
101. Матлубаи Мирзоюнус. Сабкшиносии насри муосир / М. Мирзоюнус. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2018. – 420 с.
102. Машъалафрӯз. Ба ифтихори 140-солагии устод С. Айнӣ, 2018. – 260 с.
103. Мирзозода, Х. Афкори рангин / Х. Мирзозода. – Душанбе: Ирфон, 1982. – С. 197- 228.
104. Мирзозода, Х. Сайфуллоев, А. Абдуманнонов, А. Таърихи адабиёти советии тоҷик: назму насри солҳои 20. Ҷ. 1 / Х. Мирзозода, А. Сайфуллоев, А. Абдуманнонов. – Душанбе: Дониш, 1984. – 345 с.
105. Мирзоев, А. Аҳмади Дониш / А. Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 2017. – 140 с.
106. Муллоаҳмадов, М. Суннатҳои пайдори даврони пурбори адабиёт / М. Муллоаҳмадов. – Душанбе: Дониш, 2008. – 250 с.
107. Муллоев, А. Симои Аҳмади Дониш / А. Муллоев. – Душанбе: Шарқи озод, 2001. – 121 с.
108. Муллоев, А. Чехранигории ҳунари дар насри таърихӣ / А. Муллоев. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 126 с.
109. Муллоев, А. Шахсияти эҷодӣ ва чехранигории ҳунари / А. Муллоев. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 296 с.
110. Мусулмониён, Р. Дар боғи Фирдавсӣ // Эҷози ҳунар / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Адиб, 1992. – 292 с.
111. Мусулмонқулов, Р. Асрори сухан / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 150 с.
112. Муҳаммадҷон, Шакурии Бухорӣ. Инсонгарии омӯзиш ва забони миллӣ / М.Ш. Бухорӣ. – Душанбе: Пайванд, 2002. – 148 с.

113. Муҳаммадҷон, Шакурии Бухорой. Садри Бухоро / М.Ш. Бухорой. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 330 с.
114. Муҳаммадҷон, Шакурӣ. Равшангари бузург / М.Ш. Бухорой. – Душанбе: Адиб, 2006. – 284 с.
115. Муқимов, Р. Мавқеи романи «Дохунда» дар инкишофи жанри романи таърихӣ дар адабиёти халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон/ Р. Муқимов // Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1967. – С. 63-70.
116. Мақдиси, Анис. Нависанда меъмори андешаи олам аст / А. Мақдиси // Адаб. – 2018. – № 3. – С. 72-80.
117. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Дониш, 1976. – 176 с.
118. Маниёзов, А. Мулоҳизаҳо доир ба ташаккули насри С. Айнӣ / А. Маниёзов // Чашномаи Айнӣ. Ҷ. 2. – Душанбе: Дониш, 1963. – С. 45-52.
119. Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 416 с.
120. Маҳмадаминов, А. Адабиётшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ (Тазкираи С. Айнӣ «Намунаи адабиёти тоҷик») / А. Маҳмадаминов. – Душанбе: Сино, 1998. – 212 с.
121. Набавӣ, А. Ҷусторҳо ва ибтикорот дар наср (маҷмуаи мақолаҳо) / А. Набавӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 324 с.
122. Набиев, А. Нарзулло Бектош ва илму адаби тоҷик дар солҳои 20-30 садаи ХХ / А. Набиев. – Душанбе: Ирфон, 2004. – 314 с.
123. Набиев, А. Эҷоди бадеӣ, инсон ва замон (маҷмуи мақолаҳо) / А. Набиев. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 144 с.
124. Набиев, А. Тасвири олами ботинии инсон, нависанда ва замон / А. Набиев. – Душанбе: Адиб, 1987. – 160 с.
125. Нарзиқул, М. Диди таърихии романнависони имрӯзи тоҷик / М. Нарзиқул // Садои Шарқ. – 2006. – № 12. – С. 117-132.
126. Османова, З.Р. Художественная концепсия личности в литературах Советского Востока /З.Р. Османова. – М.: Наука, 1972. – 266 с.

127. Очеркҳои таърихи адабиёти советии тоҷик. Ҷ. 1. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1956. – 284 с.
128. Пархоменко, М.Н. О традициях и новаторстве национального романа в Средней Азии /Роман и современность / М.Н. Пархоменко. – М.: Мысль, 1971. – 162 с.
129. Рауфов, Ҳ. С. Айнӣ ва инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик / Ҳ. Рауфов. – Душанбе: Дониш, 1978. – 48 с.
130. Раҳмонов, А. Назария ва сайри таърихии устурасозии форсӣ-тоҷикӣ / А. Раҳмонов. – Душанбе: Дониш, 1999.
131. Раҳмонов, А. Маърифати замон. Маҷмуаи мақолаҳо / А. Раҳмонов. – Душанбе: Адиб, 1995. – 112 с.
132. Раҳмонов, Ш. Ақидаҳои адабӣ ва назари эстетикаи устод С. Айнӣ / Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 128 с.
133. Раҳмонов, Ш. Се кори муҳим ва баҳайри устод С. Айнӣ / Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 65 с.
134. Раҷабӣ, М. Тадқиқи таърих – тадқиқи характер / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Адиб 1990. – 192 с.
135. Раҷабӣ, М. Ба фикри ман / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 213 с.
136. Раҷабов, З. Ш. Маорифпарвар А. Дониш / З.Ш. Раҷабов. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 230 с.
137. Розенфельд, А.Э. О художественной прозе в персидской литературе XX века / А. Э. Розенфельд // Вестник ЛГУ. – 1949. – № 5. – С. 76-82.
138. Сайфуллоев, А. Мактаби Айнӣ / А. Сайфуллоев. – Душанбе, 1978. – 352 с.
139. Сайфуллоев, А. Образҳои қаҳрамонони мусбати мубориз дар романҳои устод С.Айнӣ / А. Сайфуллоев. – Сталинобод, 1960.
140. Сайфуллоев, А. Уфуқҳои тозаии наср. Нашри дуюм бо таҳрир ва такмил дар се мучаллад. Ҷилди 1 / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Адиб, 2012. – 512 с.

141. Салимов, Ю. Насри ривоятҳои форсу тоҷик / Ю. Салимов. – Душанбе: Дониш, 1971. – 158 с.
142. Сатторов, А. Нуқтаи пайванд / А. Сатторов. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 240 с.
143. Сатторов, А. Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ / А. Сатторов. – Душанбе: Адиб, 2001.
144. Саид, Нафисӣ. Мусохабат бо марди бузург / С. Нафисӣ // Садриддин Айнӣ дар хотираи дустон ва шогирдон. – Душанбе: Ирфон, 1968. – С. 182.
145. Саидов, С. Маълумоти С. Айнӣ ва Садрӣ Зиё дар бораи якдигар / С. Саидов // Чашномаи Айнӣ. Ҷ. 3. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 110-116.
146. Саидов, С. Рӯзгор ва осори Садрӣ Зиё / С. Саидов // Садрӣ Зиё. Наводири Зиёия. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 10-18.
147. Солеҳов, Ш. Насри муосири тоҷик / Ш. Солеҳов // Ҷусторҳо (бо кӯшиши Масъуди Миршоҳӣ). – Теҳрон: Асотир, 1. – С. 73-83.
148. Солеҳов, Ш. Поэтикаи жанри ҳикояи солҳои 70-80 қарни ХХ (масъалаи замон ва макони бадеӣ) / Ш. Солеҳов. – Душанбе: Дониш, 2006. – 144 с.
149. Солеҳов, Ш. Роман дар адабиёти тоҷикии қарни ХХ (масъалаи ташаккули жанр) / Ш. Солеҳов. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 392 с.
150. Солеҳов, Ш. Адабиёт ва шинохти он / Ш. Солеҳов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 160 с.
151. Сорбон. Ё ҳу, ё манҳул. Масъалаҳои насри муосир / Сорбон // Садои Шарқ. – 1987. – № 7. – С. 99-109.
152. Советский многонациональный роман. – М.: Наука, 1985. – 424 с.
153. Соколов, А.Н. Теория стиля / А.Н. Соколов. – М., 1968. – 378 с.
154. Силаев, А.С. Люди искусства и проблемы художественного творчества в современном советском романе. Дисс. к. ф. н. / А.С. Силаев – Харьков, 1988. – 195 с.

155. Табаров, С. Романи «Ғуломон»-и С. Айнӣ ҳамчун романи таърихӣ / С. Табаров. – Душанбе: Адиб, 2005. – 167 с.
156. Табаров, С. Зиндагиномаи С. Айнӣ (1875-1899) / С. Табаров. – Душанбе: Матбуот, 2008. – 84 с.
157. Табаров, С. Чаҳони андешаҳои Абдурауфи Фитрат / С. Табаров. – Душанбе: Дониш, 2008. – 130 с.
158. Таърихи адабиёти советии тоҷик: инкишофи жанрҳо. Иборат аз шаш ҷилд. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1984. – 382 с.
159. Таърихи адабиёти советии тоҷик: инкишофи жанрҳо. Иборат аз шаш ҷилд. Ҷ. 2 (1). – Душанбе: Дониш, 1984. – 348 с.
160. Таърихи адабиёти советии тоҷик: инкишофи жанрҳо. Иборат аз 6 ҷилд. – Душанбе, 1978-1982.
161. Теоретико-литературные итоги XX века: художественный текст в контекст культуры. Т. 1. – М.: Наука, 2003. – 370 с.
162. Теоретико-литературные итоги XX века: художественный текст в контекст культуры. Т. 2. – М.: Наука, 2003. – 396 с.
163. Тошматов, Р. Раҳим Чалил ва адибони тоҷик / Р. Тошматов. – Хуҷанд, 1994. – 134 с.
164. Турсунзода, М. Ҳаёт ва адабиёт / М. Турсунзода // Шарқи сурх. – 1959. – №3. – С. 10-27.
165. Турсунзода, М. Замон ва нависанда / М. Турсунзода // Шарқи сурх. – 1961. – №7. – С. 3-33.
166. Турсунов, А. Насри муосир. Сухан аз таҳаввули қаҳрамони адабӣ / А. Турсунов // Садои Шарқ. – 1982. – № 4. – С. 92-104.
167. Фитрат, А. Баёноти сайёҳи ҳиндӣ // Садои Шарқ. – 1988. – №6. – С. 26-40.
168. Фитрат, А. Мухтасари таърихи ислом / А. Фитрат. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 54 с.
169. Фитрат, А. Даврони ҳукмронии Амир Олимхон / А. Фитрат. – Душанбе: Палатаи китобҳо, 1991. – 87 с.

170. Фитрат, А. Оила ё худ вазоифи оиладорӣ / А. Фитрат. – Душанбе: Ирфон, 2007.
171. Хоҷаева, М. Таҳқиқи услуби осори адабӣ / М. Хоҷаева. – Хуҷанд: Раҳим Ҷалил, 1993. – 80 с.
172. Хоҷаева, М. Масъалаҳои сабки фардӣ ва ҷараёнҳои услубии насри муосири тоҷикӣ (Рисолаи докторӣ) / М. Хоҷаева. – Душанбе, 1995. – 345 с.
173. Худойдодов, А. Холиқ Мирзозода ва адабиётшиносии тоҷик дар асри XX / А. Худойдодов. – Душанбе: Дониш, 2014. – 364 с.
174. Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Дониш, 1968. – 286 с.
175. Ҳодизода, Р. Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тоҷик / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 194 с.
176. Ҳодизода, Р. Аҳмади Дониш / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Дониш 1987. – 190 с.
177. Ҳодизода, Р. Каримов, У. Саъдиев, С. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX) / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. – Душанбе: Маориф, 1988.
178. Ҳодизода, Р. Масъалаҳои насри муосири тоҷик / Р. Ҳодизода // Садои Шарқ. – 1997. – № 6. – С. 108-113.
179. Ҳошим, Раҳим. Солҳо дар саҳифаҳо (мақолаҳо ва ёддоштҳо) / Р. Ҳошим. – Душанбе: Адиб, 1988. – 320 с.
180. Ҳошим, Р. Сухан аз устодон ва дӯстон / Р. Ҳошим. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 272 с.
181. Ҳотамов, Н. Таърихи халқи тоҷик / Н. Ҳотамов. – Душанбе, 2009. – 316 с.
182. Ҳотамов, Н. Инъикоси револютсияи халқии Бухоро дар асарҳои С.Айнӣ / Н. Ҳотамов. – Душанбе: Дониш, 1980.
183. Ҳусайн, Воизи Кошифӣ. Анвори Суҳайлӣ / Ҳ.В. Кошифӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – 285 с.

184. Шамисо, Сирус. Сабкшиноси наср / С. Шамисо. – Теҳрон: Митро, 1377. – 320 с.
185. Шарифов, Х. Назарияи наср / Х. Шарифов. – Душанбе: Пайванд, 2004. – 368 с.
186. Шарифов, Х. Суннатҳои адабӣ (маҷмуаи мақолаҳо) / Х. Шарифов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 185 с.
187. Шарифов, Х. Сухан аз адабиёти миллӣ (маҷмуаи мақолаҳо) / Х. Шарипов. – Душанбе: Пайванд, 2009. – 336 с.
188. Шарифов, Х. Марҳилаҳои адабӣ ва методи эҷодӣ / Х. Шарифов // Садои Шарқ. – 1979. – №5. – С. 43-50.
189. Шарифов, Х. Марзи адабиёт / Х. Шарифов // Садои Шарқ. – 1990. – №7. – С. 32- 40.
190. Шокирзода, Ш. Каломии миллатсози устод Айнӣ / Ш. Шокирзода // Маорифи Тоҷикистон. – 2017. – №4. – С. 26-27.
191. Шукуров, М. Насри реалистӣ ва таҳавулотии шуурии эстетикӣ / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1987. – 456 с.
192. Шукуров, М. Мактаби одамият: Баъзе масъалаҳои адабиёт ва маънавият / М. Шукуров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 272 с.
193. Шукуров, М. Паҳлуҳои таҳқиқи бадеӣ. Баъзе масъалаҳои адабиёти ҳозираи тоҷик / М Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 273 с.
194. Шукуров, М. Таърихи адабиёти советии тоҷик: насри солҳои 1945-1974. ҷ. 4 / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1980. – 280 с.
195. Шукуров, М. Насри реалистӣ ва таҳаввулии шуурии эстетикӣ / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 340 с.
196. Шакурӣ, Муҳаммадҷон. Сарнавишти форсӣ-тоҷикии Фароруд дар садаи бистум М. Шакурӣ. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 360 с.
197. Шукуров, М. Пайванди замониҳо ва халқҳо (маҷмуаи мақолаҳо) / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 224 с
198. Шакурӣ, М. Дурустиҳо асоси ошноист / М. Шакурӣ // Садои Шарқ. – 1990. – № 2. – С. 109-121.

199. Шукуров, М. Хуросон аст ин чо / М. Шукуров. – Душанбе: Оли Сомон, 1997. – 326 с.
200. Шукуров, М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ // М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 254 с.
201. Ясперс, К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Политиздат., 1991. – 196 с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Бобораҷабова, Г.З. Маҳорати чехранигорӣ дар повести «Одина», романҳои «Дохунда» ва «Ғуломон»-и С. Айнӣ [Матн] / Г.З. Бобораҷабова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2018. – № 2 (74). – С. 191-195.
- [2-М]. Бобораҷабова, Г.З. Таҷассуми шахсияти эҷодӣ ва чехраи Аҳмади Дониш дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ [Матн] / Г.З. Бобораҷабова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2018. – № 4 (76). – С. 190-194.
- [3-М]. Бобораҷабова, Г.З. Шахсияти эҷодии Аҳмади Дониш дар осори Садриддин Айнӣ [Матн] / Г.З. Бобораҷабова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2018. – № 6 (78). – С. 64-69.
- [4-М]. Бобораҷабова, Г.З. Ҳақиқати воқеӣ ва бадеӣ дар ҳунари чехранигории С. Айнӣ [Матн] / Г.З. Бобораҷабова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2019. – № 3 (80). – С. 209-217.
- [5-М]. Муллоев, А., Бобораҷабова, Г. Симои Садриддин дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / А. Муллоев, Г. Бобораҷабова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2019. – № 3 (80). – С. 152-157.

I. Таълифоти муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [6-М]. Бобораҷабова, Г.З. Маҳорати чехранигорӣ дар повести «Одина», романҳои «Дохунда» ва «Ғуломон»-и С. Айнӣ [Матн] / Г.З. Бобораҷабова // Артиши миллӣ сипари боэътимоди Ватан (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ). – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2023. –С. 307-313.
- [7-М]. Бобораҷабова, Г.З. Ҳунари чехранигории С. Айнӣ ва нишон додани ҳақиқати воқеӣ [Матн] / Г.З. Бобораҷабова // Артиши миллӣ сипари боэътимоди Ватан (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ). – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2023. –С. 317-326.